

મુદ્રક

જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ

નવજીવન મુદ્રણાલય, કાલુપુર, અમદાવાદ

પ્રકાશક

મગનભાઈ પ્રમુદાસ દેસાઈ

મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૬

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૩૦૦

*

પ્રાપ્તિસ્થાન

નવજીવન ટાચાલય

અમદાવાદ

૧૨ રૂપિયા

* નવેમ્બર, ૧૯૪૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

આઠ જાવડેકરનું બીજું પુસ્તક ગુજરાતીમાં જાતરે છે. પહેલું ‘આધુનિક ભારત’ અત્યાર અમાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. આ પુસ્તક પણ શ્રી. પાકુરમ દેશપાંડેએ જ તૈયાર કર્યું છે.

પહેલા પુસ્તકમાં જણાવ્યું હતું એમ, આઠ જાવડેકરે પોતાના પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો હક વિદ્યાપીઠને આપ્યો છે. તેને માટે હું અહીં ફરી તેમનો આભાર માનું છું.

‘લોકશાહી’નું આ પુસ્તક લેખકે ઈ. સ. ૧૯૪૦ માં લખેલું ત્યાર પછી પુરોપનું બીજું સુદ પૂરું થયું, માત્રાજ્ઞવાદ હતો ન હતો થઈ ગયો, હિંદુ ધર્મ જન્યુ; જર્મનીના જાપાન જેવા જગતમાં મોટા દેસો પાંચમાંનું થઈ ગયા, લોકશાહી વિષે વિચાર અને વ્યવસ્થામાં મોટો ફેરફાર થયો છે આ બધાની નોંધ, સાત આઠ વર્ષ પર લખાયેલી આ ચોપડીમાં આવી ન શકે એ નોંધ પેટુ એકાદ પ્રકરણ જે ઉમેરી શકાત તો મરમ સમીક્ષા મળત અને આ ચોપડી આજ સુધીની બામતોનો વિચાર આપત. પરંતુ એ બની નથી શક્ય છતાં વાચકને શે કે, તેમાં રજૂ થયેલા મતોએ એકાદ ઇતિહાસ શુદ્ધ છે કે, પછીના બનાવોથી તેમાં વધારે રંગ

પુરાણ છે અને તે જઘા વધારે વિશદ થાય છે. લેખકે લોકશાહી અને સત્યાગ્રહનો વિચાર કર્યો છે તે પ્રકરણ મૌલિક હોઈ ખાસ આકર્ષક છે. અનેક વાદોની તુલના કરી લેખકે જણાવે છે કે, ગાંધીજીને સર્વોદય-મિલ્લંત સૌથી ઉપર આવે છે અને સાચી લોકશાહીનું ભાવી એમાં સંતાયેલું છે.

આ પુસ્તકમાં જે ચર્ચા કરી છે એ મુજરાતીમાં કદાચ પહેલી વાર જિતરતી હોય એમ માનું છું. એમાં આપણી જાણની શક્તિ પણ પરખાય છે. રાજકારણ આ ભાષામાં શીખવી શકાય એમ સહેજે આ જોઈને પ્રતીતિ થશે. રાજકારણના વિદ્યાર્થીઓને એ ખાસ ગમશે એવી આશા છે.

અનુક્રમશિકા

૧. લોકશાહી એટલે શું ?	૩
૨. આધુનિક લોકશાહી - ઉત્પત્તિ અને પ્રસાર	૮૭
૩. અનિયંત્રિત સત્તા વિ. લોકશાહી	૧૮
૪. વ્યક્તિવાદ, રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદ	૯૮
૫. લોકશાહી રાજ્યતંત્ર (બધારણ અને કાર્યપદ્ધતિ)	૧૩૧
૬. લોકશાહી સ રહિતિ	૧૭૫
૭. લોકરાજ્ય અને આત્મરાજ્ય	૧૯૪

શુદ્ધિપત્ર

પાન	છાપી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૯	૧૦	એટલે કે	એ સામ્યવાદ
		સામ્યવાદ	કે

લોકશાહી

લોકશાહી એટલે શું ?

લોકશાહી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિ છે. પણ એટલું કહેવાથી તેનું સાચું હાર્દ વ્યક્ત થતું નથી. આ રાજ્યપદ્ધતિનો તેઓ સ્વીકાર અથવા પુરસ્કાર કરે છે, તેમની નગર આગળ એક વિશેષ પ્રકારનું સામાજિક ધ્યેય હોય છે, અને એ સામાજિક ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાના માધ્યમ તરીકે તેઓ આ રાજ્યપદ્ધતિની હિમાયત કરે છે. આ લોકશાહીના સામાજિક ધ્યેયની હિમાયત કરવામાં માનવ મનુષ્યની વિશેષી ચોક્કસ ભાવનાઓ અને કંપનાઓ રહેલી હોય છે, અને તેથી લોકશાહીને માનવ મનુષ્યની એક આદર્શ ગણવામાં આવે છે. અવગત, આ માનુષ્યિક આદર્શમાં વિશિષ્ટ નૈતિક તત્ત્વો, મિદ્ધાન્તો અને સામાજિક મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત મનુષ્યસ્વભાવના રાજનૈતિક અને આદર્શભૂત અવગત વિશેષ કટલાક મિદ્ધાન્તો પણ લોકશાહીના ધ્યેય માથે સકળાયેલા હોય છે.

૧. લોકશાહી રાજ્યતંત્રનું સામાન્ય સ્વરૂપ

લોકશાહી એ એક વિશેષ પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિ હોય તોપણ તેનાં રાજ્યતંત્રો કે અવગત શુદ્ધી શુદ્ધી જાનના

ન જોઈએ, કે જોયી તેઓ ન્યાય આપવાના કામમાં દખલ કરી શકે નહિ; અન્નિમ રાજાદીય પ્રજાત્વ લોકો પામે હોય નથા તેઓ પોતાને મોગ્ય કામે તેમ રાજ્યકારભાર નિયંત્રિત તથા નિયમિત કરી શકે; રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાના સ્વામી નહિ પણ તેના મેવક - કાપદેમરના મેવક - અને, અને પ્રજા પોને જ રાજ્યની સ્વામી અને. લોકશાહી રાજ્યનંત્રના સ્વરૂપનું ધૂળ વર્ણન મામાન્યપણે આ રીતે કરી શકાય.

૨. લોકશાહી અને સ્વરાજ્ય

લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિનાં આધારબૂત ગણાતા જે કેટલાક મામાનિત ધ્યેયો અથવા નરવો છે, તેમા સ્વતંત્રતાને અગ્રગ્રાહ્ય દોષ છે. સ્વતંત્રતા, મમતા અને બંધુતા એ ત્રણ મિદાન્તો લોકશાહીના આદર્શોને વ્યક્ત કરે છે, એમ માનવામા આવે છે. આ ત્રણમાથી મમતા અને બંધુતા કરતા પણ સ્વતંત્રતાનો મિદાન્ત લોકશાહીની ખામ વિશેષતા છે, એમ માનવામા કમો વાગે નથી. અક્ષયત્ત, મમતા અને બંધુતા વિના સ્વતંત્રતા ટકી પણ શકે નહિ એ માયું છે. છતાં મમતા અને બંધુતા દોષ અને સ્વતંત્રતા ન દોષ, તો તે રાજ્યપદ્ધતિ લોકશાહી છે એમ કહી શકાય નહિ. સ્વતંત્રતાને માટે આખરે મમતા અને બંધુતા કેટલાં આવશ્યક છે તે હવે પછી અષ્ટપણે જતાવવામાં આવશે.

(લોકશાહી રાજ્યના સામાન્ય નાગરિકો રાજ્ય અને પ્રજા એ જાનને તરીકે વહેવાર કરે છે અને તેથી લોકશાહી રાજ્ય એ જ માયું સ્વરાજ્ય છે, એમ પણ કેટલાક લોકો કહે

છે 'અરરાજ્યની બુધ્ધ સુરાજ્યથી મટતી નથી' એમ જ્યારે
 અમે કહીએ છીએ ત્યારે અમે, અરરાજ શબ્દનો અર્થ
 લોકશાહી રાજ્ય અથવા પ્રજાતંત્ર રાજ્ય એવો જ કરીએ
 છીએ', એમ યોક્તિમાન્ય ટિપ્પણીએ જણાવેલું છે. 'અરરાજ્ય અને
 સુરાજ્ય' નામના પોતાના એક લેખમાં તેઓ લખે છે
 " મને રોકાણ જે દિવસાય ચાનું છે તે રાજ્યના ખાર ઉપર
 પ્રજાનો જાણ અથવા એટલા માટે જ છે, અને તે સુજાણ
 લોકોને રોકાણને ઓછાવતા પ્રમાણમાં મક્કના મળતી જાય
 છે. અમે પણ એ જ વસ્તુ મેળવવા માગીએ છીએ, અને
 જ્યારે અમે લોકોને અરરાજ્ય માટે નનતોડ પ્રયત્ન કરવા
 કહીએ છીએ, ત્યારે આ જ અર્થમાં અમે 'અરરાજ્ય' શબ્દ
 વાપરીએ છીએ 'અ' એટલે વ્યક્તિ પોતે અથવા લોકો
 પોતે અથવા મમત્ર પ્રજા, અને તેમનું એટલે તમની
 અનાદથી ચાનવું ગમત તે અરરાજ્ય " એ જ લેખમાં
 તેઓ આ અરરાજ્ય વિશે લખે છે આવી જાણના
 અગમ્ય માટે કેવળ પ્રિટિલ સુવચના જ દિલચાન થાય
 એટલું જ મમ નથી, પણ દેવી ગમ્યોમાં પણ એ દિલચાન
 થતી જોઈએ " 'એટલું જ નહિ પણ 'પ્રજામત્તાક રાજ્ય
 પિના આમુ રાજ્ય જ નથી' એટલે સુધી લોકો કહેવા થશે
 અને આ મિરાવની ખીટ કાઢી પણ રાજ્યપદ્ધતિ સુરાજ્ય થઈ
 ન શકે, એમ પણ લોકોને જાણના માગ અરરાજ્ય એ જ
 સુરાજ્ય ૧ એ આ ઉપરથી મમજાગે " આ દષ્ટિએ
 જોના જર્મની, દટાવી વગેરે દેશોમાં આજ અરરાજ્ય છે
 એમ કહી સમય નહિ મરણ ત્યાં લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ

નથી પણ લોકમાન્યનું ઉપર ટાકેલું ક્રખાણું ૧૯૦૭ની સાનનું છે. તે વખતે લોકશાહીનો આદર્શ જોકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો, તોપણ તેનો અમલ બંને રીતે થતો ન હતો. આજે નહિ તો કાલે બધા રાજ્યો લોકમતતાક થશે, એ જ તેનો સ્વાભાવિક વિકાસ છે અથવા એ જ તેમનું આદર્શ સ્વરૂપ છે, એમ માનીને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞો ચાનતા હતા. (આજે લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ એટલી મર્મમાન્ય રહી નથી. ગરીબો અને નાજીવાદો તો લોકશાહીના આદર્શનો ખુલ્લેખુલ્લો ત્યાગ જ કર્યો છે, અને સામ્યવાદ (ડોમ્યુનિઝમ) ના અભિપ્રાય મુજબ મૂઠીવાળી રાજ્યોની લોકશાહી એ માત્ર માયા છે અને તેનો નાશ કર્યો વિના લોકોને સાચી સ્વતંત્રતા મળવાની નથી, આ માયાનો નાશ કરવા માટે કેટલાક રખત મુઠી 'અમલદારોની મરમુખત્યારશાહી' (ડિક્ટેટરશિપ ઓફ પ્રોનિરિયટ) સ્થાપન કરવી પડશે' ત્યાર પછી કદાચ સમાજસત્તાક લોકશાહી અમલમાં આવશે અથવા તો રાજ્યમત્થા પોતે જ નાશ પામશે. દ્રુક્ષમા સ્વરાજ્ય એટલે પ્રજાતંત્ર રાજ્ય, અને પ્રજાતંત્ર રાજ્ય વિના કોઈ પણ સ્વરાજ્ય કે મુરાજ્ય હોઈ ન શકે, એમ જે લોકમાન્ય ટિંકા કહ્યું છે, તેમાં સહેલી દૃષ્ટિ મૂળમાં જ સદોન છે, એમ કહેનારા કારીગારી અને સામ્યવાદી લોકો બીજા દેશોમાં નીકળ્યા છે અને આપણા દેશમાં પણ તેમના અનુયાયીઓ યેર યેર ફેલાયેલા છે.

આ જે લોકશાહી વિરોધી મતપ્રણાલીઓથી ભિન્ન એવો એક સત્તાગ્રહી સપ્રધાય હિંદુસ્તાનમાં પેદા થયેલો

છે; અને તે કાશીવાદની મરખામણીમાં ઇંગ્લંડ, અમેરિકા અને ફ્રાન્સ જે દેશોમાં ચાલતી લોકશાહીનો આદર્શ ગ્રેષ્ઠ છે એમ માન્ય રાખે છે, તોપણ હજી સુધી આવી લોકશાહી દુનિયામાં કોઈ દેશોએ અમલમાં નથી એમ કહે છે. રાજકારણના વલેવારમાં અહિંસાનો વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય નહિ ત્યાં સુધી લોકશાહી ટકી શકે નહિ, એવું આ સલામતી સંપ્રદાયનું કહેવું છે; અને તેનો અંતિમ આદર્શ ‘સ્વરાજ્ય એટલે પ્રગતિ ત્ર રાજ્ય’ એ લોકમાન્યના મૂળથી ઘણો આગળ વધેલો છે. ‘સ્વ’ એટલે આત્મા અને ‘સ્વરાજ્ય’ એટલે આત્મરાજ્ય, એવો તે સ્વરાજ્યનો અર્થ કરે છે. આ આત્મરાજ્ય અપાશે એટલે અમારને હંડ વિનાની અરાજ્યક અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે, એમ તે માને છે. યુરોપમાં પણ અરાજ્યવાદી સંપ્રદાયો નીકળેલા છે અને સમ્યક્તાઓનો અંતિમ આદર્શ પણ અરાજ્યવાદ જ છે. પણ મલામતની દુનિયા આધ્યાત્મિક હોવાથી તેના આદર્શને ‘અરાજ્યવાદ’ કહેવા કરતાં ‘આત્મરાજ્યવાદ’ અથવા ‘આત્મમત્તાવાદ’ કહેવું અમને વધારે યોગ્ય લાગે છે. આ જ આત્મરાજ્યને મહાત્મા ગાંધી ‘રામરાજ્ય’ પણ કહે છે. પણ એ દેશોએ ‘રામ’ સંપન્નનો અર્થ પણ અતરાતમા જ હોય છે. દેશમાં, યુરોપની જેમ હિન્દુસ્તાનમાં પણ લોકશાહીના રાજકીય આદર્શથી આગળ જનારો અને યુરોપીય લોકશાહીને અધૂરી અને વિચૂન માનનારો એક સ્વતંત્ર મત્તામતી મનમંપ્રદાય નિર્માણ થયેલો છે. તેમ છતાં લોકશાહીનું ધ્યેય પોતાને માન્ય નથી એમ તે

હરગિજ કહેના માગતો નથી. મૂઢીનાની દેશોની લોકશાહી એ માયી લોકશાહી નથી એટલુ જ તેનુ કહેવુ છે. તે જ પ્રમાણે, લોકશાહીનો અતિમ વિશ્વમ આત્મરાજ્યમાં થવો જોઈએ અને એ જ માયુ 'શ્વરાજ્ય' છે, એવુ તેનુ અનિમ રાજકીય તત્વજ્ઞાન છે.

૩. લોકશાહી અને લોકસ્વરાજ્ય

આવી રીતે કેટલાક લોકશાહીથી આગળ જનારા તો ખીજા કેટલાક તેનો વિરોધ કરનારા, એવા ભિન્ન ભિન્ન રાજકીય વિચારમપ્રવાયો આજે દુનિયામાં ઉત્પન્ન થયેના છે તેમ છતાં લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિમાં ફરક નામરિકને 'આ મારુ પોતાનુ રાજ્ય છે' એમ કાગે છે અથવા તો કાગલુ જોઈએ, એ બાબતમાં મનભેદ નથી. આ કેવળ એક ભ્રમ છે એમ માનીએ તોપણ તે ભ્રમ માયો દોવાથી તેના મારા નગસા પરિણામો આવ્યા વિના રહેના નથી. આપણે આપણા રાજ્યના કાયદાઓ પાળીએ છીએ, કર આપીએ છીએ, પોતાના કર્તવ્યમાં ચૂડના તે માટે મળ બોગવીએ છીએ, રાજ્યને અગેની આપણી ફરજને અદા રગ્યા માટે કષ્ટ બોગવીએ છીએ, તેમ જ જરૂર પડથે પ્રાણસાગ કરવાને પણ તૈયાર થઈએ છીએ, એ જાનનું બાન કોઈ પણ રાજ્યપદ્ધતિ ફેગ રહેના નામરિકમાં કોય છે. પણ આપણા રાજ્યકારભાગના નિયતાઓ અને વિવાનાઓ આપણે પોતે જ છીએ, આપણે તેની નીતિ નક્કી ફગી રાખીએ છીએ, અને વારકાન કોય તો રાજ્ય કાન્ભાગ પોતાના કાયમાં વર્જને આપણી મગજ મુજગ તે

અણવી શકીએ છીએ અથવા તો મુધારી શકીએ છીએ, એવું બાન લોકશાહી રાજ્યમાં વસના નાગરિકોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. લોકશાહી રાજ્યમાં મળતું નાગરિક-સ્વાતંત્ર્ય તે આનુ જ નામ.

આ લોકશાહી નાગરિકસ્વાતંત્ર્યમાં અનેક જાનના હકોનો સમાવેશ થતો હોય તોપણ ‘મનસ્વાતંત્ર્ય’ અને ‘પ્રચાર-સ્વાતંત્ર્ય’ એ એ હકો લોકશાહીના આધાર સમા અથવા તેના પ્રાણ મમા ગણવા જોઈએ. લોકશાહી રાજ્ય લોકમતને અનુમરીને આપતું હોવાથી લોકોને પોતાના મતો સ્વતંત્રપણે ઘડવાને અવકાશ હોવો જોઈએ, એ સ્પષ્ટ જ છે. પોતાનો મન સ્વતંત્રપણે બાંધવાની નથા તેનો ફેલાવો દુશ્મની સ્વતંત્રતા લોકોને ન હોય, અને તેથી કામદુ, ગાંધીજીઓ જે લોક ઉપર નિયંત્રણ અણવવા માટે, પોતાને ન ગમના મન દબાવી દઈને પોતાને પ્રિય હોય તેવા મતોનો જ પ્રચાર કરવાની છટ આપે, તો તે રાજ્યમાં રાજ્યકારભાર લોકમતને અનુમરીને આપે છે એમ કહેવા કરતાં લોકમત રાજ્યકારભારને અનુમરીને ઘડાય છે, એમ કહેવું પડે. એવી પદ્ધતિમાં ચૂંટણીઓ થતી હોય કે ન થતી હોય, લોકમત જાળવવાનો પ્રયત્ન થતો હોય કે ન થતો હોય, એ પદ્ધતિને લોકશાહી પદ્ધતિ કહી શકાય નહિ. દેશમાં મનસ્વાતંત્ર્ય અને પ્રચારસ્વાતંત્ર્ય એ લોકશાહીનો આધાર છે.

રાજ્યકારભાર પર દીકા કરતી, રાજ્યકર્તાઓની નીતિ ઉપર દીકા કરતી, તે નીતિમાં ફેરફાર કરાવવાનો

પ્રયત્ન કરવો, એક પક્ષના હાથમાથી 'ગત્યકારભાર' વર્ષ
 લઈને તેનાથી જુની નીતિનાળા ખીજા કોઈ પક્ષના હાથમાં
 સોંપના માટે પ્રયત્ન કરવો, આ બધી વસ્તુઓનો મત
 ગ્રાનગ્રામી અમાવેશ થાય છે એટલા માટે રાજનકારભાર
 ચનાવનાની અતિમ મત્તા જેમના હાથમાં હોય છે તે મત્રીઓ
 તથા કાયદા ધડનારી પ્રતિનિધિસભાના સભ્યોની કોઈ ચાક્રમ
 મુદ્દન પડી નવેમર ચૂટણી કરનામાં આવે એવી અવસ્થા
 લોકશાહી રાજનપદ્ધતિમાં કરેલી હોય છે આજે જેમના
 હાથમાં ગત્યમત્તા હોય તેમને અમુક મુદ્દન પડી ચૂટણી
 વખતે લોકો પામે ફરી જડુ પડે છે, તેથી આપણે લોકોને
 જનામદાર છીએ અને લોકો આપણા ગ્રામી છે એડુ
 બાન રાજનકર્તાઓના મનમાં રહે છે, તેવી જ રીતે પ્રજાજનોના
 મનમાં પણ પોતાના પ્રભુત્વનું બાન રહે છે આવી રીતે
 ચાનતો રાજ્યકારભાર આપણે પોતે જ ચનાવીએ છીએ
 અને એ માગે આવે કે ખરામ આવે તો તેની અતિમ
 જનામદારી પણ આપણે પોતાને શિરે જ છે, એના બાનને
 જ ગ્રગત્યનું બાન કહે છે આ અવત્રતાને જ નિર્ણય
 મહત્ત્વ છે, અને આ અવત્રતાનો અભાર હોના છતા
 ને કોઈ રાજ્યકારભાર વધારે સુખદાયક હોય તોપણ
 તેને એટલુ મહત્ત્વ નથી આ જ અર્થ 'નવરાજની બૂખ
 મુરાજની બાગતી નથી' એ મુત્રમાં વ્યક્ત કરનામાં
 આવેયો છે. રાજકીય બધનો પાગરાનું અગરાબરુ
 લાગનું હોય તોપણ તે બધનો આપણે પોતે જ નિર્માણ
 કરેલા છે, તે આપણા જ હિતને માટે જ, અને તેમાં

આ વડેવારમાં તદ્દિદો ઉપર અંતદ્દિદોનું નિયંત્રણ હોવું જોઈએ એમ કહેવા જોવો વિરોધાભાસ દેખાય છે. પણ આવો વિરોધાભાસ તો આપણા અનેક વડેવારોમાં આપણે જોઈએ જ છીએ. તદ્દિદોની સહાય લીધા વિના આજે કોઈનુંયે આશરું નથી, પણ અનેક તદ્દિદોમાંથી કયા તદ્દિદો પાસે પોતાનું કામ કરાવવું તેનો નિર્ણય એ વિચારના અંતદ્દિદો જ કરે છે. દળનેર માંદો પડે છે ત્યારે દાકતરની દવા લે છે; દાકતરને અસક્તમાં મુકદ્દમો અસાચવાનો હોય ત્યારે તે વકીલ પાસે જાય છે; ખેતી કરાવવી હોય ત્યારે વકીલ તે કામ ખેડૂનને સોંપે છે; અને ખેડૂન પોતાને માત્ર વેચવા માટે વેપારી પાસે જાય છે. આનું કારણ દેખીતું જ છે કે, દળનેર દવા કરી શકતો નથી, દાકતર મુકદ્દમો સડી શકતો નથી, વકીલ ખેતી કરી શકતો નથી અને ખેડૂન વેપાર કરી શકતો નથી. પણ માણસ પોતાનો દાકતર પોતે નક્કી કરે, પોતાનો વકીલ જાતે પસંદ કરે, પોતાનો ખેડૂન પોતે નીમે, તેમ જ પોતાનો વેપારી પોતે શોધી કાઢે — એ વડેવારબધાને ચોખ્ખા સામે છે. કારણ કે, પોતાનું કામ તદ્દિદો પાસે કરાવવાની જોગબધાને હાથમાં હોય છે તે જ પ્રમાણે એ કામ પોતાની હાથમાં મુજબ થાય તથા એ તદ્દિદો પોતાને દમો ન દે, એવી પણ બધાને હાથમાં હોય છે. તદ્દિદો મમે તેવો કાળો હોય તોપણ તે પ્રમાણિક હોય જ છે એમ બનવું નથી. તેમ જ આપણું સુખ અને સમાધાન શામાં રહેલું છે એ તેને મમનય છે એમ પણ હોવું નથી. તેથી તદ્દિદોને

નથી કે, ઠીંગણા અને બંચા, મૂર્ખ અને ડુંગર. ચોર અને શાકુર એવા બેટા. લોકશાહી રાજ્યમાં કરવામાં આવતા નથી. જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં જુદા જુદા ગુણોદોષ, રહેવા હોય છે, બધાની કાર્યશક્તિ ઓછીવત્તી હોય છે, દરેક જણ બધા જ કાર્યો કરી શકતો નથી, અને જેમનામાં અમુક કામ કરવાની આવડત હોય છે તે બધામાં તેવી આવડત સરખા પ્રમાણમાં હોતી નથી, આના બધા બેદાબેદોનો વિચાર કરીને જ લોકશાહી અમાજના વહેવાર ચલાવવા પડે છે અને આવે છે. પણ આ બેદોને કારણે આનુવંશિક જનનિબેદ અથવા આર્થિક વર્ગબેદ જેવા બેદોનો બચાવ થઈ શકતો નથી. દરેક વ્યક્તિને પોતાનામાં રહેવા ગુણોનાં પૂર્ણ વિકાસ સાધવાને યોગ્ય તક અને દરેક જણને પોતાના પુરુષાર્થથી ગમે તે રથાન પ્રાપ્ત કરવાને અવકાશ મળવો જોઈએ. અમુક કુળમાં, જાતિમાં, ધર્મમાં કે વર્ગમાં જન્મ પામવાને કારણે પોતાના ગુણોના વિકાસ માટે તક મળતી નથી અથવા તો પોતાના ગુણોની કલ્પ થતી નથી, એમ અમાજની કેઈ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને વાગવું ન જોઈએ. કાંઈ હોય કે મૂર્ખ હોય તોપણ પૈમાત્રાનો નીકરો પૈમાત્ર રાખ છે, જમીનદારનો પુત્ર જમીનદાર રાખ છે અને ગરીબનો પુત્ર ગરીબ રહે છે, એ એક જાનની સિમતા છે. એવી જ વિભિન્ના જ્ઞાતિઓનો નીકરો જ્ઞાતિજન્ય અને તેથી શ્રેષ્ઠ અને દેડનો નીકરો દેડ અને તેથી કનિઠ, એ ઉચ્ચતીચક્ષાવનામાં પણ છે. દરેક વ્યક્તિની કાર્યશક્તિને યોગ્ય અવકાશ મળે અને તેનું નમીન પોતાના પુરુષાર્થ પર આધાર રાખે એવી વ્યવસ્થા કરવાથી જે

બેદ નિર્માણ થાય તેને અસમાનતા માનવાનું કારણ નથી. પણ આ બેદમાંથી જ્યારે સમાજમાં વર્ગબેદ તથા જાતિબેદ નિર્માણ થાય છે અને જુદી જુદી જાતિમાં કે વર્ગમાં જન્મ પામવાને કારણે પોતાના વિકાસના માર્ગમાં ઓછાવરતા અંતરાયો આવે છે એવો અનુભવ થાય છે, ત્યારે તેમાંથી જ સામાજિક વિયમના અને અન્યાય પેદા થાય છે. આ વિયમના લોકશાહીના આદર્શથી વિસંગત છે, અને કેવળ રાજ્યપદ્ધતિનું સ્વરૂપ લોકશાહી કરવાથી લોકશાહી સમાજ નિર્માણ થયો એમ કહી શકાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે આવી વિયમ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ ન્યાય પ્રસ્થાપના કરી શકશે નહિ, પણ જોડાઈ અન્યાયનો વધારો જ કરશે.

વહેવારની દૃષ્ટિથી વિચાર કરનાં, પહેલું લોકશાહી રાજ્ય-તંત્ર સ્થાપવું કે પહેલી સામાજિક સમતા નિર્માણ કરવી, એ પ્રશ્ન હંમેશ મનભેદનો અને ચર્ચાર્પદ જણાયો છે. સમાજની અમુક અવસ્થામાં લોકશાહી રાજ્યતંત્ર પ્રથમ સ્થાપન કરવું એ જ સામાજિક સમતા સ્થાપવાનો ઉત્તમ માર્ગ હોય છે. જ્યારે એથી બિન પરિસ્થિતિમાં પ્રથમ સામાજિક સમતા સ્થાપન કરીને પછી રાજ્યતંત્રને લોકશાહી સ્વરૂપ આપવાનું હિતકારક હરે છે. મુઝીવાની ધનોત્પાદનને પરિણામે પેદા થયેલી સામાજિક વિયમનાનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી લોકશાહી રાજ્યતંત્ર સ્થાપન ન કરવું એવો સામ્યવાદીઓનો પ્રયત્ન ખીજ પ્રકારનો છે. જ્યારે પોતાના દેશનું લોકશાહી રાજ્યતંત્ર કાયમ રાખીને તેને જ

એનો ઇત્યાદિ ઘોષણાઓ કરે છે. આવા અભિપ્રાયો લોક-
શાહીના આદર્શથી કેટલા વિસંગત છે એ ઉપર કરતા
વિવેચનથી રપટ થશે. લોકશાહી રાજ્યમાં અનેક બાબતોના
નિર્ણયો બહુમતીથી કરવામાં આવે છે, પણ તેથી એ બહુ-
સંખ્ય લોકોનું રાજ્ય છે એવો તેનો અર્થ થતો નથી. લોક-
શાહીમાં વસતા દરેક નાગરિકને તે રાજ્ય 'સ્વ'-રાજ્ય છે એમ
સાગવું જોઈએ. અને દરેક અધ્યસંખ્ય પક્ષને એવો ભરોસો
પડવો જોઈએ કે, પોતાનો પક્ષ જો માયો હોય તો મનપરિ-
વર્તનથી પોતે બહુસંખ્ય પક્ષ બની શકશે. તેમ જ મન-
સ્વાતંત્ર્ય, પ્રચારસ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ નાગરિક હક્કો સૌની સાથે
સમાનતાથી તે ભોગવી શકે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.
એટલે કે, બહુમતીનો નિર્ણય અથવા બહુમંત્ર્ય પક્ષના હાથમાં
રાજ્યકારભાર એ સત્રોનો અર્થ બહુમંત્ર્ય જાતિ કે ધર્મના
લોકોનું અધ્યસંખ્ય જાતિ કે ધર્મના લોકો ઉપર રાજ્ય
એવો અર્થ કદી પણ ઠરવો ન જોઈએ અને થવો ન
જોઈએ. એવો જો તેનો અર્થ થાય કે કરવામાં આવે તો
તે લોકશાહી રાજ્ય ન રહેતાં અધ્યસંખ્ય જાતિના કે ધર્મના
લોકોની દૃષ્ટિએ અનિયત્રિત રાજ્ય જ થશે. તે રાજ્ય
શુદ્ધી થાય કે કદાચ ન પણ થાય, પણ તે લોકશાહી
પદ્ધતિનું રાજ્ય તો નહિ જ થાય, અને લોકશાહીના
બહુમતીના નિર્ણયના સિદ્ધાન્ત માથે પણ તેને દાર્ઢ જાતનો
સંબંધ નથી.

દરકોઈ માણસ પોતાના મનની મત્તના આજ્ઞે નહિ
તો કાંઈ ફક્તથી બહુમતીને ગમે હિનારી શકે એ માન્યતા

ઉપર લોકશાહી રાજ્યમાં ગેરનો બહુમતીના નિર્ણયનો મિદ્ધા
 ન્ત આધાર રામે છે. એટલે કે, કોઈ પણ મનનો વિચાર
 કરતી વખતે કેવળ સત્યામત્ય અને ન્યાય-અન્યાયની દૃષ્ટિએ
 જ વિચાર કરવાની વૃત્તિ લોકોમાં જાગ્રત રહેવી જોઈએ
 એમ જો ન થાય તો બહુમતી પ્રમાણે ચાલતો રાજ્યકારભાર
 ન્યાયને અનુસરનારો નહિ થાય મતપ્રચાર કરતી વખતે ઝાંખી
 ભાવનાનો આધાર લેવો, કોઈ વિશેષ ધર્મમાં જન્મેના લોકોની
 ન્યાર્થભાવનાને ઉચ્છેદીને બહુમતી મેળવવી, મિદ્ધાન્તો કે
 તત્ત્વનિષ્ઠા પર પક્ષો રચવાને બલે કોમ, ધર્મ અથવા
 વર્ગની ભાવના પર પક્ષો ગચીને પોતાના પક્ષના હાથમાં
 રાજ્યનું નો મુજબ આવે તેમ કરવું એ મધી વૃત્તિ અથવા
 નીતિ લોકશાહીને વિધાનક છે જે ગણમાં જુની જુની અનેક
 જાતિના, ધર્મના કે રાજ્યના લોકો વચ્ચે છે, ત્યાંના લોકોમાં
 જાતિ, ધર્મ અને વર્ગથી નિરપેક્ષ થઈને સાર્વજનિક પ્રશ્નોનો
 માધ્ય સાર્વજનિક બુદ્ધિથી — એટલે કે સાચી મર્જનનલિપિ
 બુદ્ધિથી — વિચાર કરવાની જે નાગરિકોમાં ન કેળવાય
 તો તત્ત્વ કે મિદ્ધાન્તને વશદાર હોય એના પક્ષો નિર્માણ
 નહિ થાય, બહુમતીના નિર્ણયો ન્યાયને અનુસરનારો
 નહિ હોય, લઘુમતીઓને આ આપણ રાજ્ય છે એમ નહિ
 લાગે તેમ જ માધ્ય લોકશાહી નહિ અપાય જાતિ, ધર્મ
 અને વર્ગથી નિરપેક્ષ થઈને સાર્વજનિક બુદ્ધિથી સાર્વજનિક
 પ્રશ્નોનો ઉકેલ કે નિર્ણય કરવાની વૃત્તિને જ બહુભાવનાનું
 નામ આપવાને હરખ નથી

આ બધુબાવનાને મર્યાદિત અર્થમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પણ કહી શકાય. જે રાષ્ટ્રમાં આ મર્વવ્યાપક રાષ્ટ્રીય ભાવના નથી હોતી અથવા તેમાંથી તે નાશ પામી છે, ત્યાં લોકશાહી રાજ્યનું નહીં શક્ય નથી. એવો અનુભવ મૂડીવાળા યુરોપીય દેશોમાં આજે થઈ રહ્યો છે. મૂડીદારો અને મજૂરો એ એ વચ્ચેનો વર્ગવિગ્રહ આજે એટલી દહે પડેલી ગયો છે કે, શાંતિથી, બાધકોટથી, ચર્ચાથી કે મમતવદ્થી એનો ઉકેલ આણવાને બેમાર્ગો એકે પણ નૈવાર નથી. તેથી એ રાષ્ટ્રોને એક પ્રદેશમાં વસતા જે રાષ્ટ્રોનું સ્વરૂપ માત્ર થયું છે અને એ રાષ્ટ્રોના બાગના પડી ગયા છે. આપણા દેશનું રાષ્ટ્રીયત્વ પણ કોમની અને ધર્મની બાંધનાને લીધે હિન-ભિન્ન થાય એવો અભવ દેખાય છે. આવી રીતે ગોઠવ દેશમાં રહેનારા જુદા જુદા જુદા, મજૂરો કે વર્ગો એકબીજા પ્રાંત દુશ્મનાવટથી જોના થાય અને પોતાનો મન જગે તે માધનથી પીગાઓ ઉપર સાગ્યાતો આમદ રાખવા માટે, તો લોકશાહી રાજ્યનું નકામું મની જાય છે, પડી બાગે છે અથવા કોઈ એક પક્ષના હાથમાં જઈ પડવાથી અનિયત્રિત અને શુભગી જતે છે. મામ્યવા અથવા કાગીરાદ એ આવી જ એકપક્ષી કે એકવર્ગી અનિયત્રિત મત્તા છે. તેમાં વિરોધી પક્ષને અવકાશ જ રહેતો નથી તેમ જ શાંતિને માર્ગે મત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની આચા પણ રહેતી નથી.

વિરોધી પક્ષો દ્વારા એ આવશ્યક છે, પણ જન્મે પક્ષમાં અંતિમ દષ્ટિથી દિનેકપની અને મધુબાવનાની સામગ્રી

હોવી એ લોન્શાહીનું વક્ષણ છે. લોકશાહીમાં મતવિરોધ હોના જ નેતર એ, હિનવિરોધ પણ અપરિહાર્ય હોય છે, પણ એ બધા મતવિરોધોનો અને હિનવિરોધોનો ઉકેલ દહામાંથી, એક બ્રીજના માથા ફેડીને ન આવતા નાટાધાર અને દનીનથી, મતપરિવર્તનથી, શાનિથી અને ગાધંગાડ કરીને નારી સમશે, એવી વૃત્તિ બધામાં જગત હોવી નેતર એ.

૭ સત્યનિષ્ઠા અને લોકશાહી

ઉપરના વિવેચન પરથી સત્યનિષ્ઠા અને અહિંસાવૃત્તિ એ બે ગુણોનો લોન્શાહી સાથે કેટલો મબધ છે તેની કલ્પના નામક કરી શકો સમાજના બધા પડેનારોમાં સત્યનિષ્ઠા અને અહિંસાનો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પ્રવેશ થાય તેમાં જ સાચી માનવસંસ્કૃતિ રેતી છે એમ જોએ. માને છે તથા તેમ કરનારે માટે મત અહિંસા અપંગિ અહાદિ નતો જેમણે પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં સ્વીકારેના છે, એના મત્યાગ્રહી સપ્રદાનના લોકો બીજા કોઈ પણ રાજ્યપદ્ધતિ કરના લોન્શાહી રાજ્યપદ્ધતિ સાચી વધારે પમદ કરે છે, એ નસુ પણ હવે અપષ્ટ થયે લોકશાહી રાજ્ય પણ બીજા મધા રાજ્યોની જેમ જ પૂરેપૂરું અહિંસામય નહીં થાય મે વાન ખૂટી છે, તોપણ તે પદ્ધતિમાં જ અહિંસાનો અને મતનો વધારેમાં વધારે નિકામ થઈ શકશે, અને જેટલા પ્રમાણમાં આ ગુણો લોકોના હામાં જિનરશે તેટલું 'આત્મરાજ્ય'નું મત્યાગ્રહી ધ્યેય વધારે ને વધારે નજીક આવતું જશે, એવી મત્યાગ્રહી લોકોને આશા છે સુરોપની.

લોકશાહી બ્રહ્મંચર્ય છે એ તેમને ચોખ્ખું દેખાય છે. પણ તેથી લોકશાહીના આદર્શને જ કુઠારી દેવો કે મત્ત અને અહિંસાના પાયા ઉપર તેની રચાવના કરી તેનું શુદ્ધીકરણ કરવું, એ પ્રથમ અવિચાર્ય વસ્તુ છે. બીજા ખંડોના રાષ્ટ્રોની આગળ આજે બેઠો છે. સત્યાગ્રહી સપ્રદાયના લોકોએ બીજાને વિકૃત્ત સ્વીકારેલો છે અને એ જ તેમના મિદ્ધાભાવની માથે સુમગત છે.

આપમઆપમના મનભેદના પ્રભોનો ઉકેલ વિચાર વિનિમયથી, દલીલથી અને મનપરિવર્તનથી લાવવાની આ પ્રતિ મત્તમગોધનની પ્રતિ છે. મત્ત એટલે મામાર્ગિક ન્યાય અથવા આભ્યુત્થિક સમાજહિન. તે સામા રહેવું જ તેનું કાર્ત્ત્વ પણ એક વ્યક્તિને પૂરેપૂરું જ્ઞાન યગ્ય નથી તેનું અશોધન મનન અને અખડ આપન જોઈએ આ મત્તમગોધનના કાર્યમાં દરેક જગે પોતપોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર ભાગ લેવો જોઈએ અને પોતાને જે મત્ત એટલે ન્યાય લાગતું દોષ તેનો પ્રચાર કરી તે મદમનીતે મને ઉતારવું જોઈએ. પોતાના મનને મદમનીતો રહે એગરવાનું કાવ શાનિથી, નત્વનિગથી, ચીરદપરક કરતા રહેવું જોઈએ આમ કરવાની સૌ કોઈને અનુમતિ દોવી જોઈએ. તો જ દરેક મનની હખાવટ થતી રહે છે અને લોકમનનો પ્રસાદ પણ ને પણ શુદ્ધ અને મન્યપૂર્ણ મનની મળે છે. આમ લોકમનને અનુમતિને મળવાકારઆગ આપે તો તે ન્યાયને અનુમતિને આપવાનો સ્વાધિકાર જાહેર મળે રહે છે.

મમાજમાં ન્યાયસંશોધનનું કાર્ય યોગ્ય રીતે ચાલતું રહે તે માટે સમાજની દરેક વ્યક્તિએ તેમાં પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ. સામાજિક વહેવારોની તેમ જ કાયદાઓની દરેક વ્યક્તિ ઉપર થનારી અસર જુની જુની હોય છે. તે તે અસર પ્રમાણે દરેકની ન્યાયઅન્યાય વિશેની કલ્પનાઓ પણ જુની જુની ઘડાય છે. આવી જુની જુની જાનની સર્વ કલ્પનાઓ લોકો આગળ આવતી જાય અને તેમની અનુકૂળપ્રતિકૂળ ચર્ચા થતી રહે, એટલે તેને પરિણામે જે બહુમત ઘડાય છે, તેમાં અન્યાયનો અંશ ઓછો હોવાનો સંભવ રહે છે, કંઈ નહિ તો લોકોને તો ઓછો લાગશે જ. અને લોકોને જે વસ્તુ ન્યાયની ભાસે છે તેને અનુકૂળ જ કાયદાઓ થતાં રહે છે. આ મતમંશોધનનું અને ન્યાયપ્રસ્થાપનાનું કાર્ય અખંડપણે સતત ચાલુ રહે તો વખત જતાં પોતાને થતા અન્યાયનું નિવારણ કરવાનો એક અહિંસક ઉપાય દરેક જણના હાથમાં આવશે અને મમાજમાં ખંડ અથવા હિંમક કાન્તિ કરવાની જગર કાઢીને પણ જણાશે. નહિ. બહુમતીના નિર્ણય માન્ય કરીને તેની શિસ્ત પાળવાની પદ્ધતિમાં આ જ રહસ્ય રહેલું છે.

પણ બહુમતીને જે ન્યાયાનુમારી રાખવી હોય તો તેના દોષો બનાવી તેમાં મુધારો કરવાનું કાર્ય હંમેશા ચાલુ રહેલું જોઈએ. અક્ષયત બહુમતીની શિસ્ત પાળવાની લોકશાહીની નીતિ છે, તો પણ બહુમતીની ખુશામત કરવી એવો એનો અર્થ નથી. બહુમતી હંમેશા ન્યાયને જ અનુમરે છે એવો લોકશાહીનો દાવો નથી; અથવા બહુમતી નક્કી કરી આપે

એ જ ન્યાય એવી ન્યાયની વ્યાખ્યા પણ લોહશાહીને માન્ય નથી. ન્યાય અને અન્યાયનું મગોધન મળતું આવું રહે તે માટે લગભગ વ્યક્તિને જલ્મનીના નિર્ણય ઉપર ટીકા કરવાનો અને તેનું પરિવર્તન કરવાનો દર મોહશાહીમાં આપેલો જ દોષ છે. દરેક જાણે પોતાની મઃમદ્દિવેક બુદ્ધિનો ઉપરોગ કરીને એ દરનો અમન કરવો જોઈએ આ દરજ્જા જાળવવા માટે થોડોની નિદા, ઉપદાન તથા કનડમન, એ જાણુ મદન કરવું જોઈએ. અને પોતાનું જાણુ બુદ્ધિજન અને આત્મજન વાપરીને જલ્મનીનું પરિવર્તન કરવું જોઈએ. પણ તેમ કરતા જાણુદારની કે દિસાનો ઉપયોગ જી પણ દરેક ન જોઈએ.

આત્મમજાની સહાયથી લોકમતમાં જોઈતું પરિવર્તન કરી સામાજિક અન્યાયનું નિવારણ વધારે ત્વરાથી તથા વધારે નિશ્ચિનપણે થઈ શકશે, એ સ્પષ્ટ જ છે.

. ઓગણીસમા મિલકાતી યુરોપના રાજ્યસામ્રાજ્યોએ આ આત્મમજાના સિદ્ધાન્ત નરફ ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું ન હતું. તેમણે બંને બાર માત્ર બુદ્ધિબળ ઉપર મૂક્યો હતો. પણ સામાજિક મતપરિવર્તન કરવા માટે એ બુદ્ધિબળ પૂરતું થતું નથી એવો અનુભવ યુરોપમાં થઈ રહ્યો છે. અને તેથી બુદ્ધિબળના પાના પર રચાયેલી લોકશાહીનું રાજતારણ પણ પાછળ પડતું જાય છે. આ બુદ્ધિબળના પ્રમાણનો મબધ લોકશાહી રાજકાળ માથે કંઈ જાનતો છે તે અધ્યાપક જોડે નીચે મુજબ મમજાવ્યું છે. બુદ્ધિબળના મિદાનને તેમણે 'ધ પ્રિન્સિપલ ઓફ રેશનાલિટી' એ નામ આપેલું છે. એ વિશે તેઓ લખે છે

" આ સિદ્ધાન્ત એ છે કે, મનુષ્યો બુદ્ધિથી ચાલે છે એનો અર્થ એ છે કે, જો કંઈ અનિષ્ટાચ માથે દોષ અને તે મનુષ્ય છે એમ પુરવાર કરવાને પુરાવો આપી શકે પડે તો જ તે મનુષ્ય લોકો તેનો સ્વીકાર કરશે ઓગણીસમા સદીના લોકશાહીના અનુયાયીઓ આ સિદ્ધાન્ત માની લઈને ચાલ્યા હતા. પણ અજો તેનો મોટો બાજો કનકાર કરવા માટે છે પણ 'સોફી' આગળ પુરાવો રજૂ કરીને તે મુજબ તેમનો મત પડી શકાય છે અને તેમનું સાચું દિન માખા રહેવું છે તે તેમને સમજાવી શકાય છે, તેમ જ તેઓ પોતાનું દિન સાચા છે તે બધે તો તેઓ પોતાના મનના

પ્રથમ વર્ગી એન્જીનને તે મળે માન આપવાની ફરજ પાડે છે એવું અમે માનતા હતા, 'એમ જોન સ્ટુઅર્ટ' મિત્રે કહ્યું છે. તે જો આપણને માન્ય ન હોય, તો સ્વશાસ્ત્રનો દંત તેમને સોંપવા માટે તેઓ પાત્ર છે એમ માનવાને આપણી પાસે પૂરતું કારણ નથી."

કાર્મ એક મન સાચો જોય અને તેને માટે પૂરું પુરાવો આપી શકાય તો આખરે લોકો તેને સ્વીકારે. એ અર્થમાં માણસ જીવિપ્રધાન પ્રાણી છે, એવો મિદાન ઓગણીઅમા સંક્રાંતિ યુરોપના લોકશાહી રાજ્યશાસ્ત્રજોડે માની લીધો હતો, પણ આજે એ મિદાન પાછો લો માન્ય રાખવા નથી, અને એ માન્ય રાખ્યા વિના લોકશાહ પદ્ધતિનું અર્થન થઈ શકતું નથી, અંતી શરિયાત ઉપરન હિતારામાં અખ્યાપક જોડે કરી િ. એટલે કે, લોકશાહીન અર્થન માટે જીવિપ્રધાન પ્રજાતીપણનો મિદાન અંતરે માની લીધો છે. પણ તેમનું એ જ્ઞાન મનુ' રાખાવની આધુનિક મોઝામા માથે મેળ ખાતું નથી.

અને પ્રખર બનાવવા માટે સમાજની ન્યાયનિધાનું - મત્ય-
નિધાનું - આત્મમગ્ન જાગ્રત હોવું જોઈએ અથવા તો
તેને જાગ્રત કરવું જોઈએ. મમાજમા રહેલું આ
આત્મમગ્ન જાગ્રત કરવાને માટે સત્યનિદા ખાતર કષ્ટ
મહન કરવા અને અહિંમાત્રતિથી મત્યનો પ્રચાર કરતા
રહેવું એ જ માર્ગ છે. આ માર્ગે ચાલનારા આગેવાનો
મગ્ન જાય તો મમાજમા ન્યાયનિધાની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત
રહેશે અને તેના પ્રકાશમા સોકોને મત્યનું જ્ઞાન થશે અને
તેઓ તેનો સ્વીકાર કરના રહેશે. જે બુદ્ધિબળના મિદાન્ન
ઉપર લોકશાહીનું મંડાણ થયેલું છે તેનો આધાર જ આ
આત્મમગ્નનો મિદાન્ન છે. આ આત્મમગ્નના આધારને
અભાવે, કેમકે બુદ્ધિબળ મામાજિક અન્યાયના નિવારણને
માટે પૂરતું નથી, એવો બોધ આધુનિક યુરોપીય લોકશાહી
આખી દુનિયાને આપી રહી છે. ન્યાય પ્રથાપવા ખાતર
સ્વાર્થત્યાગ કરવાની વૃત્તિ ત્યાના રાષ્ટ્રોમાથી હુપ્ત થવાને
લીધે ત્યાંની લોકશાહીનો નાશ થતા બેડો છે. અને વર્ગયુદ્ધનો
આશ્રય લઈને ન્યાયપ્રથાપના કરવા માગતા લોકશાહી
વિરોધી રાજકાગ્જો આગળ વધી રહ્યા છે. બુદ્ધિબળ
ઉપર અધિષ્ઠિત થયેલું રાજકાગ્જ પૂરતું કાર્યમાધક ન
નીવડે તો આત્મમલાધિષ્ઠિત રાજકારણ નિર્માણ કરવું એમા
માનવમંદૃતિની ઉત્તિ જ છે; પણ બાદબળનું રાજકાગ્જ
નિર્માણ કરવામા તો તેની અવગતિ જ છે, એવો
મત્યામલી મિદાન્ન છે. આ મિદાન્નની દૃષ્ટિથી આને

લોકસાહીને અભ્યાસહના અધિગન ઉપર સ્થાપન કરવા િ
આવશ્યકતા જિજ્ઞા થઈ છે

૮ અવિસાધુત્તિ અને લોકસાહી

લોકસાહીની સરળતાને માટે લોકોમા તેમ જ રાજ્ય
ત્તાઓમા કેવળ સત્યનિગા દોષ એકલું જ પૂરતું નથી,
પણ તેની માથે જ તેમનામા અદ્વિમાનિ દોષી એ પણ
જરૂર છે. જોનાના મનમા જે અત્ય ધ તે માટે, પૂરતો
આગ્રહ બને દોષ પણ એ મન પીગળા ઉપર જળારત્તીથી
લાદવાની પ્રતિ ન દોષી જે એ અને ત્રી આના મનમા
ગદેના અભ્યાસનો સ્વીકાર કરીને જોનાના મનમા રહેના
અભ્યાસનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિ પણ દોષી નામ એ
આપણને જે અત્ય મને પિતૃ દોષ તે વિદ્યા આગ્રહ અને
જોનાના મનમા ગદેના અભ્યાસનો ત્યાગ કરીને તેનું શુદ્ધીકરણ
કરવા િવૃત્તિ એ એવૃત્તિએ એ સ્વાત્તની વિગતો માટે પણ
તે મન્ને વિના મુશ્કેલી માત્રી ઉપામના થઈ માત્રી નથી

આદર્શ છે. સામાજિક મત્ય કોઈ પણ એક વ્યક્તિને સમજાવેલું હોતું નથી, એકીવખતે તેનું મમત્રપણે જ્ઞાન થાય એ પણ શક્ય નથી. અને વળી તેનું અરૂપ પણ નિત્ય બદલાતું રહે છે. આ સમજ લોકશાહીના પાયામાં જ રહેલી છે. આ જગતને કીચે જ પોતાના મત વિશે દુરામલ્લ રહેતો નથી અને બીજાઓના મત વિશે સહિષ્ણુતા વધે છે. બીજાના મત માંડેલી આ સહિષ્ણુતા એ જ મત્ય-મંગોષ્ઠનમાં રહેલી અલિપ્તમાત્રિ છે, અને દરેક પ્રકારના જ્ઞાનના વિકાસ માટે તેની આશ્વસનતા હોય છે.

પણ આ જગતની નાથે નાથે જ, પોતાને જે સત્ય મમજાવ્યું હોય, તેનો પ્રયાગ કરવાની હિમત પણ માણસમાં હોય એ જરૂરનું છે. મોનામાં રહેલો હનકો જ્ઞાન જેમ તેને દેવતામાં નાખ્યા વિના બળી જતો નથી. તે જ પ્રમાણે આપણા મનમાં રહેલો અમલનો અશ પણ તે મનની હવનની બર્તીમાં નાખી કરીને જ્વેલ ગિના નહીં થતો નથી. આપણે હવન જ સામાજિક અભિપ્રાયોને તપાસી જ્વેલની પ્રાંસામસાગા છે, એ જ્ઞાન આગળીને મનના અનેક પ્રયોગ કરવા માટે જ્વેલની હિમત અથવા નિરા જ્વેલનામાં ન હોય. તેમની હુદ્દિ મન્યમનોધન માટે અયોગ્ય નીવડે છે. પોતાના મત વિશે દર નિરા ન હોય તો આસા પ્રયોગો થઈ શકે જ નહિ; અને આસા પ્રયોગો કરીને પોતાના મત તપાસી જ્વેલા વિના એ નિરા નિર્માણ પણ થતી નથી. શુદ્ધ વાદવિસા અથવા તાર્કિક દલીલો ક્યાં કરવાથી હવનના મનનું મંગોષ્ઠન અને દર્શન થઈ શકતું નથી.

પુરોપીય સંસ્કૃતિ જન્મ પામી અને તેનું સંરક્ષણ તથા ઉંછેર પુરોપના વેપારી વર્ગે કર્યું. એ સંસ્કૃતિમાંથી જ બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સામાજિક સમતા અને રાજકીય લોકમત્તા અથવા લોકશાહી, એ સામાજિક આદર્શો નિર્માણ થયા અને એ સંસ્કૃતિના ફેલાવાની સાથે જ આ આદર્શોનો ફેલાવો પણ ફુનિયાબરમાં થયો. રથૂલખણે કહીએ, તો સત્તરમા સદીની અધવચમાં આધુનિક લોકશાહીના આદર્શની ઉત્પત્તિ થઈ અને ઓગણીસમા સદીની આખરે તેને આખી ફુનિયાની માન્યતા મળી, એમ કહેવામાં હરકત નથી.

૧૧. અંગ્રેજ લોકશાહીની ક્રાન્તિ

ઈંગ્લેન્ડમાં મત્તરમાં નૈકાના મધ્યમાં ત્યાંના પ્યુરિટન લોકોએ લોકશાહીને નામે પડેલી રાજ્યક્રાન્તિ કરી અને પોતાના રાજ્ય પડેલા ચામ્પને ઈ. સ. ૧૬૪૯ની ૩૦ મી જાન્યુઆરીએ કાઢી આપી. તેની સામે એવો આરોપ મકતામાં આવ્યો હતો કે, રાષ્ટ્રે અથવા રાજ્યના શાસકોએ તેને જ અમર્યાદિત સત્તા આપી હતી તેનો દુરપયોગ કરીને, તેની મર્યાદાઓ છાડી કાઢીને પોતાની આપખુની જીમ્મી અને દુષ્ટ નીતિ અપભ્રાર કરીને એ રાજ્યસત્તાને તેજે શાયે તેમ ઉપયોગ કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૪૯થી ૧૬૬૦ સુધીના રાજ દરમિયાન લોકશાહીનો આધુનિક જન્મનાનો પહેલપહેલા મોટા પ્રયોગ ઇંગ્લેન્ડમાં થયો. એમ કહેવાય આ પ્રયોગની આગેવાની બોલિયાર કોમવેલે લીધી હતી અને જે પાર્ટીમેન્ટનો તે તેના હતો તેમાં વેપારી વર્ગનું વર્ચસ્વ હતું. પ્યુરિટન પંથમાં

વેપારી વર્ગ જ પ્રબળ હતો અને ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાજધારણા વિષે તે વર્ગની જે કલ્પનાઓ અને આકાંક્ષાઓ હતી તેમને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય જ કોમવેદ દ્વારા થઈ રહ્યું હતું. એથી જિજ્ઞાસુ, દકરાતી તથા ધર્મોધિકારી એ બે વર્ગો રાજ્યના પક્ષમાં હતા અને પાર્લિમેન્ટની ઉમરાવ મહામા તેમનું પ્રાબલ્ય હતું.

૧૨ વર્ગવિચ્છેદમાંથી કાન્તિનો જન્મ

આ વેપારી વર્ગનો બળવો કે આ કાન્તિ ધાર્મિક અને રાજકીય એ બંને જાતના બુનમ વિરદ હતી. ધર્મોધિકારી પક્ષ ઇંગ્લેન્ડમાં ફરી રોમના પોપનું વ્યસ્ત ન્યાયન કરના માગે છે એવો આરોપ કાન્તિકારી પ્યુરિટનો મૂકતા હતા, તોપણ રોમના પોપની પ્રત્યક્ષ સત્તા ફરી ન્યાયન થનાનો ઝાઝો મબલ કે બલ ન હતો. પ્યુરિટન લોકોને જે ધર્મસ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હતું તે આપના અથવા જે સુધારાઓ જોઈતા હતા તે કરવા ધર્મોધિકારીઓ તૈયાર ન હતા, જ્યારે દકરાતી વર્ગને સમાજમાં વેપારી વર્ગનું વધતું જતું બળ અને આમની મહાનું રાજકીય મહત્ત્વ અમલ સામનું હતું આવી રીતે આ રાજકીય કાન્તિના મૂળમાં મામાનિક અને આર્થિક વર્ગવિચ્છેદ હતો એમ દેખાય છે. અમે જ રાષ્ટ્રના અને આમજનનાના પ્રતિનિધિ હોએ એમ કહીને વેપારી વર્ગ અનિયંત્રિત રાજ્યતા અને પ્રતિમાની ધર્મસત્તાની માગે લડતો હતો, અને તેને સામાન્ય ખેડૂત વર્ગનો પણ દકરાતી વર્ગની વિરદમાં રોકા દતો.

૧૩. કોમવેલની કાનિનાં પરિણામો

કોમવેલની આગેવાની હેઠળ ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થાપન થયેલી લોકશાહી લાગેા વખત ટકી નહિ અને જોડલો સમય તે ટકી તે સમય દરમ્યાન પણ તેને અનિયતિત લશ્કરશાહીનું સ્વરૂપ મળ્યું હતું. ઈસ ૧૬૬૦ માં ફરી રાજશાહી સ્થાપન થઈ અને બીજો ચાર્લ્સ ઈંગ્લેન્ડની ગાદી પર આવ્યો. તેમ છતાં (૧) ઈંગ્લેન્ડમાં અનિયતિત રાજસત્તા કાયમની નહિ થઈ અને પાર્લામેન્ટનું વચરેવ પ્રસ્થાપિત થયું, (૨) પાર્લામેન્ટમાં પણ ઉમરાવોની સભા કરતાં આમની સભાનું મહત્ત્વ વધ્યું, (૩) રામન ક્રેઓલિક પડ્યો. ઉચ્છેદ થયો અને પોપની ધર્મસત્તા ફરી ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થાપન થવાની ધાસ્તી રહી નહિ અને (૪) બ્રિટિશ પ્રજા લશ્કરશાહીથી એટલી ત્રાસી ગઈ કે રાષ્ટ્રમાં ખડી ફેજ બિયડુપ ન હોવી નેઈએ એમ તેને લાગવા માંડ્યું. આ બધી વસ્તુઓને જોધી વાળીને ન્યારે બીજા જોએ પ્રગતિના ચક્ર જોધા ફેરવવાનો પ્રયત્ન આવ્યો, ત્યારે ઈસ ૧૬૮૮ માં ઈંગ્લેન્ડમાં ફરી રાજ્ય કાનિ થઈ અને લોકનિયતિત રાજ્યમત્તા કાયમની સ્થાપન થઈ.

૧૪ નિષ્ફળ આર્થિક કાનિનાં બીજા

પણ આ કાનિ થની હતી તે જ વખતે ઈંગ્લેન્ડમાં બીજા એક કાનિ થયે થઈ હતી, અથવા બીજા એક કાનિની અરપજ કંપનાઓ આ કાનિના કાગ દરમ્યાન જન્મ પામી હતી. પણ તે કંપનાઓ તો માત્ર થઈ રહી નહિ મુદ

કોમવેલના લશ્કરમાં લેવલર્સ અને ડિગર્સ નામથી ઓળખાતા કેટલાક લોકો હતા. લિલર્ન અને વિન્સ્ટેનઝ એ જે તેમના આગેવાનો હતા. આ લોકોનું એમ કહેવું હતું કે, ધર્મને નામે થતા અસાચાર અને અનિયંત્રિત રાજસત્તાથી જેમ સમાજ ઉપર અન્યાય થાય છે તે જ પ્રમાણે સમાજના ધનિક વર્ગ તરફથી નિર્ધન વર્ગ ઉપરેય જુલમ થાય છે. અને તેથી આ જુલમમાંથી નિર્ધન વર્ગનો બચાવ કરવાનું કાર્ય લોકશાહી સરકારે કરવું જોઈએ, બધકે તવંગર અને ગરીબનો વર્ગભેદ જ નાબૂદ કરવો જોઈએ. લોકશાહી રાજ્ય પૈસાદારોનું અને ગરીબોનું બંનેનું હોય જોઈએ. પૈસાદારોની જેમ ગરીબોને પણ મત આપવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ; બેકારોને કામ ધંધો આપવાની, વેપારીઓ ગરીબોને છેતરે નહિ તે માટે બજારબાવ ઉપર નિયંત્રણ કરવાની, અને કુદરતે બક્ષેલી સંપત્તિનો બધા જ સરખા પ્રમાણમાં ઉપભોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા લોકશાહી સરકારે કરવી જોઈએ, એવો તેમનો આગ્રહ હતો. જેમની પાસે પોતાની જમીન નથી તેમ જ સ્વતંત્ર ધંધો કરવા માટે જોઈની મૂડી નથી એવા ખેતરોમાં કામ કરનારા મજૂરો અને નાના વેપારીઓ લોકશાહી રાજ્ય પામેથી આવી વતની અપેક્ષા રાખતા હતા. તે અપેક્ષાને પૂરી પાડવી હોય તો ધાર્મિક અને રાજકીય જુલમની ગાંધ જ આર્થિક જુલમ તથા આર્થિક વિવિધતાનો પણ અંત આણવાનું જરૂરી હતું. આ આર્થિક અમાનતાના સિદ્ધાન્તના પાયા પર વર્ગરહિત સમાજ નિર્માણ કરવાની અને નવીન સમાજરચના કરવા વિશેની દૃષ્ટનાઓ રપટ અને ચોક્કસ

થઈ ન હતી. તેમ જ જે નિર્ધન મજૂર વર્ગને આવી સામાજિક ક્રાન્તિની જરૂર હોય છે એવો મજૂરવર્ગ પણ જામત અને સંગઠિત થયેલો ન હતો. આલોગિક ક્રાન્તિ થયા પછી સમાજની ઘણી જોગી સખ્યાનો મજૂર વર્ગમાં સમાવેશ થયા અને સમાજવાદી ક્રાન્તિ વિષેની કલ્પનાઓ વધારે સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત થયા સાગી એ કલ્પનાઓને જોડે હજી સુધી આંત્ર મોઝસ અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ મળ્યું ન હતું, તોપણ સમાજવાદી ક્રાન્તિની કલ્પનાઓના બીજ આધુનિક કાળની પહેલી લોક શાહી ક્રાન્તિ થઈ તે જ વખતે સામાન્ય જનતાના માનસમાં વવાઈ ગયા હતા, એમ કહેવાને હરકત નથી પણ સમાજ રચનાનો આર્થિક પાયો ઉખાડી નાખીને તે રચના નવા સિદ્ધાન્તોને અનુભરીને કરવાની કલ્પનાઓ તે વખતે સફળ થઈ નહિ અને તેથી લોકશાહી ક્રાન્તિને આર્થિક ક્રાન્તિનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું નહિ.

૧૫ આર્થિક ક્રાન્તિના વિરોધમાં સંગઠન

રાજપક્ષ અને લોકપક્ષ વચ્ચે આ અંધડો વાસતો હતો તે દરમિયાન દેશનો કેટલોક ભાગ ઉત્તર અને વેરાન ખંડો, ખેતારી વધી, ખેતીપાલન મદ પડ્યું અને જંગલભાવો પણ ખૂબ થયા આ આર્થિક આફતોને લીધે તબક્કા મરીમતો વર્ગભેદ વિગત જણાવા લાગ્યો, અને ધાર્મિક અને રાજકીય જીવન કરતા પણ આર્થિક જીવનનું જાન નિર્ધન વર્ગને વધારે તીવ્રતાથી મવા લાગ્યું. આ અનુભવમાયી આર્થિક ક્રાન્તિની આ કલ્પનાઓ પેદા થઈ હતી, પણ તે કલ્પનાઓ

જન્મ પામતાની સાથે જ આખો ધનિક વર્ગ પોતાના અંદર અંદરના મતભેદ બૂલી જઈ ને આ ક્રાન્તિકારી કલ્પનાઓને કચડી નાખવા અથવા તેમને નિર્મૂળ કરવાને એક થઈ ગયો. જમીનદાર - દુકરાની વર્ગ તેમ જ ધનિક વેપારી વર્ગ એ બન્ને પોતાના ક્ષિત્તિચિરોષ્ણ સમાધાનથી પતાવવા અને પોતાની માલમત્તા ઉપર આવી પડનારી આ આક્રમણને એક થઈ ને સામનો કરવા તૈયાર થઈ ગયા. આ બે વર્ગોએ મમાજમા દેશના માડગી ક્રાન્તિકારક કલ્પનાઓને દબાવી દેવા માટે કોમવેલની લસ્કરશાહીને મદદ આપી; અને કોમવેલના મૃત્યુ પછી શુદ્ધ લોકશાહીની સ્મૃતિને પણ બપાનક ગણીને તેમજે ઇંગ્લેન્ડમાં લોકનિયત્રિત રાજમત્તાની સ્થાપના કરી.

૧૧ લોકશાહીને મળેલું ધનિકશાહી વલ્લભ

તે વખતથી પ્રિટિચ મુલસહીઓના મનમાં ક્રાન્તિકારક જદાસ મતોનો જે ડર પેમા ગયો તે હજી સુધી દૂર થયેલો નથી. તે જ પ્રમાણે, લોકશાહીના આદર્શમાં આર્થિક મમતાનો મમાવેશ ન થવો જોઈએ, એવું વચણ એ વખતથી જ યુરોપીય લોકશાહી વિત્તની કલ્પનાઓને મળવા લાગ્યું. આ વચણને પરિણામે જ આજે યુરોપીય લોકશાહીને ધનિકોની લોકશાહી (ખ્રિસ્ટોફોરિક ડેમોક્રસી)નું અવરૂપ મળ્યું છે અને તેની આગેવાની દેશના ધનિક વર્ગના દાપમાં મર્જ છે. આવી રીતે, દુકમાં, ઇંગ્લેન્ડમાં મત્તરમાં સેકામાં આધુનિક ધુમની જોડેથી લોકશાહી ક્રાન્તિ થઈ. આ ક્રાન્તિ દરમિયાન

મધ્યમ વેપારી વર્ગને જોઈતા ધાર્મિક અને રાજકીય સુધારાઓનો પાયો નાખાયો; જમીનદાર વર્ગ તથા ધનિક વેપારી વર્ગ એ જો વચ્ચે સામાજિક સમતાનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું; રાષ્ટ્રની આગેવાની આમની સભા પાસે આવી અને અતિયત્રિત રાજસત્તા તરફથી લોકનાં જનમાલિકને ધનું જોખમ નાશ પામ્યું, એ જ વખતે આથક સમતાની કલ્પનાઓ પેદા થઈ અને ધનિકો તરફથી ગરીબો પર ધત્તા અન્યાયો તથા આક્રમણનું નિરાકરણ થતું જોઈએ એવી માગણી આમ જનતા તરફથી આગળ આવી. પણ તે માગણીનો લોકશાહી સાથે કે સામાજિક સમતા સાથે કશો સંબંધ નથી, તવંગર-ગરીબનો વર્ગજિદ કુદરતી અને પરમેશ્વરકૃત છે અને તે જો નષ્ટ થાય તો સમજીને! ઉચ્છેદ થશે, આવું બહાનું કાઢીને એ માગણી તરછોડી કાઢવામાં આવી. લોકશાહી રાજ્ય એ દેશના બધા ધનિકોનું રાજ્ય છે અને માલમિશ્રિતને! હક ત્રિકાષાખાધિન અને કુદરતે આપેલો છે, તેની ઉપર તરાપ મારવાનો હક રાજ્યસંસ્થાને નથી, એવી વિચારસરણી ધીમે ધીમે સર્વમાન્ય થવા લાગી; અને લોકરાજ્ય એટલે ધનિકરાજ્ય એવું સમીકરણ વિચારી લોકો ખેસાડવા લાગ્યા.

૧૭. પાર્લમેન્ટનું ધનિકશાહી સ્વરૂપ

ઇંગ્લેન્ડમાં ઈ. સ. ૧૧૮૮ પછી પાર્લમેન્ટનું અને વિશેષતઃ તેની આમની સભાનું વર્ચસ્વ પ્રસ્થાપિત થયું એ સાચું છે, છતાં આમની મળા તે વખતે ઈંગ્લેન્ડની

આમ જનતાની પ્રતિનિધિસભા હતી એમ કહી શકાય નહિ. ઇંગ્લેન્ડના કેવળ જમીનદારો અને મોટા વેપારીઓની તે પ્રતિનિધિસભા હતી. અને હિરાવોની સભા તો દેખીતી રીતે જ આનુવંશિક સરદારો અને મોટા ધર્માધિકારીઓની સભા હતી, અને આજે પણ છે. તેથી ઇંગ્લેન્ડમાં પાર્લામેન્ટનું વર્ચસ્વ સત્તરમા સૈકાની આખરથી અષ્ટપાયુ એનો અર્થ ત્યાં તે વખતે લોકશાહી સ્થપાઈ એમ ન કરી શકાય. ત્યાં ધનિકશાહી નિર્માણ થઈ એટલે જ તેનો સાચો અર્થ હતો. પાછળથી અદ્વારમાં સૈકામાં જે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઈ તેને પરિણામે દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના શહેરો વેરાન થયા અને ઉત્તર તરફ મોટા શહેરો નિર્માણ થયા. તેમ છતાં આમની સભાના પ્રતિનિધિઓની વહેચણી જુદા જુદા વિભાગોમાં અગાઉના પ્રમાણમાં જ વ્યવસ્થા રહી. તેને પરિણામે નવાં ઔદ્યોગિક શહેરોના કારખાનાવાળાઓને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળતું ન હતું. આ અન્યાય દૂર કરવા માટે લોકશાહીને નામે એક પ્રયત્ન ચળવળ થઈ અને તેને પરિણામે ૧૮૩૨નો પાર્લામેન્ટના સુધારાનો કાયદો પસાર થયો. તોપણ આમ જનતાને એટલે કે મજૂર વર્ગને મતાધિકાર મળ્યો નહિ. તે પછી ઓગણીસમા સૈકાના મધ્યમાં ઇંગ્લેન્ડના મજૂરોએ ચાર્ટિસ્ટ નામની એક પ્રયત્ન ચળવળ કરી ત્યારે ફરી વાર લોકશાહીની સાથે સાથે જ આર્થિક સમતા સ્થાપન કરવાનો આદર્શ જોડાઈ આગળ આવ્યો. આ હિલચાલ દબાવી દેવામાં આવી અને ૧૮૬૭માં શહેરોના મજૂરોને મતાધિકાર આપીને સંતુષ્ટ કરવામાં આવ્યા. તેમ છતાં

ગામડાંના મજૂરોને મતાધિકાર મળ્યો ન હતો. તે અધિકાર તેમને સને ૧૮૮૪માં આપવામાં આવ્યો. સારથી મજૂર પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને તેના પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં બેસવા લાગ્યા. તેમ છતાં સને ૧૯૧૮ સુધી સાર્વત્રિક મતાધિકારનો તેમ જ સ્ત્રીઓના મતાધિકારનો સિદ્ધાન્ત માન્ય થયો ન હતો. એ બાબતો તે વખતે (૧૯૧૮માં) સ્વીકારાઈ અને સ્ત્રીઓને મતાધિકાર મળવાની બાબતમાં ત્રીસ વરસની ઉંમરની શરત હતી તે પણ ૧૯૨૨ માં રદ થઈ અને પુરુષોની માફક તેમને પણ ઉંમર લાયક થતાં જ મતાધિકાર આપવાનો કાયદો થયો. આવી રીતે પાર્લમેન્ટ પાસે રાજકીય સત્તા આવ્યા પછી દોઢસો વરસ બાદ પાર્લમેન્ટને રાજકીય મતાધિકારની દૃષ્ટિથી લોકશાહી સ્વરૂપ ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રાપ્ત થયું. પણ આ રાજકીય મતાધિકારને લીધે, આજે આપણું રાજ્ય આપણા દેશમાં છે, એમ લાંના મજૂર વર્ગને લાગતું હશે કે નહિ, તે વિષે શંકા જ છે. આપણા દેશનું રાજ્ય લોકશાહીનો વેપ પારણું કરનારું મૂડીવાદી રાજ્ય છે, એ વસ્તુ ત્યાંના ધણાખરા વિચારી લોકોને ગળે જીતરી છે અને એ બાબ મજૂર વર્ગમાં અપાટાભેર ફેલાતું જાય છે. આર્થિક વર્ગબેદો નાબૂદ થવા વિના રાજકીય લોકશાહીની ઝાઝી કિમત નથી, એ સિદ્ધાન્ત ત્યાંના રાજ્યશાસ્ત્રજ્ઞોને હવે સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને પુરિટન શાન્તિ વખતે આગળ આવેલા લેવલર્સ વગેરે થયો તરફ જોવાની તેમની દૃષ્ટિ સુધરવા લાગી છે.

૧૮. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ અને ગરીબ વર્ગ

ઇંગ્લેન્ડમાં સત્તરમા સૈકામાં ક્રાન્તિ થઈ તે પછી અદ્વારમા સૈકામાં અમેરિકા તેમ જ ફ્રાન્સ એ બે દેશોમા લોકશાહીને નામે રાજ્યક્રાન્તિઓ થઈ. એમાંની પહેલી ક્રાન્તિ અમેરિકામાંની બ્રિટિશ વસાહતોએ કરી અને તેને પરિણામે ત્યાં 'અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો' નામનું એક નવું રાષ્ટ્ર નિર્માણ થયું. બ્રિટિશ રાજ્યક્રાન્તિની માફક અમેરિકન રાજ્યક્રાન્તિની આગેવાની પણ અમેરિકાના વેપારી અને કારખાનદાર વર્ગે જ કરી હતી. પણ બ્રિટિશ રાજ્યક્રાન્તિ વખતે એક જ રાષ્ટ્રના બે વર્ગો વચ્ચે થયું, જ્યારે અમેરિકન રાજ્યક્રાન્તિમાં વસાહતોના વેપારીઓ અને કારખાનદારો તથા બ્રિટનના વેપારીઓ અને કારખાનદારો એ બે વચ્ચે વિગ્રહ થયો હતો. તેથી અમેરિકન રાજ્યક્રાન્તિને રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની લડતનું નામ મળ્યું છે. આ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની લડત લોકશાહીને નામે જ થઈ અને તે સફળ થવાથી ત્યાં એક લોકશાહી રાજ્ય નિર્માણ થયું. પણ વર્ગયુદ્ધને પરિણામે ત્યાં એ લોકશાહી અસ્તિત્વમા આવી એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં, ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યક્રાન્તિ વખતે થયું હતું તેમ, અમેરિકન રાજ્યક્રાન્તિ વખતે પણ વેપારી અને કારખાનદાર વર્ગને જે જાતની કેવળ રાજકીય ક્રાન્તિ જોઈતી હતી તેનાથી આગળ જઈને મજૂર અને ખેડૂત વર્ગની રિયલિટી સુધારવા માટે વેપારી અને કારખાનદાર વર્ગની સ્વતંત્રતા ઉપર મર્યાદાઓ મૂકનારા આર્થિક સમાનતાના કાયદાઓ થવા જોઈએ, એ જાતના વિચારો પણ જન્મ્યા

હતા. અને શોનો બજારો (શ્રેષ્ઠ રિવોલ્યુશન) એ નામનો એક બજારો પણ એ વર્ગની માથે થયો હતો, જેને તત્કાલ દુખાવી દેવામાં આવેલો. તેમ છતાં અમેરિકાનું રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ સમાજના ગરીબ વર્ગો સુધી પહોંચ્યું જ નહિ, એમ કહેવાને હરકત નથી. ત્યાંના ગરીબ ખેડૂતો, મજૂરો કે ગુલામો એ બધાએ યુદ્ધમાં ઝાઝો ભાગ લીધો ન હતો; અને ગ્રેમ્પ પરના કે આ પરના જે કરને નિમિત્તે એ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ થયું તેમાં ખેડૂતોના અને મજૂરોના હિતાહિતનો ઝાઝો સબબ પણ ન હતો. કાયદેસર વહેનારોને અંગે આપવો પડતો ગ્રેમ્પ વેરો વેપારી વર્ગ પર જ ખાસ ડગીને પડ્યો હતો અને આ પણ તે વખતે કેવળ શ્રીમતોની જ શોખની વસ્તુ ગણાતી હતી. આ હાલ સામાજિકપણે છિટન અને અમેરિકા એ બે દેશોમાંના વેપારી કારખાનદારો વચ્ચેની હતી અને વમાવડેલાંના ગરીબ વર્ગો પામે કાશ્વ વેડ કરાવે અને તેમને કાશ્વ શીરે એટલો જ પ્રશ્ન તેના મૂલ્યમાં હતો, એમ કહેનારા પણ કેટલાક મોડો છે. છિટનના જેવો હકરાની વર્ગ અમેરિકામાં ન હતો અને અમેરિકાની ગરીબ જનતાના હિતને રાખતો કે હકરાની વર્ગનો વિરોધ ન હતો, પણ તે વિરોધ વેપારી અને કારખાનદાર વર્ગનો જ હતો. પણ તે વખતે આ કિત વિરોધ બહુ રપટ થયો ન હતો અને રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની બાવનાને લીધે તે નજર બહાર રહ્યો હતો. તેમ છતાં છિટનની જેમ જ અમેરિકાની કાનિની આમેવાની વેપારી ને કારખાનદાર વર્ગ પાતે જ દોરાશી ત્યાંની સોશલિસ્ટીને ધનિકશાહીનું સ્વરૂપ માત્ર થાય એવી જનની માન્યતા

ઓના આધાર પર જ તેનો પાયો નાખવામાં આવ્યો. આજે અમેરિકન લોકશાહી પૂર્ણપણે ત્યાંની ધનિકશાહીના કબજામાં ગયેલી છે અને ત્યાં આર્થિક અથવા સામાજિક સમતા બિલકુલ જોવામાં આવતી નથી. તેમ છતાં ઈ. સ. ૧૭૭૬માં અમેરિકન ક્રાન્તિકારકોએ જે સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું કાઢ્યું, તેમાં નીચેના સિદ્ધાન્તો જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા :

૧૬. દેવતાત્રતાનું જાહેરનામું

“ન્યારે ઐતિહાસિક ફેરફારોના ક્રમને અનુસરીને એક દેશના લોકો બીજા દેશના લોકો સાથેનો પોતાનો રાજકીય સંબંધ તોડીને, કુદરતના અને પરમેશ્વરના કાયદા મુજબ મળતો, દુનિયાનાં બીજાં રાજ્યોની બરાબરીનો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનો દરજ્જો મેળવવા ઇચ્છે છે, ત્યારે શા કારણે તેમને તેમ કરવાની જરૂર પડે છે, તે દુનિયા આગળ જાહેર કરવું એ દુનિયાના લોકમતને યોગ્ય માન આપવાની દૃષ્ટિથી આવશ્યક હોય છે. આ તત્ત્વો સ્વયંસિદ્ધ છે એવો અમારો મત છે. બધા માનવીઓ જન્મથી સમાન નિર્માણ થયેલા છે. પરમેશ્વરે તે બધાને કેટલાક અવિનાશી હકો આપેલા છે. એ હકોમાં જીવિત, સ્વતંત્રતા અને સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન એ ત્રણ પ્રમુખ છે. આ હકો સલામત રહે તે માટે જ સરકારો સ્થાપવામાં આવે છે. અને લોકોની સંમતિમાંથી તેમની ન્યાય સત્તા ઉત્પન્ન થાય છે. કેઈ પણ રાજ્યપદ્ધતિ ન્યારે આ પ્યેયોને હાનિકર્તા થવા લાગે છે, ત્યારે તે રાજ્યપદ્ધતિ બદલવાનો અથવા તેનો નાશ કરવાનો, તેમ જ પોતાના

સુખને તથા સવામતીને વધારેમાં વધારે પોષક થાય એવા સિદ્ધાન્તોના પાયા પર પોતાના મત અનુસાર નવું રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો હક ત્યાના લોકોને હોય છે.”

૨૦. સ્વતંત્રતા પૂર્વેની અધાધૂધી

ઈ.સ. ૧૭૭૬માં અમેરિકાની સ્વતંત્રતાનું આ જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ થયું. તે વખતથી ૧૭૮૯ સુધી, એટલે કે તેર વરસ સુધી આ સ્વતંત્રતાનું બુદ્ધ અને અમેરિકન રાષ્ટ્રના નિર્માણનું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. ઈ.સ. ૧૭૮૯માં નવા રાજ્યતંત્રની સ્થાપનાનું આ કાર્ય પૂરું થયું અને ‘અમેરિકન સંવિધાનોનું મધુકા રાજ્ય’ એ નામનું એક નવું લોકશાહી રાષ્ટ્ર નિર્માણ થયું અને જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન તેનો પદેનો સોમનિયુક્ત પ્રમુખ થયો. પણ તે પહેલાં ઈ.સ. ૧૭૮૧ના ઓક્ટોબરની ૧૬મીએ વોશિંગ્ટને લોડ હોર્નવોલ્સસનો પરાજય થયો હતો અને તરત જ બ્રિટિશ લોકોએ અમેરિકાની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર થયો હતો. તે પછી માત્ર વરસ સુધી જુદી જુદી વખતોમાં નવા રાજ્યની સ્થાપનાની જાજનમાં તકરારો ચાલુ રહી હતી, અને છેવટે એકબે વરસ દરમિયાન તે સર્વત્ર પૂર્ણ અધાધૂધી અને અરાજક અવસ્થા જ રેતાઈ ગઈ હતી. પણ આખરે મધુકા રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને સપૂર્ણ લોકશાહીવાળું એકમાત્ર આદ્ય રાજ્ય નિર્માણ થયું એમ કુનિયા દેવા સાગી. આજે એ લોકશાહીને જ કુનિયાની અતિ પ્રબળ અને સંપન્ન ધનિકશાહી રાજ્યનું સ્વરૂપ મળેલું છે અને તે રાજ્યમાં વખત મજૂરો

સીદી લોકોને પોતાની સ્વતંત્રતા અને સુખ, બચકે જીવિત પશુ પૂર્ણપણે સવામત હોવા વિષે ખાતરી લાગતી નથી. તે જ પ્રમાણે આ હકોની દૃષ્ટિથી માણસમાત્રને દરજ્જો સમાન છે એવો પણ અનુભવ તેમને થતો નથી.

૨૧. કેંદ્ર શાશ્વતકાન્તિ અને વર્ગયુદ્ધ

અમેરિકાની બ્રિટિશ વસાહતોએ જ્યારે સ્વતંત્રતા માટે યુદ્ધ કર્યું તે વખતે યુરોપમાંથી અને ખાસ કરીને ફ્રાન્સમાંથી અનેક નત્વનિષ્ઠ સ્વયંસેવકો આ યુદ્ધમાં લોકશાહી માટે લડવાને ગયા હતા એને પરિણામે લોકશાહી માટે ફ્રાન્સમાં એક પ્રચંડ ક્રાન્તિ થઈ. અને તે યાવ એ તફાવત રનાભાવિક જ હતું અદારમાં સૈદ્ધાંતી આખરે ઈ. સ. ૧૭૮૯માં ફ્રાન્સમાં આ ક્રાન્તિને બડકો ઊછો અને તેમાં ફ્રાન્સનો રાજ સોળમે વર્ષ, તેની રાણી, લાનો ઠકરાતી વર્ગ, તેમ જ તેને પર પરાથી પ્રાપ્ત થયેલા ખાસ હકો અને છૂટો, એ બધાનો નાશ થયો. આ ક્રાન્તિનો બધો ઝોક અનિયંત્રિત રાજશાહી અને ઠકરાતી વર્ગ એ બેની સામે હતો. ઠકરાતી વર્ગ અને વેપારી કારખાનદાર વર્ગ એ બે વર્ગો વચ્ચેનો આ વિગ્રહ છે અને વેપારી કારખાનદાર વર્ગ આમ-જનતાનો પ્રતિનિધિ છે એવી ભાવના તે વખતે ધણા મોટા પ્રમાણમાં આખા યુરોપમાં ફેલાઈ હતી, અને યુરોપના અનિયંત્રિત રાજાઓ અને ઠકરાતી વર્ગ એ ક્રાન્તિને દબાવી દેના માટે એક થયા. અંદરની વર્ગકલહની ક્રાન્તિએ આવી રીતે થોડા જ વખતમાં યુરોપીય મહાયુદ્ધનું સ્વરૂપ પકડ્યું અને તેમાંથી

જ આખરે ક્રાન્સમાં નેપોલિયનની લશ્કરશાહી નિર્મોલ્ય થઈ. નેપોલિયને લોકશાહીને નામે ધણાંખરાં યુરોપનાં રાજ્યોને તોડી પાડ્યાં અને આખા યુરોપ પર ક્રાન્સનું આધિપત્ય સ્થાપિત કર્યું. પણ શ્રિદિશરોએ નેપોલિયનની સામે લડનારી બધી સત્તાઓ ને શક્તિઓને એક કરીને તેનો તેમ જ તેના એ અપહરણી દેવ સામ્રાજ્યનો ઈ. મ. ૧૮૧૫માં અંત આણ્યો. તે પહેલાં પચીસ વરસ દરમિયાન લોકશાહી ધોયના ક્રાન્તિકારક વિચારો આખા યુરોપ ખંડમાં બારે પ્રયંડ ફેરફારો કરી રહ્યા હતા; અને તેમણે યુરોપની હકરાતશાહી અને અનિયંત્રિત રાજશાહી એ બેને એવો ધક્કો લગાવ્યો કે તેથી જોડે તે જ વખતે એ મંરથાઓ નાશ પામી નહિ તોપણ તે પછી પચાસ વરસની અંદર યુરોપનાં ધણાંખરાં રાજ્યોમાં લોકશાહી સગથાએમ્ને ઉદય થયો અને લોકશાહીના આદર્શને ૧૮૭૦ પછી આખા યુરોપમાં જ નહિ પણ દુનિયાબરમાં માન્યતા મળવા લાગી. તેને આવી માન્યતા મળે એટલા મારે યુરોપનાં ધણાંખરાં રાજ્યોનાં વેપારી કારખાનદાર વર્ગને રાજ્યક્રાન્તિઓનાં પ્રયોગ કરવા પડ્યા. તેમ છતાં ક્રાન્સની ૧૭૮૬ની ક્રાન્તિ જેથી મહાન ક્રાન્તિ ઓગળીગયા નેકામાં બીજી કોઈ પણ દેશમાં થઈ નહિ.

૧૨. શ્રમજનશાહી ક્રાન્તિ અને જરીએટી લોકશાહી

ઈ. મ. ૧૬૧૭માં રશિયામાં જે મહાજનશાહી ક્રાન્તિ થઈ તેણે માત્ર ક્રાન્સમાં અલગમાં નેકામાં થયેલી ક્રાન્તિને પાછળ નાખી દીધી, અને આખી દુનિયામાં તેણે એવી

વિચારકાન્તિ કરી કે સમાજનાદી કાન્તિ થઈને મૂડી વાદનો નાશ થયા વિના અને માલિક-મજૂર વર્ગભેદનો નાશ થઈને એક-ગીચ સમાજ નિર્માણ થયા વિના સાચી લોકશાહી પેદા થઈ શકે નહિ અને પરિણામે ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાની લોકશાહી સાચી લોકશાહી નથી, પણ તેમની સંસ્કૃતિ મૂડીવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી છે અને આર્થિક તથા રાજકીય પરાનપી જીવન એ તેને આધાર છે, એમ ધણાખરા વિચારકોને સમજાયું છે અને આજે લોકશાહીના મૂડીવાદી લોકશાહી અને મમાજવાદી લોકશાહી એવા બે સ્વરૂપો છે અને તે પૈકી પહેલી લોકશાહી ખોગી અને બીજી ખરી લોકશાહી છે એવા વિચારો કેવળ વિચાર અને આદર્શની દૃષ્ટિથી ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાના રાજ્યશાસ્ત્રજોમા અને બહુજન સમાજમા ધણા વ્યાપકપણે ફેલાયા છે.

૨૩ લોકશાહી પરની બે આફતો.

ઈ સ ૧૯૧૭મા રશિયામા કાન્તિ થઈ ત્યારથી બીજી વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યાં સુધીના વીમળાવીમ નરસના ગાળામા સમાજવાદી કાન્તિ ધ્રુવાના અચવા સમાજવાદી લોકશાહી સ્થાપનાના અનેક નાના મોગા પ્રયત્નો યુરોપમા થયા, પણ કોઈ ઠેકાણે તે સફળ થયા નહિ એવા જ એક મોટા પ્રયોગ સ્પેન દેશમા થયો ખરો, પણ યુરોપના મૂડીવાદના બધા પુરસ્કર્તાઓએ મગીને તેને દબાવી દીધો એથી બિનદુ યુરોપમા લોકશાહીના ધ્યેયનો છોડ્યોક ત્યાગ કરીને મૂડીવાદનું રક્ષણ કરવાના

હેતુથી કાશીવાદી અથવા નાઝી પક્ષોની અનિયંત્રિત સત્તા નિર્માણ થઈ છે અને તેણે સર્વત્ર લશ્કરશાહી વાતાવરણ જમાવ્યું છે. ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની લોકશાહી સાચી લોકશાહી નથી, પણ તે ત્યાંના મૂડીદાર વર્ગની સામ્રાજ્યશાહી છે; અને એવી સામ્રાજ્યશાહી સ્થાપવાનો હક આપણા રાષ્ટ્રોને પણ છે એમ નાઝી અને કાશી પક્ષો પોતપોતાના દેશની જનતાને કહે છે. અને એ સામ્રાજ્યને લોભે ત્યાંની જનતા પણ એ પક્ષોની અનિયંત્રિત સત્તા સ્વીકારીને લોકશાહીને ત્યાગ કરી રહી છે. આમ ઈ. સ. ૧૭૮૯માં ફ્રેંચ રાજ્યક્રાન્તિને રૂપે પ્રગટ થઈને આખા યુરોપના રાજકારણ પર સો સવાસો વરસ સુધી પ્રભાવ પાડનારો અને આખી દુનિયામાં સ્વીકારાયેલો લોકશાહીનો આદર્શ આજે યુરોપમાં લોપ થવા લાગ્યો છે.

૨૪. ફ્રેંચ ક્રાન્તિના સ્ત્રમયના સમાજવાદી ક્રાન્તિકારીઓ

યુરોપીય લોકશાહીને આખરે ધનિકશાહીનું સ્વરૂપ મળશે એ ઓગળીને તેને સમાજવાદી લોકશાહીનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરનારા ક્રાન્તિકારીઓ ઈ. સ. ૧૭૮૯ માં ફ્રેંચ રાજ્યક્રાન્તિ વખતે આગળ આખ્યા હતા. તેમનો નેતા બેન્જમિન ફ્રાન્કલિન અને તેણે જોકેબિન આગેવાન રોબિર્ટપરના ચિરમ્બેટ પટ્ટી (ઈ. સ. ૧૭૯૪) સમાજવાદી ક્રાન્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. તે પટ્ટી ઓગળીસમા સૈકાની અધવચમાં કાલ્ડ માર્ક્સ અને એન્ગેલ્સ એ બેએ સમાજસત્તાક ક્રાન્તિનું એક શાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું અને રશિયામાં લેનિન વગેરે મામ્યવાદીઓએ તેને

પૂર્ણતાએ પહોંચાડીને ઈ. સ. ૧૯૧૭માં બોલ્શેવિક ક્રાન્તિ કરી. આ સમાજવાદી અથવા મજૂરશાહી ક્રાન્તિનાં મૂળિયાં ફ્રેંચ રાજ્યક્રાન્તિના વખતના બેબૂફના બળવા સુધી જતાં દેખાય છે.

૨૫. જૂના બદમાશોને ઠેકાણે નવા બદમાશો

વેપારી કારખાનદાર વર્ગના માલકી-હકો અથવા મિલકત-હકો ત્રિકાલાગ્રાધિત અથવા કુદરતના બલ્લેલા છે અને તેમના સંરક્ષણને માટે જ રાજ્યસંસ્થાની હસ્તી છે, એવા વિચારોના આધાર પર ફ્રેંચ લોકશાહી ક્રાન્તિનું મંડાણ થયેલું હતું. ખાનગી માલમિલકત લોકશાહીનો પાયો બની અને જેમની પાસે પોતાની માલકીની જમીન કે માલ-મિલકત ન હોય, તેમને કેવળ પોતાની મજૂરી (શ્રમશક્તિ), બજારની બીજી જડ વસ્તુઓની માલક, હરીફાર્થને ધારણે ધનિકોને વેચીને તેમના ગુલામ બનવાનું કરાર-સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. જમીનદાર ઠકરાલદારવર્ગ નાશ પામ્યો અને લોકશાહીને નામે દેશમાં વેપારી કારખાનદાર વર્ગનું રાજ્ય શરૂ થયું. આ ફેરફારના સંબંધમાં કોર્ટ આગળ આપેલી પોતાની જુગાનીમાં બેબૂફ કહે છે, “રાજ્યક્રાન્તિનાં કદાચક પરિણામ જોઈને મને અને મારા સાથીઓને દુઃખ થાય છે... આ ક્રાન્તિને પરિણામે ફેરફાર એટલો જ થયો છે કે, જૂના બદમાશોનું રાજ્ય નાબૂદ થઈને તેને ઠેકાણે નવા બદમાશોનું રાજ્ય શરૂ થયું છે.”* બધાને સુખ મળે

‘ધ સોશિયાલિસ્ટ ટ્રેડીશન ઇન ધ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન’

એ સમાજનું ધ્યેય છે. સમતાના રાજ્ય વિના એ શક્ય નથી; અને કુદરતના કાયદાઓનો પણ એ જ અર્થ છે. સમાજમાં પેદા થતી બધી સંપત્તિ પર તેની બધી વ્યક્તિઓનો કાયમનો હક છે. ખાનગી મિલકત અને નવગરગરીબના ભેદભાવને સ્વીકારવો એ સમાજવ્યવસ્થાના ગર્ભમાં જ ચોરીને માન્યતા આપવા જેવું છે. વંશપરંપરાગત સંપત્તિ એ અન્યાય છે, તેમ જ ભુદ્ધિમાનોને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં પણ જોખમ છે. બધા કામોનું મૂલ્ય સરખું જ છે અને બધી જાતનાં કામની આવડતનો સરખો જ બહુલો મળવો જોઈએ. આ ધ્યેય સાધ્ય કરવાને માટે સમાજની સહિયારી માસિકી એ જ એક સાધન છે. જમીનો અને કારખાનાં સમાજની માસિકીનાં બનાવવાં જોઈએ અને બધાને કામ કરવાની દરજ પાડવી જોઈએ. કેળવણી પણ બધાને મમાનપણે આપવી જોઈએ. આ ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા માટે ગરીબ મજૂર વર્ગની મદદથી કેટલાક વખત સુધી સમાજવાદી પક્ષે પોતાની અનિયંત્રિત સત્તા દેશમાં રથાપન કરવી જોઈએ, અને ધનિકશાહી નિર્માણ કરનારાઓને સમાજના યત્રુ ગણીને કચડી નાખવા જોઈએ. આ ક્રાન્તિકારી દરમ્યાન મમાજમાં લોકશાહી તત્ત્વનહિ હોય, પણ તે ક્રાન્તિ પછી એકવર્ગીય સમાજ રથાપન થશે અને સાચી લોકશાહી નિર્માણ થશે. ક્રાન્તિકારી બેખૂદના આવી જનના વિચાર હતા. આ જ વિચારોનો વિકાસ સામ્યવાદીઓએ કયો છે અને તે પદના ક્રાન્તિકારીઓ આજે દુનિયાના બધા દેશોમાં ફેલાયેલા છે. રશિયા મિત્રાવ બીજા કોઈ પણ દેશમાં તેમને દંછ સારંગતા મળી ન દોય

તો પણ મૂડીવાદી લોકશાહી એ સાચી લોકશાહી નથી એ તેમનો મન બધા વિચારવાન લોકોને આજે માન્ય થયો છે, એમ કહેનામાં અનિશ્ચયોક્તિ નથી. પણ સમાજવાદની અને આર્થિક સમતાની સ્થાપના કરવાને માટે માત્ર અનિયંત્રિત મજૂરશાહી સ્થાપવાનો તેમનો માર્ગ સર્વમાન્ય થયો નથી.

૨૧. સામ્રાજ્યશાહીના આધારથી ચાલતી લોકશાહી

આધુનિક યુરોપની લોકશાહી જેમ મૂડીવાદી આઘોગિક સમાજવ્યવસ્થાને કારણે છિન્નભિન્ન થઈને ખોટી બની છે, તે જ પ્રમાણે તે સામ્રાજ્યશાહીને લીધે પણ વિપરીત થઈ છે. બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ લોકશાહી રાષ્ટ્રોના સામ્રાજ્યો જેમ બીજા ખંડોમાં પ્રસારેલા છે તે જ પ્રમાણે અમેરિકાએ પણ ક્યૂબા, હિલિપાર્ઝન, હૅટી, હવાઈ ટાપુઓ વગેરે પર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે, તેમ જ મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાના રાજ્યો ઉપર પોતાનું આર્થિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા સ્થાપન કર્યું છે. પોતાના કારખાનામાં બનાવેલો તૈયાર માલ ખપાવવા માટે અનામત અને અધઃમજૂરો મળે, પોતાના કારખાના માટે જોઈતો જરૂરી કાચો માલ સંગ્રહિત ભાવે મળે, પોતાના દેશની વધારાની મૂડી ધીરી શકાય એવા દેવાદાર દેશો મળે, પોતાને લા વધતી જતી વસ્તીને વસાહતો કરવા માટે પ્રેરેશો મળે, અને ત્યાંના રાજ્યકારભારમાં વરિષ્ઠ નોકરીઓ પોતાના પ્રજાજનોને મળી શકે, એવા અનેક હેતુઓથી આ મૂડીવાદી લોકશાહી રાજ્યો પોતાના સામ્રાજ્યોનો વિસ્તાર કરે છે. દેશનું રાજ્યતત્ત્વ જે મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં હોય

છે તેને તો આ આર્થિક સામ્રાજ્યશાહીથી લાભ થાય છે જ; પણ એ મૂડીદાર વર્ગની વેડ કરનારા મજૂર વર્ગને પણ પોતાના રાષ્ટ્રના એ સામ્રાજ્યને લીધે પોતાનું આર્થિક હિત થાય છે એમ લાગે છે. આ સામ્રાજ્યોની હસ્તીને લીધે પોતાના દેશમાં બહારથી વધુ સંપત્તિનો જે પ્રવાહ વહેતો આવે છે, તેને લીધે જ પોતાની રહેણીનું ધોરણ બીજા દેશોની આમ-જનતાની રહેણીના કરતાં વધારે જિંદગી રહી શકે છે, એમ ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ ને અમેરિકાના મજૂરોને પણ લાગે છે. આને પરિણામે એ રાષ્ટ્રોમાં સામ્રાજ્યની આકાંક્ષા સમાજના તદ્દન નીચલા થર સુધી જઈ પહોંચેલી દેખાય છે.

૨૭. બીજા લોકશાહી

આ સામ્રાજ્યવાદ અને આ સામ્રાજ્યશાહી લોકશાહીની સાથે તદ્દન વિસંગત છે, તેમ જ સામ્રાજ્યને અધીન દેશોની રાષ્ટ્રીયતાને તથા સ્વતંત્રતાને મારક છે. પણ તેમના આધાર પર જ દુનિયાનાં પ્રમુખ રાષ્ટ્રોનો ધણોખરો વેબવ ટકી રહેતો હોવાથી લોકશાહી રાજ્યતંત્ર ટકી રહે તે માટે તેમનો અપ્રત્યક્ષપણે ઉપયોગ થયો છે, એમ પણ કેટલાક લોકોનું કહેવું છે. દાખલા તરીકે, ઇંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછી મૂડીદાર અને મજૂર એવા બે વર્ગો નિર્માણ થયા અને તેમની વચ્ચે વર્ગકક્ષક શરૂ થયો. એ વર્ગકક્ષક બને એવા એવો જ વધતો ગયો હોત તો એ કક્ષકમાંથી ઠાઈ પણ ૧૬ વર્ગની અનિયત્રિત સત્તા દેશમાં સ્થાપન થઈ હોત પણ ઇટિય સામ્રાજ્યમાંથી મળતી, હાંડનો થોડાક ભાગ બ્રિટિશ

મૂડીવાદે ત્યાંના મજૂરવર્ગને આપીને તેને સંતોષ્યો અને એવી રીતે તેને ક્રાન્તિ-પરાક્રમ્ય બનાવવાનું કાર્ય કર્યું. આવી રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહી બ્રિટનમાંનો વર્ગવિગ્રહ હળવો કરીને લોકશાહી રાજ્યયંત્ર ટકાવવામાં ઉપયોગી થઈ છે, એમ કોઈ કહી શકે ખરો; પણ એ સાચું નથી. સામ્રાજ્યશાહીને કારણે વર્ગયુદ્ધ થોડો વખત અટકી ગયું છે અને લોકશાહી રાજ્યયંત્ર બાંગી પડ્યું નથી એવું ઉપર-ઉપરથી દેખાય, તોપણ તેને લીધે સાચી લોકશાહી વિપરીત બની, તેમ જ લોકશાહી રાજ્યયંત્ર મૂડીવાદના હાથમાં ગયું, એ વાત જુલાવી જોઈ એ નહિ. તે જ પ્રમાણે બીજાં રાષ્ટ્રોને ગુલામગીરીમાં રાખીને તેમને લૂટીને પોતાના રાષ્ટ્રોના વૈભવ ટકાવી રાખવાનો એ રાક્ષસી માર્ગ લાંબો વખત ટકે એવો નથી. પોતાના દેશનાં વૈભવ, સંસ્કૃતિ, એટલું જ નહિ પણ જીવનનો આધાર બીજા દેશોની ગુલામગીરી પર રાખનારા યુરોપીય લોકશાહી રાષ્ટ્રો પર આજે મહાન આપત્તિ આવી પડી છે અને આ આપત્તિમાથી તેમનાં સામ્રાજ્યો ટકી જાય એ અશક્ય લાગે છે. તેમ જ આ સામ્રાજ્યોને અભાવે તેમનું પોતાનું જીવન નબળું પણ મુશ્કેલ બન્યું છે. જેના કરતાં તો એ દેશોમાં વર્ગક્રાંતિ જામ્યો હોત અને આ પહેલાં જ લાંબો મૂડીવાદ નષ્ટ થયો હોત તો કદાચ ત્યાં સમાજવાદી લોકશાહી નિર્માણ થઈ હોત અને એ જ બહેતર યાત, એમ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી કહેવું પડે છે. મતલબ કે, બ્રિટિશ તથા ફ્રેંચ રાષ્ટ્રોએ સામ્રાજ્યશાહીનો આધાર લીધો ત્યારે ત્યાંની લોકશાહી ટકી રહી, એમ કહેવા કરતાં

તે લોકશાહી સામ્રાજ્યશાહીને લીધે જાંદ્ય થઈ અને મૂડીવાદના પંજમા સપડાઈ ગઈ અને હવે સાવ નામશેષ થવાને પંથે લાગી છે, એમ કહેવું જ વધારે સમુદ્ધિ અને તર્કશુદ્ધ છે. એટલું સાચું કે, મૂડીવાદ અને લોકશાહી રાજ્યતંત્ર એ બે પરસ્પરવિરોધી સંસ્થાઓ. સામ્રાજ્યશાહીને લીધે જ કેટલાક વખત સુધી એકત્ર રહી શકી છે.

૨૮. લશ્કરશાહીનો ઉદય અને લોકશાહીનો અસ્ત

ખ્રીષ્ટ એક દષ્ટિથી આ આર્થિક સામ્રાજ્યશાહી લોકશાહીના વિકાસને ઘાતક નીવડી છે. બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ રાષ્ટ્રોએ સામ્રાજ્યવિસ્તાર કંઈ તેથી ખીજા પ્રબળ અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોને સામ્રાજ્યવિસ્તારની ધેનછા લાગી છે, અને યુરોપના જુદા જુદા સામ્રાજ્યનાગી રાષ્ટ્રો વચ્ચે સામ્રાજ્ય દેવાવરાતી સ્પર્ધા જગતમાં ફુનિયા પર મહાયુદ્ધોની આફતો ઊતરવા લાગી છે. રાષ્ટ્રોની ધણીખરી શક્તિ અને સંપત્તિ મુદ્દમા અથવા મુદ્દની તૈનારી કરવામાં વપરાતી હોવાથી જનતાને શુભ અને સ્વતંત્રતાનો લાભ મળતો નથી. આના લશ્કર શાહી નાનાવરજુથા રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીના આદર્શો સુરક્ષિત રહી શકતા નથી મુદ્દો અને તે માગની તૈયારીઓ, રાજમગ અને સહારમાધનો, આક્રમણ અને રાજ્યવિસ્તાર એ બધી વસ્તુઓ શાંતિ, શુદ્ધિનિર્મા, સહકાર મહાનુભૂતિ, મલનિર્મા વગેરે વસ્તુઓને મારક બને છે, અને પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં રહેના આ જગતી તત્ત્વો રાષ્ટ્રોના અન્નમર્ત વહેવારમાં જણાયા વિના રહેના નથી. આપણું રાષ્ટ્ર

કોઈ પણ પુરુષાર્થ કેવળ શસ્ત્રબળ દ્વારા સિદ્ધ કરી શકશે એવી વૃત્તિ લોકશાહી રાષ્ટ્રમાં વધવા લાગે છે ત્યારે ત્યાંની લોકશાહી નામશેષ કે નામની જ થઈ જાય છે. ઇટલી અને જર્મની એ બે રાષ્ટ્રોમાં તે નામશેષ થઈ છે, જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સમાં તે નામની જ બની ગઈ છે. બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ રાષ્ટ્રો જો સામ્રાજ્યશાહીનો ત્યાગ ન કરે તો તેમની નામની લોકશાહી પણ હવે ઝાઝો વખત ટકવાની નથી.

૨૨. લોકશાહી આદર્શના અસારનો કાળ

ઝોમહીમમાં સૈકાના પાછલા ભાગમાં દુનિયાના બધા પ્રદેશો બ્રિટિશ, ફ્રેંચ વગેરે યુરોપીય રાજ્યોના સામ્રાજ્યની કક્ષામાં આવ્યા અને તેમની શીખથી અથવા અનુકરણથી પ્રીતિ ખંડોના લોકોએ પણ લોકશાહીના આદર્શનો સ્વીકાર કર્યો. કેટલાક વખત સુધી બ્રિટિશ મુલ્મલીઓ દુનિયાને એમ પણ કહેતા હતા કે, દુનિયાના પછાત દેશોને લોકશાહી સંસ્કૃતિની દીક્ષા અને કેળવણી આપવા માટે જ અમે અમારા સામ્રાજ્યોનો વિખાર કરીએ છીએ અને સામ્રાજ્યોમાંના અધીન રાષ્ટ્રો લાયક થશે એટલે અમે તેમના ઉપરની અમારી સત્તા છોડી દઈશું. તેમણે આપેલી આ ખાતરીના આધાર પર જ હિન્દી રાષ્ટ્રીય બાવનાનો ઉદ્ભવ થયો અને તેને લોકશાહી સ્વરૂપ મળ્યું. જપાને હિરોશિમાની નાશ કરીને લોકશાહીનો સ્વીકાર કર્યો, ચીનમાં લોકશાહી શાન્તિ થઈ અને તુર્કસ્તાનમાં પણ લોકશાહી સ્થાપન કરવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા. એવામાં ઈ. સ. ૧૯૧૪માં યુરોપમાં

એંગ્લો-જર્મન મહાયુદ્ધ દ્વારા નીકળ્યું અને બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ રાષ્ટ્રોને વિજય મળે તો લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીય સ્વયંનિર્ણય ના આધાર પર દુનિયાની શાંતિ અને સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરવામાં આવશે એવી આશા લોકો સેરવા લાગ્યા.

૩૦. રાષ્ટ્રસંઘ અને લોકશાહીનો આભાસ

લોકશાહી, રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા અને દુનિયાની શાંતિ એ આદર્શોનો પોઠાર કરનાર બ્રિટિશરોને અને ફ્રેન્ચોને મહા યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો. જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા અને ટુર્કસ્તાનનાં સામ્રાજ્યોનો અંત આવ્યો અને યુરોપમાં એ સામ્રાજ્યોને ઠેકાણે અનેક નાનાં નાનાં લોકશાહી રાષ્ટ્રો નિર્માણ થયાં અને તેમના સંરક્ષણની બાંધધરી આપનારી રાષ્ટ્રસંઘ નામથી આન્તરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા પણ અસ્તિત્વમાં આવી. પણ બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચોનાં સામ્રાજ્યો કાયમ રહ્યાં એટલું જ નહિ, પણ તેમનો વિગ્તાર થયો. જર્મની અને ટુર્કસ્તાનનાં સામ્રાજ્યો બ્રિટિશરોએ અને ફ્રેન્ચોએ વહેંચી લીધાં અને એ પ્રદેશોને રાષ્ટ્રસંઘે બ્રિટિશરોને અને ફ્રેન્ચોને આપેલા ‘મેન્ડેટ’ વાળા એટલે રક્ષિત પ્રદેશો એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ દેશોને મુધારીને તેમને સ્વતંત્ર બનાવવાની અથવા લાંબા લોકોના હિતનું સંરક્ષણ કરવાની જવાબદારી બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ રાષ્ટ્રોને સોંપવામાં આવી. આ જવાબદારી તેમણે પાર પાડી છે એમ તે તે દેશોના લોકોને લાગતું નથી; અને જે દેશોને સ્વતંત્રતાની ઇજવણી આપવાનું એ રાષ્ટ્રોએ માથે લીધું હતું તેમાંના ઓછે તેમણે હજી સ્વતંત્રતા આપી નથી.

સીરિયા, પેલેસ્ટાઈન, ઇરાક એ આના સચોટ દાખવાઓ છે. ગયા મહાબુદ્ધ વખતે હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ આપવાનું વચન બ્રિટિશરોએ આપ્યું હતું તે હજી તેમણે પૂરું કર્યું નથી. રાષ્ટ્રસંઘે જાપાન, ઇટલી અને જર્મનીએ નાના રાષ્ટ્રો પર કરેલા આક્રમણને વખતમર અડકાવ્યું નહિ, તેથી તેણે આપેલી સરક્ષણની જાનધરીના આધાર પર નાના નાના લોકશાહી રાજ્યોની જે માળા યુરોપમાં નિર્માણ કરવામાં આવી હતી તે નષ્ટ થઈ છે. આવી રીતે, ગયા મહાબુદ્ધમાં વિજય પછી લોકશાહી સંસ્કૃતિનો ફેલાવો અને સ્થાપના દુનિયાભરમાં કરવાનું વિજયી રાષ્ટ્રોએ દુનિયાને જે વચન આપ્યું હતું, તે આજે પોણું નીવડ્યું છે, અને એ રાષ્ટ્રો લોકશાહી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરશે, કરી શકશે કે કરવાની ઇચ્છા રાખશે, એ વાત ઉપર દુનિયાને આજે વિશ્વાસ રહ્યો નથી.

૩૧ રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતાની શીમાસા

રાષ્ટ્રસંઘનો પ્રયોગ તેની સ્થાપનાથી વીસ વર્ષના અંદર જ આવી રીતે નિષ્ફળ થયો તેના અનેક કારણો આપી શકાય તેમ છે. તેમાંના બેત્રણ મુખ્ય કારણોનો અહીં ઉલ્લેખ કરીએ તો જમ થશે. દુનિયામાં યુદ્ધનો અત આણીને શાંતિની સ્થાપના કરવાનો રાષ્ટ્રસંઘનો ઉદ્દેશ છે એમ તેની સ્થાપના વખતે જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. દુનિયામાં શાંતિ ફેલાય તે માટે દુનિયામાં ચાલના અન્યાયોનું નિવારણ કરવું જરૂરનું છે. અત્યારની દુનિયામાં રાજકીય અન્યાયોના મુખ્ય બે કે ત્રણ પ્રકારો છે.

એક જ રાજ્યમાં મૂઢીદારો અને મનુરો એવા બે વર્ગો નિર્માણ થવાથી જે અન્યાયો પેદા થાય તે પહેલા પ્રકારના અન્યાયો ગણાય. અને એક દેશનું બીજા દેશ પર રાજ્ય થવાને લીધે જે અન્યાયો નીપજે છે તેમનો બીજા પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. આમાંના પહેલા પ્રકારને મૂઢીવાદી અન્યાય અને બીજા પ્રકારને સામ્રાજ્યશાહી અન્યાય એવું નામ આપી શકાય. એ ઉપરાંત જે દેશોમાં મૂઢીવાદ અસ્તિત્વમાં આવેલો નથી તેવા પછાત પણ સ્વતંત્ર દેશોમાં અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તાને લીધે નીપજનારા અન્યાયોનો એક ત્રીજો પ્રકાર કહી શકાય. અન્યાયોનો આ પ્રકાર હવે ઝાઝા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર રીતે હસ્તી ધરાવતો નથી. કારણ કે, આવા પછાત રાજ્યો હવે કોઈના કોઈ મૂઢીવાદી રાજ્યોની સામ્રાજ્યશાહીની કક્ષામાં સપડાયેલાં જ જેવામાં આવે છે. એમ થાય છે ત્યારે તે અન્યાયોની જવાબદારી જે સામ્રાજ્યની કક્ષામાં તે રાજ્યો સપડાયાં હોય તેની ઉપર નાખવી યોગ્ય ગણાય. દાખલા તરીકે, હિન્દુસ્તાનનાં રજવાડા પોતાની અનિયંત્રિત સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને પોતાની પ્રજા પર જે અન્યાયો ગુજારે છે તેની જવાબદારી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીને માથે જ નાખવી જોઈએ. આવી રીતે દુનિયામાં થતા અન્યાયના, મૂઢીવાદ, સામ્રાજ્યશાહી અને અનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ અથવા નવાજશાહી — એ જે ત્રણ મુખ્ય ઉગમસ્થાનો છે તેમનો નાશ કરવાની કોઈ પણ યોજના રાજ્યસંમેલન હઠી ન હતી. દુનિયાના અન્યાયોનું નિવારણ કરવાની અથવા લોકશાહી સંસ્કૃતિની સ્થાપના

કરવાની મૂડીવાદી પદ્ધતિ આડે આવે છે તેનું રાષ્ટ્રસંઘના પ્રસ્થાપકોને વિચકુચ જાન ન હતું. સામ્રાજ્યશાહી નષ્ટ થવી જોઈએ એ વાત એમને સમજાઈ હતી ખરી, પણ તે નષ્ટ કરવાની તેમનામાં તાકાત ન હતી. બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ રાષ્ટ્રોને વિજય મળ્યો હતો અને તે રાષ્ટ્રો અથવા તેમનો મૂડીદાર વર્ગ પોતાના સામ્રાજ્યો વધારવા માટે તૈયાર થયો હતો. તેમને આ કાર્યમાંથી પાછા વાગવાની શક્તિ રાષ્ટ્રમધ પાસે ન હતી એટલે તેમના સામ્રાજ્યવિસ્તારને મેન્ડેટનું નામ આપીને માન્યતા આપવામાં આવી, અને તેમના પડેલાના સામ્રાજ્યોનો પ્રશ્ન તેમનો ખાનગી કે અતર્ગત પ્રશ્ન છે અને તેથી રાષ્ટ્રમધે તેમાં માયું મારવું નહિ, એમ દરખાવામાં આવ્યું. એનો ખુલ્લો અર્થ એવો થયો કે, હારેલા રાષ્ટ્રોના સામ્રાજ્યો તોડી પાડીને વિજયી રાષ્ટ્રો તેમને પચાવી પડયા આની સામે બ્રિટિશ મુસદ્દીઓનું એમ કહેવું છે કે, અમે અમારા સામ્રાજ્યમાંના લોકોને લોકશાહીની કેળવણી આપીને ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર કરવાના છીએ, તેથી અમારી સામ્રાજ્યશાહી બીજા સામ્રાજ્યશાહીઓના કરતા શ્રેષ્ઠ છે. પણ તેમના સામ્રાજ્યમાં રહેલાં પરત્વે રાષ્ટ્રોને તેમ લાગતું નથી. ગયા મહાયુદ્ધ પછી આ બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યોનો જે વિસ્તાર થયો અને જેને રાષ્ટ્રમધે માન્યતા આપી તેમાં જ અસારના મહા યુદ્ધના બીજા પવાયા દત્તા, એ વિશે હવે કોઈને શકા રહી નથી આવી રીતે દુનિયાના અન્યાયોના કારણોને કાયમ આપીને શાંતિ સ્થાપવા માટે કરવામાં આવતો આ પ્રયોગ

સફળ નહિ થાય એવું ભવિષ્ય રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાની વખતે જ વિચારવાન લોકોએ બાખ્યું હતું, અને એ ભવિષ્ય આજે સાચું પડ્યું છે. જે મુસ્લિમોએ રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરી તથા તેનું બંધારણ ઘડ્યું, તેમને પણ પોતાનો પ્રયોગ સફળ નહિ થાય એમ દેખાયું જ હશે; પણ તે આટલા દૂર સમયમાં નિષ્ફળ થશે, એટલે કે, આટલા થોડા સમયમાં ફરી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળશે એવી અપેક્ષા તો તેમણે નહિ જ રાખી હોય. પોતાનાં સામ્રાજ્યો વધારવાનો આ એક દૂરો પ્રયોગ છે એ બુદ્ધિથી જેમણે તેમાં ભાગ લીધો હતો તેમના હેતુની દૃષ્ટિથી પણ આ પ્રયોગ હજી ઓછામાં ઓછાં બીજાં વીસપચીસ વરસ સુધી તો ચાલુ રહેવો જોઈતો હતો. એટલે અમે ન્યાયપ્રસ્થાપના નહિ કરી હોય તોપણ અમારાં રાષ્ટ્રોનો સ્વાર્થ તો સાધી શક્યા છીએ એમ તેઓ માની શકત. પણ એ દૃષ્ટિથી પણ તેમનો પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો છે. આ ઉપરથી 'એમ જણાય છે કે, ઉઘાડી સ્વાર્થબુદ્ધિથી સ્થાપેલી સામ્રાજ્ય-શાહીની માફક જ ન્યાયપ્રસ્થાપના અને જગતકલ્યાણના ઓડા નીચે સ્થાપેલી સામ્રાજ્યશાહી પણ ટકી શકે એવો અમય હવે રહ્યો નથી.

૩૨. રાષ્ટ્રીય ભાવનાની વિકૃતિ

બીજી પણ એક દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરી શકાય. યુરોપનાં જોરાવર રાષ્ટ્રોને નિઃશસ્ત્ર બનાવીને ત્યાં એક સંયુક્ત રાજ્ય સ્થાપન થયા વિના મદ્રાસની આ આકત ટળગે નહિ એમ ઘણા લોકો કહે છે. જેવી રીતે

દારની બંદૂકો અને તોપો નીકળ્યા પછી ઠકરાતદારોને નિઃશસ્ત્ર કરવાની જરૂર ઊભી થઈ, તે જ પ્રમાણે આજનાં ભયંકર સંહારસાધનો નીકળવાથી રાષ્ટ્રોને નિઃશસ્ત્ર કરીને આખી દુનિયાનું એક રાજ્ય સ્થાપવું આજે આવશ્યક બન્યું છે; અને તેના પહેલા પગથિયા તરીકે આખા યુરોપનું એક સંયુક્ત રાજ્ય બનાવીને તેમાંનાં ઘટક રાષ્ટ્રોને નિઃશસ્ત્ર કરવાની યોજનાની આજે હિમાયત કરવામાં આવે છે. પણ તેમ કરવાને માટે દુનિયાની પ્રગતિ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી આગળ વધવી જોઈએ. સામ્રાજ્યશાહી લોકશાહીના સરક્ષણની આડે આવે છે અને એ સામ્રાજ્યશાહી પોતે રાષ્ટ્રીય ભાવનાની જ વિકૃતિ છે એ વાત માન્ય રાખ્યા વિના આ સવાલનો ઉકેલ આવી શકતો નથી. વ્યક્તિહિત કે વર્ગહિત કરતાં રાષ્ટ્રહિત શ્રેષ્ઠ છે એ જાતની રાષ્ટ્રભાવના લોકશાહીને નેટલી પોપક છે, તેટલી જ પોતાના રાષ્ટ્રના મ્વાર્થ માટે બીજાં રાષ્ટ્રોને ભૂંટવાં એ સમર્થનીય છે એ વિકૃત રાષ્ટ્રભાવના લોકશાહીને મારક થઈ રહી છે. યુરોપના રાષ્ટ્રોની વિકૃત રાષ્ટ્રભાવના જ આજે તેમનો તથા તેમની લોકશાહી સંસ્કૃતિનો વિનાશ કરી રહી છે.

૩૧. લોકશાહીને નવા પાયા પર મૂકવાની જરૂર

યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ પોતાની લોકશાહીને મૂડીવાદનું અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને સામ્રાજ્યશાહીનું જે અમંગલ મ્વરૂપ આપ્યું છે, તેને હીધે એ મંગળ આદર્શો કેટલાક લોકોને અમંગળ સામવા માંડ્યા છે. પરંતુ આ વિચારસરણી યોગ્ય નથી

આ ધ્યેયોને આજે જે અમંગલ અથવા વિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો નાશ કરીને રાષ્ટ્રીય બંધુભાવનાના પાયા પર રચેલી સાચી લોકશાહી અને આંતરરાષ્ટ્રીય બંધુભાવનાની સાથે અવિરોધી એવી રાષ્ટ્રીય ભાવના નિર્માણ કરવી, એ જ દુનિયાની પ્રગતિનો સાચો રસ્તો છે. આ માર્ગે દુનિયાની પ્રગતિ સાધવી હોય તો શસ્ત્રબળથી શ્રેષ્ઠ અને કેવળ શુદ્ધિ-બળથી વધુ પ્રભાવી એવું ન્યાયપ્રસ્થાપનાનું સાધન દુનિયાએ શોધી કાઢવું જોઈએ. એવું સાધન આપણે શોધી કાઢ્યું છે એવો વિશ્વાસ જે સત્યાગ્રહીઓને છે તેમને, લોકશાહી સંસ્કૃતિને આપણે જ ટકાવી રાખીશું, એવી શ્રદ્ધા આજે લાગે છે.

૩

અનિયંત્રિત સત્તા વિ. લોકશાહી

૩૪. અનિયંત્રિત સત્તાના નવા પ્રકારો

અનિયંત્રિત રાજસત્તાના ઘણા પ્રકારો છે. વ્યક્તિસત્તા, સમૂહસત્તા, વર્ગસત્તા અને પક્ષસત્તા એવા અનિયંત્રિત સત્તાના પ્રકારો કદાચ રોકાય. એક જ વ્યક્તિની અનિયંત્રિત સત્તા જ્યારે જ જોવામાં આવે છે; અને જ્યાં જરૂરથી તેની પરિરચિત દેખાતી હોય ત્યાં પણ તે વસ્તુના પૂર્ણપણે અનિયંત્રિત હોતી નથી. મામાન્યપણે અનિયંત્રિત વ્યક્તિ સત્તા એ સમાજમાના ઠોઈ એક નાનકડા મમ્લની સત્તા

જ હોય છે; અને એ સમૂહ પણ એકંદરે સમાજના, અને ખાસ કરીને તે જે વર્ગનો સમૂહ હોય તે વર્ગના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત રહી શકતો નથી. ગ્રામીન કાળમાં કે મધ્યયુગમાં રાજ્યોની સત્તા અનિયંત્રિત હતી એમ દહેરામાં આવે છે; પણ એ રાજ્યોની સત્તા જુદા જુદા સરદારોમાં વહેંચાયેલી હતી, અને એ સરદારવર્ગના હાથમાં જ સાચી રાજસત્તા રહેતી એમ દહેરામાં વસ્તુ-રિથિની સાચી રજૂઆત થઈ જશેવાય. ત્યારે કોઈ એક અસામાન્ય પરાક્રમી વ્યક્તિ રાજપદે આવતી ત્યારે કેટલોક સમય અનિયંત્રિત રાજસત્તા અસ્તિત્વમાં આવતી. તે સિવાય તો એ સત્તા સામાન્યપણે સરદારવર્ગના અથવા તેમાંના કોઈ સમૂહના હાથમાં રહેતી. બીજું, આ સરદારવર્ગની સત્તા પણ પૂર્ણપણે અનિયંત્રિત રહેતી નહિ. સમાજનાં અને ધર્મનાં, આમસંસ્થાઓનાં તેમ જ જ્ઞાનિસંસ્થાઓનાં અનેક બંધનો તેમને પાળવાં પડતા; અને રાજ્યની અંદરના નથા બહારના શત્રુઓ તે વખતના રાજ્યોને સડેજે પટથ્રાટ કરી શકતા હતા. રાજ્યકાન્તિ કરતી એ તે જમાનામાં બહુ મુશ્કેલ વાત ન હતી; અને કોઈ પણ કર્તૃત્વશાળી માણસ માટે સૈનિકમાંથી સરદાર થવાનું અને સરદારમાંથી રાજ્ય બનવાનું અશક્ય ન હતું. ઉપરાંત, મમાજના આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક વહેવારોમાં, અનિયંત્રિત ગણ્યતા રાજ્યો પણ ઝાઝી દખલ કરી શકતા નહિ, અને તેમનાં જીવન કરવાનાં સાધનો પણ બહુ જ મર્યાદિત હતાં. તેમ જતાં એ કાળમાં રાજસત્તા લોકોના કે સમાજના હાથમાં

નહિ પણ સરદારવર્ગના હાથમા હતી એમ જુદેજુદા યોગ્ય ગણાય એ કાળને આજે આપણે ઠકરાતશાહીનો મુગ કહીએ છીએ માનવ જાનિનો જે ઇતિહાસ આપણે જાણીએ છીએ તેનો ઘણો મોટો ભાગ આ ઠકરાતી મુગમા આવે છે, અને એ ઠકરાતશાહી એ અનિયતિત વર્ગસત્તાનો જ એક પ્રકાર છે

આથી બિજ એવો રાજ્યપદ્ધતિનો એક પ્રકાર આધુનિક યુરોપમા લોકશાહીને નામે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ વગેરે રાષ્ટ્રોમા નિર્માણ થયો તેનો ઇતિહાસ ગરા પ્રસ્રુતમા જ દ્રઢકમા આપ્યો છે અને ૧૯૧૪થી ૧૯૧૬ સુધી યુરોપમા જે મહાયુદ્ધ થયું તેની પૂર્વે લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ સર્વમાન્ય થવા લાગી હતી અને તે મહાયુદ્ધ પછી જારી યુરોપના જર્મની ઓસ્ટ્રિયા અને યુકરેનાનના માત્રાજ્યોનો અત વારીને તેમને ઠેકાણો અનેક નાના નાના લોકશાહી રાજ્યો રાષ્ટ્રસંઘના સરહદો હેઠળ આપવામા આવ્યા, ત્યારે એવામા એણે યુરોપખંડ પરંતુ તો લોકશાહી રાજ્યોનું મુગ કાયમનું નિર્માણ થયો એમ કેન્વાડ લોકોને લાગ્યું પણ એ જ વખતે રશિયામા મોર્ષિયન રાજ્યપદ્ધતિ નામની એક, અને તેની પછી ચેકોસ્લોવાક વખતમા ઇટલીમા ‘ફાશી’ નામની ખીજ અનિયતિત રાજસત્તા અસ્તિત્વમા આવી કેન્વાડ વખત સુધી યુરોપના જુદા જુદા દેશોમા આ જે રાજ્યપદ્ધતિઓના પુરસ્કર્તાઓ વચ્ચે હમકવા થયા, અને આજે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ એ જે દેશો જાદ કરતા શાહી અધ્યક્ષની અનિયતિત રાજસત્તા મર્વન વિજયી થયેલી દેખાય છે નાહી પશ્ચિમમા એ

ફાશી પદ્ધતિનો જ એક પ્રકાર છે. ફાશી અચૂના નાઝી અનિયંત્રિત સત્તા એ એક પક્ષસત્તા છે એમ તેના પુરસ્કર્તાઓ કહે છે અને એ પક્ષસત્તાના મૂળમાં એક વિશિષ્ટ વર્ગની સત્તા હોય છે એમ દેખાય છે. પણ અનિયંત્રિત વર્ગસત્તા એ ફાશીવાદ કે નાઝીવાદનું ખુલ્લું ધ્યેય નથી. પણ અનિયંત્રિત પક્ષમત્તા એ જ તેનું ધ્યેય છે. એથી જીનકુ, મામ્મવાદનું તાત્કાલિક ધ્યેય વર્ગસત્તાનું છે, પણ એ વર્ગમત્તાને અનિયંત્રિત પક્ષસત્તાનું સ્વરૂપ મળ્યું છે. આ તાત્ત્વિક ભેદ બાદ કરીએ તો વડેવારની દૃષ્ટિથી સામ્યવાદ અને ફાશીવાદ બે બન્ને સપ્રદાયો જુદા જુદા હેતુથી અને જુદા જુદા દૃષ્ટિથી આજે અનિયંત્રિત પક્ષસત્તાના જ ઉપાસકો અને હિમાયતીઓ બનેલા છે, એમ કહેવાને હરકત નથી લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિની માથે હરીફાર્થ કરનારા રાજ્યપદ્ધતિના આ જ બે પ્રકારો ફુનિનામા આજે છે, અને લોકશાહીનો નાશ થાય તો આ બેમાથી જ કાર્થ પણ એક પ્રકારની અનિયંત્રિત પક્ષમત્તા આપણા દેશમાં પણ અસ્તિત્વમાં આવશે એમ લોકો સમજે, તો તેમાં કશું ખોટું નથી.

૩૫. સામ્યવાદ અને ફાશીવાદ વચ્ચેનો ભેદ

ફાશીવાદ અને મામ્મવાદ એ બન્ને અનિયંત્રિત પક્ષમત્તાના હિમાયતી હોય તો પણ તેમના આદર્શોમાં તેમ જ વડેવારના જમીન આગ્રમાનો તફાવત છે એ જુવાન ન લેઈએ તે જ પ્રમાણે તે બન્ને લોકશાહીના ધ્યેયના સરખા જ સૂત્ર છે એમ પણ કદી ચકાવ નહિ લોકશાહીના સામાજિક અને આર્થિક મમતા અને માનવી અત્યંતતાના

આદર્શોનો કાંશીવાદ જ સાચો વિરોધી છે, બ્યારે સામ્યવાદને આ બધા આદર્શો તત્વતઃ માન્ય છે. માત્ર આ બધેયો અમલમાં મૂકવાની દૃષ્ટિથી મૂડીવાદ નાખૂદ થવો જોઈએ અને તે નાખૂદ થાય ત્યાં સુધી ખેડૂત વર્ગની મદદથી મજૂર વર્ગની અનિયંત્રિત સત્તા સ્થાપન કરવી જોઈએ, એવો સામ્યવાદનો મત છે. મૂડીવાદી દેશોમાંની લોકશાહી એ માચી લોકશાહી નથી, અને તેનો આશ્રય લઈને દેશમતિ શ્રમજીવી બહુજન સમાજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકશે નહિ; એટલા માટે એ લોકશાહી નાખૂદ કરવી જોઈએ અને કેટલાક વખત માટે કુનિયામાં અનિયંત્રિત મજૂરશાહી સ્થાપન કરવી જોઈએ એટલે સાચી લોકશાહી નિર્માણ થશે, એમ સામ્યવાદનું કહેવું છે. આવી સાચી લોકશાહી માટેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને જ તેઓ આજની ખોટી લોકશાહીના દુશ્મન બન્યા છે એમ કહી શકાય. તેમ છતાં તેમને હજી લાગતો એકવર્ગી સમાજ સ્થાપન કરવાની કાન્તિ અત્યારના લોકશાહી શાન્ત્યપત્ર દ્વારા ડોર્ષ કરી બનાવે અથવા તેમ થઈ શકે એમ સિદ્ધ કરી આપે, તો તેઓ અત્યારે લોકશાહીનો જે વિરોધ કરી રહ્યા છે તે વિરોધ પણ કરવાનું છોડી દેશે. પણ કાંશીવાદની કિસસરી આપી તદ્દન જુટી છે. સામાજિક તથા આર્થિક સગતા અને એકવર્ગી સમાજ એ બંધોની માથે જ તેનો વિરોધ છે, અને લોકશાહીનું બધેય પણ તેને તત્વતઃ જ અમાન્ય છે. આજના સમાજમાં પ્રવર્તતી વર્ગ-પદ્ધતિ એ જ કુદરતી છે અને માનવ સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે તેની આવશ્યકતા છે, એમ તેનું કહેવું છે. વર્ગ-

સરથાનો નાશ થાય તો ધર્મ, રાજ્ય, રાષ્ટ્ર, એ પરપરાથી ચાલતી આવેલી બધી સરથાઓ તેમ જ ઉચ્ચ ખાનનાઓની નાશ થશે સમાજની આગેવાની શ્રેષ્ઠ પુરુષોની પાસે ન રહેતા હીન સંસ્કૃતિવાળા અજ્ઞાન લોકોના હાથમા તે આગેવાની જઈ પડશે અને અનેક સંકાઓની અથવા સંકારોની મહેનતથી નિર્માણ થયેલી માનવ સંસ્કૃતિ નાશ પામશે આમ ન થાય તે માટે સામાજિક સમતા, રાજકીય લોકશાહી અથવા આર્થિક સમાજસત્તા એ ધ્યેયોને જ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જોઈએ શ્રેષ્ઠ અને સમર્થ લોકોની કનિષ્ઠ અને દુર્બળ લોકો જે અદેખાઈ કરે છે તેમાંથી જ આ બધું ધ્યેયોનો જન્મ થયેલો છે, અને તેમનો વિજય થશે તો બધાનો જ નારા થશે

૩૬ ફાર્શીવાદના કેતવાખાસો

ઉપરની વિચારસરણી લોકશાહી વિચારોથી તદ્દન વિરોધી હોવાથી તેમા રહેના કેતવાખાસો પ્રથમ અષ્ટ કરીએ સમાજના નિયંત્રણની સત્તા તેના શ્રેષ્ઠ લોકોના હાથમા દેવી જોઈએ, એ મન લોકશાહીના હિમાયતીઓને માન્ય નથી અથવા મમાજની જુની જુની વ્યક્તિઓનો વિચનીયમાન માનવો ન જોઈએ અથવા સમાજનું નિયંત્રણ કરવાનું કાર્ય બધા માણસો એકમરખી રીતે કરી શકશે એના તેમના મતો છે એનું નથી પણ સમાજનું નિયંત્રણ કરવાની ચોખ્ખા કોનામા હ એ કેવી રીતે નક્કી કરવું, તેમ જ તેની તે ચોખ્ખા મમાજને હિનકારક શી રીતે થાય એ બાબતમા જ માત્ર લોકશાહીના હિમાયતીઓનો ખીજઓ

સાથે મનબેદ છે. આપણા રાજ્યકારભાર ફરવાને માટે કોણુ લાયક છે તે લોકોએ નક્કી કરવું જોઈએ; એટલે કે, રાજકારભાર કરનારા આગેવાનો લોકોએ પસંદ કરવા જોઈએ અને તે આગેવાનો લોકોને જવાબદાર હોવા જોઈએ, એટલું જ લોકશાહીના હિમાયતીઓ કહે છે. આ માર્ગ છોડી દઈએ તો રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે કે કાયદા કરીને રાજ્યનું નિયંત્રણ કરવાને માટે જોઈતા શ્રેષ્ઠ ગુણો કયા માણસોમાં છે તે નક્કી કરવા માટે વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે શિક્ષણની મર્યાદા અથવા વિશિષ્ટ સંપત્તિની માત્રાકીની મર્યાદા જેવી કોઈને કોઈ લાયકાતની કમોડીઓ નક્કી કરવી પડશે. પણ આ બધી કસોડીઓ કેટલી નકામી અથવા હાનિકારક છે તે ઇતિહાસમાં અનેક વરસોના અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. કોઈ વિશિષ્ટ કુળમાં જન્મ પામવાથી અથવા વિશેષ પ્રમાણમાં ધન પ્રાપ્ત કરવાથી માણસ પોતાના સમાજનું નિયંત્રણ કરવાને લાયક બને છે એ દલીલ આજે કોઈને પણ ગળે ઊતરે તેમ નથી. ધન કમાવા માટે જુદા જુદા સમાજમાં જુદી જુદી જાતની ગુણોની જરૂર પડે છે એ સાચું હોય તોપણ એ ગુણો અને સમાજનું નિયંત્રણ કરવાને માટે જોઈતા ગુણો એ બે વચ્ચે કરી શકાય નથી; બન્ને એથી ઊંચકુ, આગળના સમાજની અવરથામાં જેઓ બીજાઓના કરતાં વધારે ધન મેળવી શકે છે તેમના હાથમાં રાજ્યનાં મૂત્રો આપવાં એ સમાજમાં થતા અન્યાયોને ઉત્તેજન આપવા જેવું થશે. લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિમાં પણ રાજ્યનાં મૂત્રો આપવા લોકોના

જ હાથમા જાય છે એ તો આજની લોકશાહી સામેનો મોટો આક્ષેપ છે. પણ રાજ્યકારભાર લોકોને જવાબદાર ન રાખતા પૈસો મેળવવાના કામમા સંરળ થયેના લોકોના હાથમા જ તે સોંપાય તો તો ચોરાના હાથમા તિજોરીની ચાવીઓ સોંપવા જેવું જ નહિ થાય કે? કંઈ નહિ તો આજના સમાજમા પૈસો કુમારની આનંદ અને સમાજહિનની બુદ્ધિ એ બેનું પ્રમાણ વ્યસ્ત હોય એવો સંભવ વધારે છે, અને રાજ્યકારભાર ઉપર નિયંત્રણ કરનારાઓમા તો મમાજહિનબુદ્ધિનો જ વિશેષ વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. લોભનો વિશ્વાસ મેળવવો અને તેને ટકાવી રાખવો, એ જ આની માચી કસોટી ગણવી જોઈએ.

૩૭. રાજ્યકર્તાઓની હાથકાળ અને લોકશાહી

કેવળ વિદ્વતા પણ રાજ્યકારભાર કરવા માટેની અથવા રાજ્યકારભારનું નિયંત્રણ કરવાની યોગ્યતા ગણાવી નહિ થઈ વખત તો વિદ્વતા અને વહેવારુ બુદ્ધિ એ બે વચ્ચે ફારગતી થયેલી નેવામા આવે છે અને ‘મણિના મુગિત સર્વ તિમ્મો ન મયકર ।’ એ સુભાષિનમા કહ્યા પ્રમાણે, અનેક વિદ્વાનો મણિવિમૂગિત સર્પની જેમ જનતાને ડખ મારવામા પણ પાછા પડ્યા નથી એટલે કેવળ વિદ્વતા ઉપરથી પણ રાજકીય આગેવાનીની વાણકાન સિદ્ધ થઈ શકતી નથી વિદ્વતાની જેમ કેવળ સાધુત્વ પણ સમાજના રાજકીય નેતૃત્વ માટે જમ થતુ નથી રાજકીય આગેવાનને સદ્મદ્વિવેકની માફક જ શક્યાશક્યનાનો વિવેક પણ કરવો પડે છે, અને પોતાનામત ધડવાની કળાની માફક જ બીજાના

મતો સહિષ્ણુ નથી અને મહાનુભૂતિપૂર્વક સમજી લેવાની
 યજ્ઞા પણ તેણે ઇજ્જતેથી હોવી જોઈએ તે જ પ્રમાણે
 પોતાના મન લોકોને ગમે હિતારનાની તથા તેમનો વિશ્વાસ
 મેળવવાની આવ ત પણ રાજાની નેતાશા હોવ એ જરૂર
 હોય જ તેનામા આવી પાત્રતા છે કે નહિ તે આગળવા
 માટે લોકશાહી પદ્ધતિ નિના બીજી કોઈ પણ ન તો કાર
 યસોગી હજી જાણમા આવી નથી આ વિચેચનનો એવો
 અર્થ તો હરગિજ કોઈ ન હરે કે, રાજ્યકારભારનું નિયંત્રણ
 હરનારાઓમા વિદ્વતા અને સાધુત્વ એ ગુણો ન હોવા
 જોઈએ તેમાના સાધુત્વની નિર્વિવાદ બાજુ યસોગી
 એકે નથી અને નિકાતની પારખ કડી ચકાવ લો
 પણ રાજકીય આગેવાનીની દૃષ્ટિથી તે ઉપયોગી થવી
 નથી આ દૃષ્ટિથી લોકશાહી રાજમાના મામાન્ય નાગરિકોને
 નાગરિક નીતિની બની ગયે તેની માગી કેળવગી આપવી,
 મામાનિક પરિસ્થિતિની સુધારણા કરીને તારક અને
 સદગુણી લોકોને મમાગમા પ્રતિન અને માન્યતા મમે
 એવા પ્રયત્નો કરવા, અને કેવળ કુળ અને મ પત્તિ ઉપર
 સદગુણોનો આધાર નથી હોતો એ આગળીને કુળ ગણિ,
 ધમ અને મ પત્તિનો વિચાર ન કરતા કેવળ ગુણો તરફ
 નજર રાખીને વર્તન કરવાની પ્રવૃત્તિ લોકોમા વધારવી
 એ જ એક સાચા માગ ન જ નાગરિકોનું ચારિત્ર્ય
 મ વર્ધન છે અને આ નિદા પ્રમાણમા થરા તેમણા
 પ્રમાણમા લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ વધારે ને વધારે હજારો
 અને હિતમારક થવી જમે મામા એ પ્રમાણમા લાધમા

મમાજના નિયંત્રણનું કારં આવે એમ આપણે ધમ્મના દોષોએ, તે આ જ એક રહેતો આજે દેખાત છે અને ધીમ માગો આનાથી ગિનરના પુનરા થાય છે.

૩૯. અનિયંત્રિત સત્તાધારીઓની ભટકતા

ખીજ એક ગીતે લોકદિન માધવાની દષ્ટિથી લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિની એટલા મિલ્લ કમીમ કાપ તેમ છે. રાજ્યસારમાર કરાની દષ્ટિથી મમાજમાની કમ્મ વ્યક્તિઓ એક છે એ નક્કી થાય તોપણ તે વ્યક્તિઓને અનિયંત્રિત સત્તા કેમવડા દેસામા નેખમ ગ્રહેતુ છે, કારણ કે, અનિયંત્રિત અને નેજસમકાર મનાના હુપમોગને પરિણામે એક અભિચિંતા પણ બદલ થાય જે એવો અનુભવ છે. ખીજું રાજ્યસારમાર મમાજમાની કમા કેવળ મદ્બુદિથી કે કેવળ હાપણથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. મદ્બુદિ દોષ તોપણ હાપણની જરૂર દોષ છે, અને મદ્બુદિ અને હાપણ એ જન્મે મુજો દોષ તો લોકોની આકાંક્ષાઓ, તેમની ચામનાઓ, જરૂરિયાતો અને તેમની અભિરૂચિઓ, એ જ્યાંનું માન જરૂરી દોષ છે, તેથી જ ગીતે લોકો પર પોતાનો નૈનિક પ્રમાર પાસાનું અને પોતાની મદ્બુદિ વડે મોતોની મદ્બુદિને તેમ જ પોતાના હાપણથી લોકોના હાપણને જમળ કરાવું નામીક પણ રાજ્યકાપ નેતાઓમા દોષનું સંજ્ઞિ. આ મામલે નેમનામાં નેટલા પ્રમાણમાં દોષ નેપાક પ્રમાણમાં નેપો પોતાના નૈનિક અને ભૌદિક નથી મોતોનો કામમાર કમી કો છે અને લોકોને તે દિવસ કાક છે અને તેમની પ્રત્યે લોકો જરૂરની જગાએ છે. આથી

જોઈએ. એમ હોય તો જ રાજ્યમાં ચનારા અન્યાયો પ્રકાશમાં આવશે અને તેમનું નિવારણ કરવાના ઉપાયોનું સંશોધન થતું રહેશે. સમાજની કોઈ પણ અવસ્થામાં સંપૂર્ણ ન્યાય પ્રસ્થાપના થયેલી હોતી નથી. કારણ કે, એક તો પૂર્ણ ન્યાયનું સંશોધન જ થયેલું હોતું નથી અને જો સંશોધન થયેલું હોય છે તેને સ્થાપન કરવાના ઉપાયોનું જ્ઞાન થયેલું હોતું નથી. અને, ખીજું કારણ એ કે, ન્યાયસ્થાપનાની આડે આવનારાં આને દૂર કરવાની દરેક રાજ્યની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે એટલે અનિયત્રિત સત્તાધારી વર્ગ કે વ્યક્તિમાં સફળતા અને ઠહાપણ છે એમ માની લઈએ તોપણ તેમને હાથે અન્યાય થાય એ અપરિહાર્ય હોય છે. અસંગત, સમાજમાં ન્યાયસંશોધનનું કાર્ય બધું પડે તો અન્યાયો વધતા જાય છે અને રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રજાજનો જન્મેનો અધ.પાત્ર અપાત્રાભેદ થવા લાગે છે. એનાં પરિણામ જીસમ, જગરદસ્તી, અન્યાય, બળવાખોરી, અશાંતિ અને અધાધૂંધી એ જ થાય. અન્યાયને રાજસત્તાના ટેકાથી ન્યાય હરાવવામાં આવે છે એ જોઈને લોકોમાં જીસમ અને જગરદસ્તીની પ્રવૃત્તિ જોર પકડે છે અને ‘બળિયાના એ ભાગ’નો ન્યાય જ રૂઢ થાય છે. એને જ જગલી કાયદો અથવા માત્સ્ય ન્યાય કહે છે. એટલે, સમાજની ન્યાયશુદ્ધિને પ્રખર અને પ્રજ્વલિત રાખવી અને ન્યાયમંજોરનનું કામ સનન ચાકુ રાખવું એ સમાજહિતની દૃષ્ટિથી અત્યંત આવશ્યક છે. આ આવશ્યક પરિસ્થિતિ અનિયત્રિત સત્તા દેશ, પછી તે સત્તા કોઈ વ્યક્તિની હો, વર્ગની હો કે પક્ષની હો, ટપી શકતી નથી.

પણ આ આવશ્યક પરિસ્થિતિ કેવળ લોકશાહી રાજ્યવંત્રની સ્થાપના થવાથી આપોઆપ નિર્માણ થઈ શકશે એમ નથી. એ રાજ્યવંત્ર નિર્માણ થતું હોય તે દરમિયાન અને નિર્માણ થવા પછી સમાજમાં ન્યાયનિષ્ઠ, ન્યાયજિજ્ઞાસા અને ન્યાય ઓળખવાની સક્રિય નિર્માણ કરનારા, તેને સંગઠિત કરનારા અને ચોતાના સારિશુધી તેને પ્રભાવશાળી બનાવનારા લોકનાયકો પેદા થાય એ જરૂરનું છે. આવા લોકનાયકો નિર્માણ કરવાને માટે લોકશાહી રાજ્યવંત્ર એ એક બહુ ઉપયોગી સાધન છે, પણ તે પૂરતું નથી. લોકશાહીનું સામાજિક ધ્યેય તેની ખીણ સંસ્થાઓમાં પણ વ્યક્ત થતું રહેતું જોઈએ.

૧. ન્યાયસંશોધન સતત ચાલુ રહેવાની જરૂર

સામાજિક ન્યાયસંશોધન ભૌતિક વિજ્ઞાનના સત્ય-સંશોધનના જેવી જ એક એવી ક્રિયા છે કે, તે કદી પૂરી થતી નથી; અને તે અવિરતપણે ચાલુ રહે તે વિના સમાજને સુખ, સ્વસ્થતા, અને શાંતિનો સાચો લાભ થતો નથી. એટલા માટે સમાજના દરેક વડેવાર ઉપર, અને વિશેષતઃ તેના રાજકીય વડેવારો ઉપર, અનુકૂળ પ્રતિકૂળ રીકનો પ્રકાશ સતત પડતો રહે એ જરૂરનું છે. અનિયંત્રિત સત્તા હેઠળ આમ કરવું એ શક્ય હોતું નથી, જ્યારે લોકસત્તા હેઠળ તે શક્ય હોય છે. કેવળ જાગૃતા સત્યની પ્રસ્થાપના કરવી એ જ સમાજનું કર્તવ્ય છે અને સમાજની વિચિત્ર વ્યક્તિને કે પક્ષને સામાજિક સત્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયેલું છે એમ જોવાની લેવામાં આવે, તો ન્યાયસંશોધનની

ક્રિયા સતત ચાલુ રહેવાની ઝાઝી આવશ્યકતા નહિ રહે. એમ જો હોત તો એ સંપૂર્ણ સત્યનું જ્ઞાન જોમને પ્રયેક્ષ હોય તેમના હાથમાં એક વાર સત્તા આપી દઈ એ અને તેઓ જો સમાજહિતની કાળજી રાખનારા હોય તો રાજ્યસંરચના યોગ્ય પ્રકારે ચાલશે એમ માની શકાય. પણ વસ્તુરિથિતિ એવી નથી. સામાજિક સત્ય નિત્યસંશોધનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું યોગ્ય રીતે જ્ઞાન થાય તે માટે સમાજની દરેક પુખ્ત ઉમરની વ્યક્તિને પોતાનાં અનુભવ અને બુદ્ધિ પ્રમાણે સાર્વજનિક પ્રશ્નો વિશે પોતાનો મત ધડીને આ સંશોધન કાર્ય કરવાની સ્વતંત્રતા મળે એ જરૂરનું હોય છે. આનો અર્થ એવો હરગિજ યતો નથી કે, દરેક વ્યક્તિ પોતાના અનુભવ પરથી યોગ્ય મત બાંધી શકે છે; અથવા બધા માણસોમાં આ શક્તિ સરખી જ હોય છે. આપણે જોને જાહેર લોકમત કહીએ છીએ તે સ્વતંત્ર પદ્ધતિ રહે છે, અરે તેમાં અનેક પરસ્પરવિરોધી પ્રવાહો હોય છે. તેને બદલવાનો અથવા તેના બધા પ્રવાહોને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ વાળવાનો હક દરેક વ્યક્તિને હોવો જોઈએ, એટલું જ લોકશાહીના હિમાયતીઓ કહેવું હોય છે. આ હક બધાને આપવાથી બધા જ તેમાં સરખા પ્રમાણમાં હિયોગ કરશે કે કરી શકશે એમ ન કહી શકાય. તે જ પ્રમાણે આ હકનો જેઠા ઉપયોગ કરશે તેમ બધા જાહેર લોકમતના પ્રવાહોને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ વલણ આપવામાં મરખા જ સફળ થશે એમ પણ નર્થ પણ આવે! હક બધાને હોય તો સમાજની ન્યાયબુદ્ધિ વધારે વધારે કાર્યક્ષમ રહેશે, જોમનામાં તે વિશેષ પ્રમાણમાં હ

તેમની દોરવણીનો ધાબ સમાજને મળશે, અને લોકમતનો પ્રવાહ વધારે શુદ્ધ બનશે, એવી અપેક્ષા છે. ભૌતિક સત્યોની જેમ સામાજિક ન્યાયનું સંશોધન પણ બધા લોકો કરી શકતા નથી. તેમ છતાં દરેક બધું પોતાના અનુભવ અને બુદ્ધિ પ્રમાણે સાર્વજનિક વિષયોને અંગે પોતાના મત બાંધીને તે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેથી સમાજની રીધતિ સ્પષ્ટ થાય છે; અને જેમનામાં સ્વતંત્ર મત બાંધવાની શક્તિ હોય છે તેઓ એ સ્પષ્ટતાને આધારે પોતાના મત તપાસીને તેમને શુદ્ધ બનાવી શકે છે.

. ન્યાયસંશોધનમાં નહતક અંતરાયો

પૈજાનિક સંશોધન અને ન્યાયસંરચાપન એ બે વચ્ચે પછો મોટો તફાવત છે. ભૌતિક પ્રશ્નો કરતા સામાજિક પ્રશ્નો વધારે અટપટા, સંદિગ્ધ અને અનિશ્ચિત ફળ આપનારા હોય છે. તેમ જ આ પ્રશ્નોની સાથે જુદા જુદા વર્ગોના દિનમંબંધો સંકળાપેલા હોવાથી તેમની ચર્ચા અને નિષ્કર્ષ નિર્ણય, નિરદંકાર અને નિષ્પક્ષતાની વૃત્તિથી કરવાની માણુએની તૈયારી હોતી નથી; તેમ જ ન્યાયબુદ્ધિ આપે તે નિષ્કર્ષ સ્વીકારવા પણ માણુએ તૈયાર થતા નથી. એથી ગૌસદ્, સ્વાર્થ, અદંકાર કે પરંપરાના ભોગ બનીને તેઓ ખેન્યાપને ઉમેમન આપે છે, પોતે અન્યાય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અથવા અન્યાયને જ ન્યાય માનતા થાય છે. જુદા ઉપર રાજમ અને તામસ મુજેના આવરણનું આ પરિભ્રમ છે; અને તેથી સમાજની બુદ્ધિ ઉપરનાં આ

આવરણો દૂર થાય અને તેને શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય તે વિના લોકશાહી સમાજના વહેવારો ન્યાય અને નીતિને અનુસરીને નહિ થાય. તે માટે લોકશાહી સમાજમાં બુદ્ધિવાદની પ્રવૃત્તિ વધે એ જોટલું જરૂરનું છે, તેટલું જ, બદલે તેનાથી પણ વધારે, સમાજની બુદ્ધિ શુદ્ધ એટલે સાત્ત્વિક કે ન્યાયનિષ્ઠ બને એ જરૂરનું છે. જે સમાજ, અનેક વર્ગોમાં વહેંચાયેલો હોય છે તે સમાજમાં વર્ગીય અહંકારનો રજતેગુણ અથવા વર્ગીય ગુણમ સહન કરી લેવાનો તમોગુણ વધે છે અને તેની બુદ્ધિ અશુદ્ધ, અશ્વિન અને વિકૃત થયેલી હોય છે. આવી અશુદ્ધ બુદ્ધિનો બુદ્ધિવાદ એ આત્મવચ્ચનાનો અને લોકવચ્ચનાનો જ એક પ્રકાર છે, અને તેનાથી સમાજનું કલ્યાણ થતું નથી પણ અધ પાત અને હાનિ જ થાય છે. બુદ્ધિવાદની આ મર્યાદા ધ્યાનમાં લઈને જ અમને એમ લાગે છે કે, લોકશાહીને બુદ્ધિબળની મારફત આત્મબળનું પણ અધિષ્ઠાન મળે એ આવશ્યક છે.

૪૨. અનિયંત્રિત સત્તાનાં અપરિહાર્યં દુષ્પરિણામઃ

બુદ્ધિ પરના તમોગુણ અને રજોગુણના આવરણોના આ સિદ્ધાન્ત અનિયંત્રિત વ્યક્તિસત્તા, પદસત્તા કે વર્ગસત્તાને વિશેષ પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. જે વ્યક્તિના, વર્ગના કે પદના કાયમા સત્તા હોય છે તેની બુદ્ધિ ઉપર અહંકારનું રજોગુણનું આવરણ ચડી જાય એવો ઘણો સંભવ હોય છે. આ અહંકારનું જૂન તેમની બુદ્ધિને એક વાર વગરના પછાત તેઓ ન્યાયને નામે અન્યાય સહન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.

થુ તેમને પોતાને તો આપણે ન્યાયી જ છીએ એવો
સ રહે છે. એથી બિલકુલ, જે લોકો અનિયંત્રિત સત્તા હેઠળ
કે છે તેમની બુદ્ધિ તમોગુણથી ઢંકાર્જન્ય છે અને અન્યાયનો
તિકાર કરવાની તેમની બૌદ્ધિક અને નૈતિક શક્તિ નાશ
મે છે. અનિયંત્રિત સત્તાધારીઓ અને તેમના પ્રજાજનો
ને પૈકી જેઓ પોતાની દૃષ્ટિથી પ્રામાણિક હોય છે તેમનું
થુ આવી રીતે અધઃપતન થાય છે. ઉપરાંત, અનિયંત્રિત
તાધારીઓ ઉચ્ચાડી રીતે સ્વાર્થી, ઉન્મત્ત અને ગુણમી
ને છે અને તેમની હકુમત હેઠળ રહેનારા લોકો જાણી
કેને બીકણ, લાચાર અને ગુલામ બને છે. બન્ને પક્ષે થતો
મા નૈતિક અધઃપાત અટકાવવા માટે લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ
બને રાષ્ટ્રીય સ્વનંત્રતા એ જ એક માર્ગ આપણા
વણવામાં છે.

• અનિયંત્રિત મત્તા તાત્કાલિક દષ્ટિએ કાર્યક્ષમ, પણ
ઉંચડે અનર્થકારક

,કેઈ પણ એક વર્ગની કે એક પક્ષની અનિયંત્રિત સત્તા,
આપત્કાળના ઉપાય તરીકે, વિશેષ પરિસ્થિતિમાં, કેટલાક
રખત માટે લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં પણ વધારે કાર્યક્ષમ
બયવા હિનકારક થાય ખરી; કારણ કે, જે મામાનિક સત્તો
કેપલબ્ધ થયાં છે તેમને થતો વિરોધ દબાવી દઈને તેની
આપના કરનારાઓ તે સત્તોને વધારે ત્વરાથી અને વધારે
પરિજામકારક રીતે અમલમાં મૂકી શકશે. પણ નવાં
મામાનિક સત્તોનું સંશોધન કરવાનું કામ બંધ પડવાથી
માત્ર જ વખતમાં મત્તાધારીઓ અને મત્તા વિનાના લોકો

એ બન્નેનો નૈતિક અને બૌદ્ધિક અધન્યાત શરૂ થશે અને સમાજની પત્તી થશે આજે સામ્યવાદી પક્ષ રશિયામાં અને ફ્રાંસી પક્ષ યુરોપમાં જે મામાનિક મિદાન્તો અમનમાં મૂકી રહ્યા છે, તે મિદાન્તોનું સરોધન લોકશાહી વાતાવરણમાં થયેલું છે એને પરિણામે કેળવણીનો પ્રમાર આરોગ્યરક્ષણ, ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ ધરમ્મી તૈયારી વગેરે બાબતોને સગતા ફેટલાક કાર્યો ત્યાં જવાગાનધ કરી બનાવવામાં આવે છે, એ વિશે શકા નથી પણ આ કાર્યક્ષમતા જે નાનને લીધે મળી હોય કે તે જ્ઞાન વધારવાનું કાર્ય અગ્રી પડે છે કારણ, ત્યાં વિચારસ્વાત મ અને પ્રચારસ્વાતન્યને અવકાશ આપવામાં આવતો નથી જ્ઞાનસંવર્ધનનું આ કાર્ય બધ પડનાથી સમાજની સુધારણા વિશે નવા વિચારો કે નવી યોજનાઓ સૂઝતી નથી અને જે કોઈ સુધારા સૂઝે છે તેમને પ્રત્યક્ષ અમલમાં મૂકના, તે કેવલો દષ્ટ કે અનિષ્ટ પુરનાર થાય છે, તેનું પણ મનોધન થઈ શકતું નથી. તેમનો અમલ કરતી વખતે જે અન્યાયો થાય તે અપરિહાર્ય છે એમ માનીને તે તમ્મ ફક્ત થતા કરે છે અને યોનાના ઉપર થતા અન્યાયોને જાહેરમાં મૂકવાની અવગત લોખને ન હોવાથી એના અન્યાયો માથે જ થાય છે તેનું જ્ઞાન પણ સત્તાધારી રચને રહેતું નથી આથી ગીતે લોખનું સુખદુખ અને અધિકારીઓએ કરેલા મુધારાઓ કે તેમજ અમલમાં મૂકેલી નીતિનીતિઓ એ બે વચ્ચેનો સબધ વૃન્તો જાય છે અને અન્યાય અને જુલમ વધતો જાય છે એનું પરિણામ એ આવે છે કે સ્વતંત્ર વિચાર અગી

પડવાથી કાં તો સમાજને જાદિક ગુલામીની દશા પ્રાપ્ત થાય, છે, અથવા મમાજ આ અનિયંત્રિત સત્તાની મામે જાંડ દરીને તેને ઉચવાની પાડે છે.

૫૪. અનિયંત્રિત સત્તાની ઉત્પત્તિની આમાંસા

અનિયંત્રિત મત્તાના આવાં દુષ્પરિણામો જાણીનાં હોવા છતાં રશિયા, રુસી અને જર્મની, એ દેશોમાં અનિયંત્રિત પશમતા કેમ ગ્યાપિત થઈ છે, તેમ જ કઈ પરિસ્થિતિમાં અથવા અવસ્થામાં આવી મત્તા નિર્માણ થાય છે, તેનો હવે આપણે થોડો વિચાર કરવો જોઈએ. દેશ ઉપર ત્યારે કોઈ પણ અંતર્ગત કે બાહ્ય મહત્ત આવી પડે છે, અને તે વખતે તેનું નિવારણ કરી શકે એવી મમથાં મરકાર લોકશાહી પદનિથી ઝીલી કરી મકાની નથી એવી અવસ્થા જ્યારે મમાજને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ત્યાં અનિયંત્રિત પશમતા કે ગમંમના અગ્નિવમા આવે છે. લોકશાહી ગમ્યનો આધાર નિમારમ્યાનવ્ય. પ્રમારમ્યાનવ્ય અને મમન્યાનવ્ય ઉપર દોષ છે. આ નિરિધ આધારના પાયા ઉપર અનેક પંથ કે પશ અગ્નિવમા આવે, તેમાના કોઈ પણ એકનું બીજા કોઈની માથે મખ્ય કે મહકાર અસકય જને, કોઈ પણ એકને જડમ પીનો દોષ મરે નહિ, મરેવી જડમની વાખો વખત દોષ નહિ. અદસ જડમનીનું રાજ્ય મમસામકં જાનમો નમદરી મુગોનોમો દેવો સવારી ગમ્યઅવસ્થા આવી શકે નહિ, એવી પરિસ્થિતિ આવી પડે ત્યારે થોડા વખત મારે અનિયંત્રિત મત્તા પ્રગ્યાપિત થાય એ અપરિહાય જને છે. ત્રીજા તરફનો દોષ. પ્રમારમ્યાનવ્ય અને મમન્યાનવ્ય

ભોગવનારાઓ જો તેની ચોખ્ખી અર્થોદ્દાઓનું પાલન ન કરે
 અને સમાજમાં અંધાધૂંધી, અનવસ્થા અને અત્યાચાર
 પ્રવર્તાવે તો લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિથી રાજ્ય જ ચલાવી
 શકાય નહિ. આવી પરિસ્થિતિમાં અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તા
 નિર્માણ ન થાય તો સમાજમાં બધે અંધાધૂંધી જ ફેલાય;
 અને એ અંધાધૂંધીની અવસ્થા ટાળવા માટે કોઈ પણ
 જાતનું સુરિચર રાજ્ય-પદ્ધતિ તે ગમે તે પદ્ધતિ કે ગમે તે
 પ્રકારનું હો-સ્થાપન થાય એમ સૌ કોઈને લાગે છે. આવે
 પ્રસંગે જો પદ્ધતિ કોઈ પણ એક વર્ગની સહાયથી પોતાની સત્તા
 સુરિચર અને પ્રભાવી બનાવી શકે, તે પદ્ધતિ પોતાની અનિયંત્રિત
 સત્તા પ્રસ્થાપિત કરી શકે છે, તે જ સમાજની અનવસ્થાનો
 અંત આવે, આવી પડેલી તાત્કાલિક આપત્તિનું નિવારણ
 કરે, કેટલાક સુધારાઓ ઝડપથી દાખલ કરીને લોકોની
 આર્કાશાઓ સંતોષે, તો તેનો અનિયંત્રિત અમલ સમાજને
 કેટલોક વખત સુખદાયક લાગે છે અને તે પદ્ધતિ લોકપ્રિય
 પણ થાય છે પણ આ બધું ચાલતું હોય તે દરમિયાન
 લોકોની વિચારશક્તિ ઘટતી જાય છે, સ્વતંત્રતાની ધમકા
 મરી જાય છે, ન્યાયશુદ્ધિ વિકૃત થાય છે, અને અન્યાયની
 ઉપેક્ષા તથા તે સહન કરી લેવાની તમોગુણી વૃત્તિ વધે છે.
 બીજી બાજુએ, સત્તાધારી વર્ગનો અહંકાર વધે જાય છે,
 અહંકારને લીધે સ્વાર્થને જ પરાર્થ માનવાની વૃત્તિ બળવાન
 થાય છે. આને પરિણામે અગ્નિજ્વાલા થતા અન્યાયો અને
 ગુલમોની સંખ્યા વધવા માટે છે અને આખરે આખા
 રાજ્ય ઉપર આફત ઊતરે છે. અનિયંત્રિત સત્તાને કારણે

ચેદા થતો અહંકારનો મદ કોઈને પણ બ્રષ્ટ કર્યા વિના રહેતો નથી; તેથી વિશિષ્ટ આપત્તિનું નિવારણ કરવાને બહાને તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે અંતિત્વમાં આવેલી અનિયંત્રિત સત્તા પોતાનું કાર્ય પાર પાડીને આપોઆપ વિલીન થશે, અથવા પોતાની મેળે સમાજને સ્વતંત્રતા આપીને લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરશે એવી આશા રાખી શકાય નહિ.

૪૫. ઇટલી, જર્મની અને મધ્યયુરોપની મહાયુદ્ધ પછીની સ્થિતિ

વિશિષ્ટ પ્રકારની આફતોના આઘાત થતાં લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ જ્યારે અફળ થઈ અથવા સાચ અટકી પડી, એવા સંજોગોમાં આધુનિક યુરોપની અનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે, અને જે રાષ્ટ્રોમાં તે સ્થાપન થઈ છે ત્યાં લોકશાહી મસ્કૃતિ પૂરતાં લાખા વખત સુધી દંડમૂળ થઈ ન હતી એમ જણાય છે. જર્મની, ઇટલી કે ઓસ્ટ્રિયા એ દેશોમાં ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાની જેમ લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ કદી પણ ઝાઝી દંડમૂળ થઈ ન હતી. આધુનિક લોકશાહીનો ઉદય સૌથી પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડમાં થયો. એ દેશમાં હકરાતદાર વર્ગ પ્રથમથી જ દુર્બલ હતો અને સામાજિક દૃષ્ટિએ વેપારી-કારખાનદાર વર્ગથી અવગ કે વિભક્ત ન હતો, તેથી તે બન્ને વચ્ચેનું વર્ગયુદ્ધ ઝાઝું ઉભા બન્યું નહિ; અને હાકોરશાહીનું લોકશાહીમાં રૂપાંતર ઠીક ઠીક સાતિથી અને સમાધાનથી થઈ ચકયું. ફ્રાન્સમાં હકરાતદાર વર્ગ અને વેપારી કારખાનદાર વર્ગ વચ્ચે તીવ્ર

વર્ગયુદ્ધ થયું અને લોકશાહીનો જન્મ થયો, અને હાકોર શાહીનું પતન થયું. પણ જર્મની, ઓઝ્ટ્રિયા કે હટ્થીમા હાકોરશાહીનો મપૂર્ણ પરાભવ હતો પણ થયો નહિ વેપારી મારખાનવાર વર્ગે શુદ્ધ લોકશાહીનો મંદી પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ. મારણ એ વર્ગે જાગ્રત થયો તે નખતે ત્યાંનો મજૂરવર્ગ પણ જાગ્રત થયો હતો અને રાજકીય લોકશાહીનું ઔદ્યોગિક લોકશાહીમાં અથવા મમાજસત્તામાં રૂપાંતર કરાવેલો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો હતો. તેથી કમીને મધ્યપુરોષમાં કે હટ્થીમા હાકોરશાહીનું વરકરી લાનાવગ્ધુ તેમ જ અનિરત્રિત રાજામના માટેનો પ્રેમ મ્ની પણ માર નાશ પામ્યો ન હતો. તેથી જ કીતે લોકશાહી ગાંધી મદગ થાય તે માટે જરૂરી એવા મગદિન અને તત્ત્વનિષ્ઠ પહેલો તેમ જ તેમની વચ્ચે અગ્રસપરસ મલિધ્યુનાની વૃત્તિનો પણ વિકાસ થયો ન હતો. એને પરિણામે મયા મહાયુદ્ધ પડી આર્થિક કટોકટી અને આંતરગાંધીય આપત્તિનો કટોક સામનાની સાથે જ તેનું વિવાગ્ધુ કરવાને બદલે એકપક્ષીય અનિયતિ મતાઓનો ઉત્પન્ન એ દેશમાં થયો. એ વખતના શુદ્ધમાં હટ્થીએ ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સના પુમત્રા રહીને બાગ લીધો હતો. પણ મહાયુદ્ધ પડી બ્રિટિશમાં અને ફ્રેન્ચમાં પોત પોતાના સામ્રાજ્યોનો જરૂર વિચાર કરી લીધો અને હટ્થીની મામાજ્યવાદમાને મતોત્તવામાં આવી નહિ એ લાક્ષમા તૃપ્ત કરવા માટે રાષ્ટ્રીય સશ્કરશાહી મેમી કમીને પોતાના રાષ્ટ્રનો ધાત્ત ખીજાએ ઉપર બેમા વા મિવાય ખીતે રમ્તો નથી એમ ત્યાંના લોકોને સામના માધ્યુ ખીજા,

મહાયુદ્ધ પંખીની આર્થિક કટોકટીને પરિણામે દેશમાં અનેક પક્ષો અને ઉપપક્ષો નિર્માણ થયા અને કોઈ પણ એક પક્ષ પોતાની નીતિ અમલમાં મૂકી શકે એવી સ્થિતિ રહી નહિ. મજૂરોના દેજથી મજૂરશાહી સ્થાપન કરવાનો સામ્યવાદીઓનો પ્રયત્ન સફળ થવા નેટલો તે પક્ષ સંગઠિત થયો ન હતો અથવા તે વર્ગ જાગૃત ન હતો. આવી અધાધૂધીના વખતમાં રાષ્ટ્રીય વૈભવ, અનર્ગત શિખ અને પરરાષ્ટ્રીય ચઢાઈનો ભય એ ભાવનાઓને આધારે મુસોલિનીએ ફાશી પક્ષની અનિયંત્રિત લશ્કરી સત્તા નિર્માણ કરી. એમ કરતી વખતે તેણે પરપરાનું રક્ષણ, ધર્મનું રક્ષણ, અને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ એ ત્રણનો આધાર લઈને સામ્યવાદીઓના ક્રાન્તિકારક પ્રયત્નોને સખત હાથે દબાવી દીધા; અને મૂડીદાર અને મજૂર એમ દ્વિવર્ણ સામાજિક સંસ્કૃતિ સુરક્ષિત કરવાનો એક માર્ગ મૂડીવાદી સંસ્કૃતિનું અભિમાન ધરાવનારાઓને બતાવી આપ્યો. જર્મનીમાં હિટલરે એ જ માર્ગનું પોતાને સાંની પરિસ્થિતિ અને પરપરાને અનુરૂપ થાય એવી રીતે, અનુસરણ કર્યું અને નાઝી વસ્ત્રજ્ઞાન એ નામની ફાશીવાદની સુધારેલી આવૃત્તિ કાઢી. છટલી કરતા જર્મનીમાં અનિયંત્રિત પક્ષસત્તા વધારે સફેદાઈથી નિર્માણ ચર્ચ શકી; એનું કારણ એ હતું કે, મહાયુદ્ધ પંખી ચલેલી વસાઈની સધિની શરતો વડે તે રાષ્ટ્રને કાયમને માટે ખમી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આળ્યો હતો. જર્મની જેવો લડાયક વૃત્તિવાળો દેશ આ અપમાન-લાંઠા વખત સુધી સહન કરે એ અશક્ય હતું; અને તેની ઉપર લાઠવામાં આવેલાં આર્થિક અને લશ્કરી

બંધનો તોડી નાખ્યા વિના ત્યાંના ડોઈ પણ મહત્ત્વના સલાહનો ઉકેલ પણ શક્ય ન હતો. બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ મુત્સદ્દીઓની કૃપાથી અને રાષ્ટ્રમંદની અનુમતિથી અસ્તિત્વમાં આવેલું જર્મનીનું લોકશાહી રાજ્ય આ રાષ્ટ્રીય અપમાન ધોઈ કાઢવા અમમર્થ હતું. તેમ જ જર્મન પ્રજાની અટલ નિશ્ઠા પ્રાપ્ત કરવી એ ધમ્મ તેને મળે શક્ય ન હતું. ગયા મહાપુદ્ધ પછી બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ મુત્સદ્દીઓએ પોતાની ઉપર જે વેર લીધું તે વેરનું વેગ વાળવું એ જ એક પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ છે, એવી ભારના જર્મન જનતામાં દેનાવવાને માટે હિટલરને બહુ ભારે પ્રયત્નો કરવા પડ્યા નહિ. એ વેગ લેવાના કારણે મળે પોતાનું સરકારી સામર્થ્ય વધારવું જોઈએ, શસ્ત્રબળ ઉપરનો વિશ્વાસ વધવો જોઈએ, અતર્કન કાળિના પ્રયત્નો દ્વારા જોઈએ, અને બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ રાષ્ટ્રોની રોમી લોકશાહી મરુતિનો ભુરખો ચીગી નાખવો જોઈએ, એવી ભારના હિટલરના અનુયાયીઓએ જર્મનીમાં પેઢા કરી અને ત્યાં પોતાના પક્ષની અનિયતિન સત્તા ગ્ધાપન કરી.

૪૧ અનિયંત્રિત મત્તા અને સામાજિકસેવા

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જાણીએ કે, બ્રિટિશ અને જર્મની એ બે દેશોમાં ગ્ધાપાત્રેની આનાતિન પક્ષમત્તા એ તે દેશોના મુદ્દીવાદના સરલણ માટે મુદ્દીવાદના જ દેશોની અને આસાન્યદારીના સંજયી નિમીજી થયેલી છે. બ્રિટિશ દેશને ફ્રેંચ આસાન્યદારીનું ધ્યેય આપાદિતે આપારે અને પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી એમ જોઈને તેમણે

લોકશાહીનો જ ઉચ્છેદ કર્યો. એટલે કે, લોકશાહી માટેના પ્રેમ કરતા સામ્રાજ્યશાહીનો લોભ ન્યારે વધારે પ્રબળ થાય છે, ત્યારે શાશીવાદનો—મૂઢીવાળી રાષ્ટ્રીય વશકરશાહીનો—ઉદય થાય છે. જર્મની અને ઈટલી તરફથી પોતાના સામ્રાજ્યને જોખમ થવાનો સભન છે એમ દેખાના લાગ્યું ત્યારથી બ્રિટન અને ફ્રાન્સમાં પણ એ વૃત્તિ જોર પકડતી ગઈ છે, પણ તે સફળ કરવાને માટે જે ઉત્સાહ અને સાહસ જોઈએ છે, તે ગુણો આ રાષ્ટ્રોમાં હવે રહ્યા હોય એમ દેખાતું નથી અનેક વરસોના સામ્રાજ્યના ઉપભોગથી આ રાષ્ટ્રો નિર્વીર થયા છે, અને લોકશાહી વિશેની તેમની નિષ્ઠા મૂક થઈ હોય તોપણ મૂઢીવાદને આધારે અનિયંત્રિત પક્ષસત્તા સ્થાપન કરીને રાષ્ટ્રીય વશકરશાહીનો ડોકા વગાડવાની તાકાત પણ તેમનામાં રહી હોય એમ દેખાતું નથી તત્ત્વનિષ્ઠાની દૈવી વૃત્તિ લુપ્ત થઈ છે અને આશ્ચર્ય સરકૃતિ નિર્માણ કરવાનું સામર્થ્ય પણ તેમનામાં દેખાતું નથી લોકશાહી સરકૃતિ વિષે તેમની જે સાચી નિષ્ઠા હોય તો તેની સાથે વિસંગત એવા મૂઢીવાદનો તેમ જ સામ્રાજ્યશાહીનો સ્વેચ્છાથી અત આશુના તેમણે તૈયાર થવું જોઈએ.

૪૭. લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં જોમ કેમ રહ્યું નથી ?

પણ એમ કરવા જોટની આદ્ય નિષ્ઠા આજે આ લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં રહી નથી સામ્મવાદી અને શાશી તત્ત્વજ્ઞાનના પુરસ્કર્તાઓ પોતાના ધ્યેય માટે જોટલો ત્યાગ કરવા તૈયાર છે તેટલો ત્યાગ કરવા લોકશાહીના પુરસ્કર્તાઓ તૈયાર હોય

એમ દેખાતું નથી. આનું કારણ શું? આજે જે રાષ્ટ્રો પોતાને લોકશાહીના પુરસ્કર્તાઓ કહેવડાવે છે, તેમની વિચારસરણીમાં સ્વાર્થત્યાગના સિદ્ધાન્તને પૂરતું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું નથી. વ્યક્તિવાદ એ જ તેમનું સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન બનેલું છે, અને એ વ્યક્તિવાદને બૌતિક સુખવાદનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનું સુખ માધવાનો પ્રયત્ન કરે તો સરવાળે રાષ્ટ્રનું કે સમાજનું સુખ આપોઆપ મધાય જ છે, એવું પ્રામુખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન આ રાષ્ટ્રોમાં હજી થવાથી તે દેશના લોકો સુખવાસી અને સ્વાર્થપરાયણ થયા છે. તેમની સરખામણીમાં ફ્રાંસી અને સામ્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાનો ત્યાગપ્રધાન છે અને વ્યક્તિના સુખને તેમ જ સ્વાર્થને કર્તવ્યના બોવનાથી મર્યાદિત કરનારા છે. ફ્રાંસી તત્ત્વજ્ઞાન રાષ્ટ્રવાદી છે, જ્યારે સામ્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાન સમાજવાદી છે. રાષ્ટ્રવાદ રાષ્ટ્રને માટે અને સમાજવાદ આર્થિક સમતા અને એકવર્ગીય સમાજના ધ્યેયો માટે વ્યક્તિને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. રાષ્ટ્રવાદને લીધે રાષ્ટ્રીય અહંકાર જનમન થાય છે અને તેથી બીજા રાષ્ટ્રો માટે દ્વેષ પેદા થાય છે, અને સામ્યવાદી વર્ગસુદની નીતિને લીધે વર્ગીય અહંકાર અને મૂડીદાર વર્ગનો દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકાર અને દ્વેષથી મિત્ર થવાથી આ ત્યાગ સાત્ત્વિક ન મળ્યાય એ માન્ય છે. પણ વ્યક્તિવાદને લીધે તો માણસો ત્યાગ માટે તૈયાર જ થતા નથી. દરેક જાણુ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધે તો સમાજહિન આપોઆપ સિદ્ધ થશે એ ના ઉપર મૂડીવાદી લોકશાહી રાષ્ટ્રોની સર્જન રચાયેલી

હોવાથી તેનામાં ત્યાગનું તેજ અને જોમ જરા પણ રહ્યાં નથી.

૪૮. વ્યક્તિવાદનું શ્રેષ્ઠ અને સાચું સ્વરૂપ

વ્યક્તિવાદનું સાચું સ્વરૂપ ઉપર કહ્યું છે તેના કરતાં ચડિયાતું છે. પોતાના અંતઃકરણની આગ્રાને તાબે થવા માટે ગમે તેવી હાડમારીઓ વેડવા માટે તૈયાર થવું અને તેની આગ્રાથી વિરુદ્ધ હોય એવી કાઈ પણ આગ્રા આગળ મરદન બુકાવવી નહિ, એ વ્યક્તિવાદનું સાચું સ્વરૂપ છે. આ વ્યક્તિવાદમાં સત્યનિષ્ઠા અમરથાને હોય છે અને એ સત્યનિષ્ઠા ખાતર પોતાનું સુખ જતું કરવાની કર્તવ્યભાવનાનો સમાવેશ થાય છે. પણ આવો શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો વ્યક્તિવાદ આજના મૂડીવાદી લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં રહ્યો નથી; અને મૂડીવાદી વ્યક્તિવાદ એ આ ચડિયાતા વ્યક્તિવાદને મારક છે. સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાન પણ વ્યક્તિવાદી જ છે; પણ તેમાં રહેલો વ્યક્તિવાદ સ્વાર્થ, સુખાસક્તિ અને અહંકારથી તદ્દન અક્ષિપ્ત હોવો જોઈએ, એવો નિયમ છે. લોકશાહી સંસ્કૃતિને માટે વ્યક્તિવાદની જરૂર છે ખરી, પણ એ વ્યક્તિવાદ મૂડીવાદી વ્યક્તિવાદ નથી. સત્યાગ્રહી વ્યક્તિવાદ એ લોકશાહી સંસ્કૃતિનો તારક બની શકશે, બહુ દુરોપના લોકશાહી દેશો સત્યાગ્રહી વ્યક્તિવાદની દીક્ષા લે તો જ પોતાની સંસ્કૃતિ ટકાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં આવી શકશે; નહિ તો કાશીવાદ અને સામ્બવાદ એ બે નવા પંથના જોરાવર દુમજાઓ સામે આ લોકશાહી રાષ્ટ્રો પોતાનું રક્ષણ કરવા પણ બાળ્યે જ સમર્થ થશે. સુખાસક્તિ,

વ્યક્તિગત સ્વાર્થ, અને અનિર્બંધ હરીશર્ષના પાયા ઉપર જે રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિ રચાયેલી છે, તેમનામાં ક્તવ્યનિષ્ઠા અને સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ કેળવાય એ અશક્ય છે; અને એ ગુણોને અભાવે તેમનાં સામર્થ્ય અને તેજ નષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ. ગયા મહાયુદ્ધની પૂર્વે પચાસ યોદ્ધાઓ વરસ સુધી ફ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન રાષ્ટ્રોની જે ભૌતિક આબાદી યર્ષ, તેમ જ જે પરોપચવિતાની વૃત્તિ તેમનામાં ધર કરી બેઠી, તેને પરિણામે તેમની ક્તવ્યનિષ્ઠાનો અને ત્યાગવૃત્તિનો લોપ થયો અને તેમના વ્યક્તિવાદને હીન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. ફેરલોઃ વખત ‘સુબુદ્ધ સ્વાર્થ’ (એન્લાઇટન્ડ સેલ્ફ-ઇન્ટરેસ્ટ) એ જ તેમનો નૈતિક આદર્શ અથવા ધર્મ બન્યો. પણ આજે તેમના સ્વાર્થમાં બુદ્ધિ કે ડહાપણુ પણ રહ્યું હોય એમ દેખાતું નથી. સ્વાર્થને લીધે ડહાપણુ અને દીર્ઘદષ્ટિ બહેર ચારી ગયું છે એવો માનસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. તે સિદ્ધાન્ત અનુસાર આજે આ રાષ્ટ્રે ડહાપણુબરેલા દીર્ઘદર્શી સ્વાર્થ પરથી ખસીને સંકુચિત સ્વાર્થાધિતા ઉપર આવી પહોંચ્યાં છે. તેમની આ અવરથા પરથી જે રાષ્ટ્રે તેમની પાસેથી લોકચાહી સંસ્કૃતિની દીક્ષા લેવા આજે તૈયાર થઈ રહ્યા છે, તેમણે યોગ્ય બોધ લેવો ધટે. અને તે બોધ એ નથી કે, તેમણે સામ્યવાદ કે શાંતિવાદનો સ્વીકાર કરીને લોકચાહીનો ત્યાગ કરવો; પણ અનિર્બંધિત પક્ષસત્તાનો ત્યાગ કરીને તત્ત્વનિષ્ઠ વ્યક્તિવાદના પાયા પર લોકચાહીની રચના કરવી અને મુદ્દીવાદનો સ્વીકાર કરવો નહિ, એ જ તે બોધ છે.

૪૬. વ્યક્તિવાદ, સમાજવાદ અને રાષ્ટ્રવાદનો સમન્વય

સત્યાગ્રહી વ્યક્તિવાદ રાષ્ટ્રવાદથી કે સમાજવાદથી વિસંગત કે તેમનો વિરોધી નથી. બહુકે એમ પણ કહી શકાય કે, આધુનિક યુરોપમાં વ્યક્તિવાદ, રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદ એવાં જે ત્રણ સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનો નિર્માણ થયાં છે તે બધાંને સત્યાગ્રહી વૃત્તિને અભાવે જ વિકૃત સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયાં છે; અને એ બધા વાદોમાં પેદા થયેલી વિકૃતિ દૂર કરીને તેમનો મુન્દર સમન્વય કરવાનું સામર્થ્ય સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે. આવો સમન્વય જો નહિ થાય તો સમાજવાદ અને રાષ્ટ્રવાદને અનિયંત્રિત પક્ષસત્તાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને લોકશાહીનો લોપ થાય છે. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાશે કે, લોકશાહીને જેમ વ્યક્તિવાદની જરૂર છે તેવી જ રીતે તેને રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદની પણ આવશ્યકતા છે. યુરોપમાં માત્ર રાષ્ટ્રવાદનો અને સમાજવાદનો વિકાસ થતાં થતાં આજે તેમને વ્યક્તિવાદના વિરોધીનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. અને તેથી જ લોકશાહીનેય હાનિ થવાનું વિકૃત સ્વરૂપ રાષ્ટ્રવાદને તેમ જ સમાજવાદને પ્રાપ્ત થયું છે. લોકશાહીવિરોધી રાષ્ટ્રવાદને હાથીવાદનું અને લોકશાહી વિરોધી સમાજવાદને સામ્યવાદનું સ્વરૂપ આજે પ્રાપ્ત થયું હોય તોપણ, એ તેમનાં સાચાં અને શુદ્ધ સ્વરૂપો નથી, એમ કબૂલ કરવાનો સમય થોડા જ વખતમાં આવશે એવી અમારી અપેક્ષા છે. લોકશાહી સર્વત્ર ઉપર માણુમેની માગી અદા બેસે તો — અને સત્યાગ્રહની મદદથી લોકશાહીને આત્મચળનો આધાર આપીને તેને વધારે

થાય છે, અને સમાજમાં શિસ્ત, નિઠા અને સામર્થ્ય થોડોક વખત વહેવાં દેખાય અને કેટલીક બાબતોમાં તે થોડોક વખત વધારે કાર્યક્ષમ થયા જોવું સામે, તોપણ તેના અંતરંગ ઉપર અને ચેતન્ય ઉપર એની મારી અસર થયા વિના રહેતી નથી. સ્વતંત્ર વિચારનું, આત્મોદ્ધારનું અને સ્વાવર્તનનું આ ચેતન્ય નાશ પામવાથી મહાન બ્યક્તિઓ અથવા અસામાન્ય લોકનાયકો નિર્માણ કરવાની તેની યોગ્યતા પણ ધટી જાય છે. અને કોઈ એક આદત આવી પડના સમાજ પોતાની જ્વન જના અને સુખ શુભાવીને પરતંત્ર અને કુખી થાય છે. દૂકમાં, સમાજમાં રહેલું આ આત્મજગ અને બુદ્ધિજગ કાર્યક્ષમ રહે, તેમનો વિકાસ થાય અને તે પ્રભાવશાળી બને, અને આ ચેતન્યનું તેજ મમાજની દરેક બ્યક્તિના અંદરે પર અને તેના વર્તનમાં દેખાઈ આવે, એ બ્યક્તિવાદનું ધ્યેય છે. સામાજિક પરિસ્થિતિની પાર્શ્વબૂમિ સમાજે નિર્માણ કરેલી હોય, તોપણ એ પાર્શ્વબૂમિ ઉપર પોતાના આરિજ્ઞના આત્મજગથી અને મત્સંગોધનના બુદ્ધિજગથી પોતાની કાર્યશક્તિનું ચિત્ર પોતે દોરે અને તેમ કરવા માટે જોઈના સાધનો સમાજની મદદથી અને પોતાના પ્રયત્નથી તે મેળવી લે એવું આ બ્યક્તિવાદી સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન છે અને તે માનવસંસ્કૃતિના ઉદ્ધારને યોગ્ય જ છે. પર. બુદ્ધિસ્થાનંત્ય, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ

પણ આ આત્મિક અને બૌદ્ધિક ક્ષેત્રના બ્યક્તિવાદનો વિચાર કરતી વેળાએ આપણે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, આત્મસ્થાનંત્ય કે બુદ્ધિસ્થાનંત્યની પ્રાપ્તિ કેવળ

બાહ્ય બધેનોના અભાવથી ચર્ચ જતી નથી. મનોનિગ્રહ, અનામક્રિયા અને અભ્યાસ વિના આત્મસ્વાતંત્ર્ય મળી શકતું નથી. બુદ્ધિરત્નત્રય કે મનસ્વાતંત્ર્યનું પણ એમ જ છે. દરેક જણને મન બાધવાની સ્વતંત્રતા આપી એને તેનામા મન બાધવાની વારકાત આવી જાય તે એમ માની લેવું બરાબર નથી. યોગ્ય રીતે મન માધ્યમ માટે એ જનના 'અભ્યાસ'ની અને 'વૈરાગ્ય'ની જરૂર હોય છે. 'અભ્યાસ' એટલે વિચાર કરવાની ટેવ અને 'વૈરાગ્ય' એટલે પોતાના તેમ જ પોતાના માનસ અલંકાર, સ્વાર્થ અને પૂર્વગ્રહોથી અક્ષિપ્ત રહીને મારાનગમાનો અથવા મત્સ્યામતનો વિવેક કરવાનું મામરું કે બુદ્ધિ આ ગુણો કેળવવા વિના બાધવામાં આવેલા મનો કે પછી સાર્વજનિક જિંદગીને પોષક નહિ થાય. સાર્વજનિક જિંદગીને સમજા મળે 'સાર્વજનિક બુદ્ધિ'થી જ — એટલે કે નવજનનિર્મિત બુદ્ધિથી જ — બાધવા જોઈએ. મનસ્વતંત્ર્ય કે, મનસ્વાતંત્ર્યના અધિકારની માથે કેટલીક દરજ્જા અને જરૂરનાં રીતો પણ રાખી થાય. આ દરજ્જાનો અમલ કાળના રહે કરી શકાતો નથી. આ ગુણો સામાન્ય જનતામાં કેટલા પ્રમાણમાં વ્યાપ્ય તેનો આધાર યોગ્ય અને અમાનની એક વ્યક્તિઓના વર્તનના રાખણ ઉપર દોર જ.

૫૩. વ્યક્તિવાદ અને ગુણવાદ

પ્રથમ તરફ માન્ય બુદ્ધિવાદને 'સંનિવૃત્તિવાદ' નું અર્થપ્રાપ્ત થયું, અને દરેક વ્યક્તિ પાસેના મન બાધવાની વખતે પોતાના સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવાની જ રીતિ સીકારે તે તેમા

દિનસ વૈનરુ કરીને પણ રોજની જઠરિયાતો પુરતા અતવરે
 મેળવવાના પણ સાસા પડે છે, એના સમાજમા વ્યક્તિસ્વતંત્ર
 અને મામાજિક સમતા કે એમ કહેવું એ દેશ છેતરપિંડી છે
 તે જ પ્રમાણે આના સમાજમાના માનિક અને મજૂર અથવા
 તનગર અને ગરીબને કાયદાથી એક એક મન આપવાનો
 અધિકાર આપવામા આવેવો હોય તોપણ તેથી ત્યાના
 લોકશાહી રાજ્યનું કિપર બન્ને ર્ગોની સરખી જ અમર પડે
 છે અથવા તેનો રાજ્યકારભાર બન્ને વગેના હિત તરફ
 એકસરખી નજર રાખીને ચાલે છે એમ કહી શકાય નહિ.
 લોકમન કેળવવાના વૃત્તપત્ર વગેરે બધા સાધનો પૈસાદાર
 ર્ગના હાથમા હોય છે મનપ્રચારના બીજા સાધનો પણ
 તેમને જ સંકેનાઈથી મળી શકે છે અને સુશિક્ષિત, બુદ્ધિમાન
 તથા સખવામા અને બોખવામા કુશળ પ્રચારકો પણ તેમની
 જ સેવા કરના ઇતેમર હોય છે વેપાર ઉલોગમા તેમ જ
 સરકારી નોકરીમા કામ કરતો બહુનો મધ્યમ ર્ગ આ પૈમા
 દાર ર્ગનો આશિષાગો હોય છે, અને સાર્વાજિક મતાધિકાર
 દાગ ચૂટાની પ્રતિનિધિ સમ્યાઓને પણ તેઓ પોતાના
 કાજમા રાખી શકે છે અથવા તેમને તેઓ વશ કરી શકે છે
 ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને ફ્રાન્સ, એ દેશની રાજ્યસમ્યાઓ,
 ત્યાના વર્તમાનપત્રો, અને ત્યાના સુશિક્ષિત ધધાદારી
 મતપ્રચારકો, એ બધા ત્યાના કારખાનાનાઓના કાજમા
 હોય છે, અને ત્યાની લોકશાહી ધનિક વર્ગની દાગી બની છે,
 એ બાબતમા કોઈ પણ નિપક્ષપાત વિચારવાન માણસના
 મનમા આજે શકા રહી નથી આના સમાજમાનું વ્યક્તિ

સ્વાતંત્ર્ય એટલે જરીબ વર્ગને નિયોજવાની તવંગર વર્ગને મળેલી કાયદેસરની છૂટ, એવો અર્થ કરવો પડે છે.

૫૭. સમાજસત્તાક લોકશાહીનું ધ્યેય

એથી ઊંચકું, મમાજસત્તાક લોકશાહીમા વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો સાબ દરેક માણુમને સી રીતે મળી શકે છે તે જુઓ. કારખાના, જમીનો, ખાજો, વગેરે ધનોત્પાદનનાં બધા માધનો સમાજની સારાંજનિક માસિકીના થવાથી સમાજમા કેવળ માણુકીલકને જોરે વગર મહેનતે કોઈ પણ જાતનુ કામ કર્યા વિના જીવવાનો હક કોઈને પણ રહેશે નહિ. પેમો મેળવવા માટે દરેક જણુને મમાજની પ્રત્યક્ષ મેવા કરવી એ જ એક માર્ગ રહેશે, અને મડીનુ વ્યાજ, જમીનની સાથ અને વેપારનો નફો એ આજના સમાજમા કાયદેમર ગણાતા, વગર મહેનતે પેમો મેળવવાના માર્ગો બધ થશે. એટલે કે મડીદાર અને મજૂર એ વર્ગબેદ નાખૂદ થઈને બધા જ મમાજના મેતક બનશે અને સામાજિક મંરૂતિના માસિક બનશે બાગકો, પરકાઓ અને માદાઓની વ્યવસાય કરતા મારે જોડે તે પેમો મમાજની મરૂતિવારી આકાશમાંથી ખરચ કરવામા આવશે, અને કેળવણી, આગેજ તથા નૈનિક હિન્નાતિ માટે જવાને સુગળી તક મળશે થમ, વિશાન્તિ અને ઉપમોગની વડેચળી મમાજ અને ન્યાયને અનુમરૂને થશે અને દરેક જણુને તેની મહેનતનો ફેટલો બાલો મળવો જોઈએ તે સમાજની માગૂને નક્કી કરવા મા આવશે એ તે દેખીનું જ છે કે, એ ધોગજ નક્કી

કરતી વખતે રાજ્યપદ્ધતિ લોકશાહીની હોવાથી દરેક જણને પોતાનો મન સમાજ આગળ રજૂ કરવાની તક મળશે; તેવી જ રીતે પ્રત્યેક કારખાનામાં કામ કરનારાઓને તેમ જ દરેક ધંધાના લોકોને પોતાની પરિસ્થિતિનું નિયંત્રણ કરવાનું મર્યાદિત સ્વરાજ્ય પણ આપવામાં આવશે; અને બધી સત્તા એક જ મધ્યવર્તી સરકારમાં કે સંસ્થામાં કેન્દ્રિત ન કરતાં તે દરેક વિભાગમાં અને વ્યવસાય-સંઘમાં વહેંચી આપવામાં આવશે. સત્તાનું આવું વિકેન્દ્રીકરણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને ધંધાવાર સ્વરાજ્ય (લોકલ એન્ડ હંકેશનલ સેક્ષ-ગવર્મેન્ટ) દ્વારા કરવામાં આવશે. સત્તાના આવા વિકેન્દ્રીકરણની જેમ જ ઔદ્યોગિક વિકેન્દ્રીકરણ પણ, અને ભાં સુધી, કરવામાં આવશે. આમ કરવાથી સમાજતંત્ર વધારે અટપડું ન થતાં તેમાંના દરેક વિભાગ સ્વાયત્ત, સ્વયંશાસિત અને અને ત્યાં સુધી સ્વયંપૂર્ણ થશે; અને સમાજના બધા ઘટકોને અને વ્યક્તિઓને પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવાની તક સમાન પણે મળતી રહેશે. આવા સમાજમાં જ બધા સાચું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકશે અને કોઈ પણ માણસ પોતાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ બીજાને હાનિ પહોંચાડવામાં કરી શકશે નહિ. તે જ પ્રમાણે યોગ્ય શ્રમ કરીને પોતાની યોગ્ય હાજતો (નરરિયાતો) પૂરી પાડવાની સગવડ દરેક વ્યક્તિને સમાજ મારફતે મળવાથી દરેકના જીવનમાં રિયરના અને નિરાંત આવશે. પોતાના ધડપણની, માંદગીની તેમ જ પોતાનાં બાળકોની વ્યવસ્થા સમાજની મારફતે થવાની છે.

એવા બાંધધરી મળવાથી, વ્યક્તિની ધન કમાવાની ભૂખ ઓઝી થશે, સંચય કરવાની જરૂર જણાશે નહિ, વિદ્યા, કળા અને સંસ્કૃતિના વિકાસને માટે અને નિષ્કામ લોકસેવા કરવા માટે પોતાની શક્તિ વાપરવાની મામાજિક ભુક્તિનો વધારે વિકાસ થશે, અને ગુજરાત ચક્ષાવશ માટે બીજાઓની માથે હરીફાઈ કરવાની પદ્ધતિ નષ્ટ થવાથી સમાજના બીજા માણસો વિશે અદેખાઈ, અસૂચા, દેવ વગેરે ભાવનાઓ જાગ્રત ન થતા પ્રેમ અને સહકારની સહભાવનાઓ જાગ્રત થશે અને બધાના હૃદયોનો સાચો વિકાસ થશે. સહકાર, સેના અને સત્યથી ભૌતિક સુખો પ્રાપ્ત થાય છે એવો અનુભવ બધાને થવા માટે એટલે અંતઃકરણમાંની કુષ્ટ, મઠ્ઠચિંત અને મ્વાર્થી વૃત્તિઓ નષ્ટ થશે અને પરાઈ દ્વારા જ મ્વાર્થ સધાય છે એવો અનુભવ સાંખ્યા મમય સુધી થવા પછી મનુષ્યસ્વભાવ પરાઈ અને નિસ્વાર્થી થવા માડશે. આ હિચ્ચ સ્વભાવનો વિકાસ થવાથી કેવળ જડ ભૌતિક સુખો કરતાં માનસિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક સુખો માણસને વધારે રુચના થશે અને પોતાની હક્કથી હંદિપવૃત્તિઓનો સયમ કરીને કલોપામના, મત્પ-સંગોધન અને સાધુત્વ-સંવર્ધન કરવામાં રહેલો એટ કોટિનો આનંદ લેવામાં જ સાચો વ્યક્તિવિકાસ અને માયુ વ્યક્તિસ્થાનગ્ય છે એમ લોકોને લાગવા માડશે. સમાજ-સત્તાક લોકશાહીના પ્રચ્છન્નાઓના ધ્યેયનુ આ એક આદુ દિગ્દર્શન છે.

૫૮. અમાજઅત્તા અને ખાનગી મિત્રકલ

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની જેમ જ ખાનગી મિત્રકલની બાબતમાં પણ આ અમાજની દરેક વ્યક્તિની ગિયતિ આજના કોઈ પણ મૂડીવાળી સમાજમાની વ્યક્તિ કરતા વધારે સંપન્ન હશે. આજના સમાજમાં થોડીક વ્યક્તિઓ માત્રમિત્રકલને હક અમર્યાદપણે ભોગવી શકતી હોવાથી સામાન્ય જનતાને આનંદસ્પદ એવી સંપત્તિ પણ ભોગવવાને મળતી નથી. સમાજની ઉત્પાદક સંપત્તિ—કારખાના, જમીનો, ખાણો, વેપારી પેઢીઓ વગેરે—સમાજની સાર્વજનિક માલિકીની બનાવવાથી સમાજની દરેક વ્યક્તિને ભોગવવા માટે સંપત્તિને વધારે અક્ષ મળી શકશે, અને ઘડપણ, માદુગી, અકરમાત અને બાગકોના ઉઠેરને અંજે તેને જે ખર્ચ કરવું પડે છે તેના બોળે એટલો થવાથી, તેને જે કંઈ સંપત્તિ મળશે તેના વધારે નિરાતથી અને સમાધાનથી તે ઉપભોગ લઈ શકશે. તે જ પ્રમાણે અમાજની આર્થિક વિશ્વમતા નષ્ટ થવાથી એકવર્ગી સમાજની ગ્થાપના થશે એટલે શ્રીમતેના વિધાન અને મોજશોખ તરફ જોઈ ને જનગ્રામ થનારી વિવામી વૃત્તિઓ હુમ થશે અને માણસને જે કોઈ ઉપભોગો ભોગવવાના મળશે તેથી તેને વધારે પ્રમાણમાં મતોર અને સુખ મળશે. દુકમા, અમાજઅત્તાક લોકશાહી ગ્થાપન થવાથી મુકીબર વ્યક્તિઓની માનમતા અને માનકીહકો નાબૂદ થશે એ માન્ય છે, તોપણ એકદર અમાજની જુદસખ્ય વ્યક્તિઓના સ્વાતંત્ર્ય અને સુખમાં વધારો થશે અને તેમને આજે નેટલી સંપત્તિ ભોગવવા મળે છે તેના કરતા વધારે સંપત્તિ

ભોગવના મગશે સમાજમાની બધી વ્યક્તિઓની આશ્ચરિકા, મિનકત અને સ્વતંત્રતાની સનામની અથવા ગિરતા એ જ સાચા વ્યક્તિવાદનું અને સાચી લોકશાહીનું ધ્યેય હોય તો આજના જમાનામાં તે પ્રાપ્ત રના માટે મૂડીવાગી લોકશાહી જરાય કામની નથી સમાજસત્તાક લોકશાહી જ તે ધ્યેયની પ્રાપ્તિનું સાચું સાધન છે, એમ દેખાશે

૫. સામ્યવાદના આશ્વેષો

ઉપરના નિવેચન ઉપરથી એમ જણાઈ આવશે કે, સમાજસત્તાક લોકશાહીનું ધ્યેય લોકશાહીના ધ્યેયનું જ વધારે નિકામ પામેલું સ્વરૂપ છે સામ્યવા મા સમાજવાદના ધ્યેયનો સમાવેશ થતો હોવાથી તે લોકશાહી સાથે સુમંગલ એવું તત્વજ્ઞાન છે એમ વહી રાખાય (પરંતુ તમાની અનિયતિ મજૂરશાહી આપવાની નીતિ માત્ર લોકશાહી માથે પૂછ્ય પછે મિમંગલ છે એ જ દ્રષ્ટિથી લોકશાહી અને સામ્યવાદ એ બે રચ્યેનો વિરોધ અમે આ પહેલાં કર્યો છે આની સામે સામ્યવાદનું એમ ખેડું છે કે મૂડીવાગી મજૂરશાહી સમાજસત્તાક લોકશાહીના ધ્યેયને પડોચા માટે થોડા વખત પૂરતી અનિયતિ મજૂરશાહી સ્થાપન વ્યાં વિના બીજા ઉપાય નથી મરણ કે, મૂડીદાર વર્ગ પાતાના માનકી દોકો રાષ્ટ્રપ્રધાથી છોડી દર્મને તે મગાજને સોપી દેરા કદી પણ શાંતિને માગે તૈયાર થશે નહિ જેવી રીતે હામર શાંતિમાથી મૂડીવાગી લોકશાહીમાં પ્રવેશ કરતી રખતે મૂડીદાર વર્ગને કાન્તિનો અને વર્ગયુદ્ધનો આશરો નેવો પડ્યો, તેવી જ રીતે મૂડીવાગી લોકશાહીમાથી સમાજસત્તાક

લોકશાહીમાં, એટલે કે સાચી લોકશાહીમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ મજૂરવર્ગને બીજી ક્રાન્તિ કરવી પડશે, અને એાછામાં એાછુ થોડા વખત માટે તો અનિયંત્રિત મજૂરશાહી સ્થાપન કરવી પડશે. હાકોરશાહી એ જેમ એક વર્ગસત્તા હતી તેવી જ રીતે મૂડીવાદી લોકશાહી પણ એક વર્ગસત્તા જ છે, અને ઠાઈ પણ વર્ગ પોતાના હાથમાની સત્તા બીજા વર્ગના હાથમાં શાંતિથી જવા દેતો નથી એ સિદ્ધાન્ત જેમ હકરાતદાર વર્ગને લાગુ પડે છે, તેવી જ રીતે તે મૂડીવાદી વર્ગને પણ લાગુ પડે છે.

૧૦. બંધાવણીય સમાજવાદનો ઉદ્દેશ અને અદ્વેત

સમાજસત્તાક લોકશાહીના હિમાયતીએનો આની સામે એવો જવાબ છે કે, જે વખતે હાકોરશાહીનો અત આબોધ અને લોકશાહીનો જન્મ થયો તે વખતે બહુમતીનું રાજ્ય અને લોકશાહીના ધ્યેયોની કલ્પના પણ ઠાઈને મૂઝી ન હતી લોકશાહીના ઉદ્ભવની માથે જ મામાજિક સમનાનું ધ્યેય ઉદ્દેશ પામ્યું હતું અને તેમાં જ એકવર્ગી સમાજનું સમાજમત્તાક ધ્યેય અદ્વેત સમાયેલું છે. બીજું, લોકશાહીનું રાજ્ય બહુમતીના હાથમાં હોનાથી મૂડીવાદી લોકશાહીમાંથી સમાજમત્તાક લોકશાહીમાં જવા માટે સશસ્ત્ર ક્રાન્તિની અને વર્ગયુદ્ધની આવશ્યકતા નથી મજૂરવર્ગ આલોગિક ક્રાન્તિ પછી બહુસખ્ય વર્ગ બને છે અને તેને ઇષ્ટ એવી સામાજિક ક્રાન્તિ લોકશાહી રાજ્યત્રને આશરો લઈને શાંતિથી અને કાયદેસર માર્ગે પણ તે કરાવી શકે છે. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકા જેવા જે રાષ્ટ્રોમાં લોકશાહી

સંસ્કૃતિ દરમૂળ થઈ છે, તે દેશોમા તેા ઓછામા ઓછુ સમાજસત્તાક લોકશાહીની સ્થાપના કરના માટે વર્મયુદ્ધની અને અનિયત્રિત મજૂરશાહીની જરૂર નથી, એમ માનનારા પક્ષે તે દેશોમા ઓગળીસમા મૈકાની આખરે નીકળ્યા તેમણે કેવળ બધારણીય નીતિ અખલ્યાર કરીને સમાજસત્તાક લોકશાહીનુ ધ્યેય હાસલ કરાનો પ્રયત્ન એક બે પેઢી સુધી કર્યો ખાસ કરીને ગયુ મહાયુદ્ધ પૂરુ થયા પછી (૧૯૨૦ પછી) ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ એ દેશોમા સમાજવાદી મજૂર પક્ષોને બહુ મહત્ત્વ મળ્યુ અને તેમને હાથે સમાજસત્તાક ફાન્સિ બધારણસરને માર્ગે થઈ શકશે એવી આશા ધણુ લોકોને લાગવા માડી. રાષ્ટ્રસંઘના કૃપાછત્ર નીચે જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા વગેરે મધ્ય યુરોપના રાષ્ટ્રોમાથી જે નાના નાના લોકશાહી રાષ્ટ્રો જિભા કરનામા આજના તેમા પણ બધારણીય માર્ગે સમાજસત્તાનુ ધ્યેય હાસલ કરાનો પ્રયત્ન કરનારો એકેક પક્ષ હતો જ. આવી રીતે મહાયુદ્ધ પછી યુરોપમા સર્વત્ર લોકશાહી સંસ્કૃતિ વિજયી નીવડી એવો આભાસ જન્મ થયો, તેની જ રીતે એ માયાસૃષ્ટિમાથી સમાજસત્તાક લોકશાહીનુ ધ્યેય પણ મૂર્ત સ્વરૂપ બધારણ કરશે એવી આશા કેટલાક ચોકોને લાગવા માડી હતી. પણ થોડા જ વખતમા ઈટલીમા ફાશીસ્ટની સ્થાપના થઈ અને મધ્ય યુરોપમાથી લોકશાહીની માયાસૃષ્ટિ ધીમે ધીમે લોપ પામી. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ જેવા દેશોમા પણ બધારણીય માર્ગે સમાજસત્તાના ધ્યેયને પકોચવા ઇચ્છનારા સમાજવાદી પક્ષે પોનાના મિદ્ધાન્તો છોડી દઈને પદ્મપદ થયા, અને

રાષ્ટ્રવાદને નામે પ્રતિગામી ક્રાન્તિપ્રેરણા પામે મર્વત્ર અધિકારારૂઢ થયા છું નહીં અને ક્રાન્તિ સિવાયના લગભગ બીજા બધા દેશોમા કાશીનાની ખુલ્લેખુલ્લી રચાપના થઈ, અને એ બે દેશોમા લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિનુ નામ રહ્યું હોય તોપણ સમાજવાદી પક્ષ તેનો આશરો લઈને પોતાના દેશમા સમાજસત્તાક ક્રાન્તિ કરીને સાચી લોકશાહી નિર્માણ કરી શકશે એવી આશા કે બીજી આજ્ઞા કાઢીને પણ રહી નથી.

૧૧ લોકશાહી અને સામાજિક ક્રાન્તિ

બધારણીય સમાજવાદના આ અપજ્ઞસતો લોકશાહીના સિદ્ધાન્ત સાથે ઘણો નિકટનો સબંધ છે. લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ અસ્તિત્વમા આવી ત્યારથી બહુજનસમાજને ઇષ્ટ હોય એવો કાર્જ પણ દેરકાર સમાજરચનામા શાંતિથી કરાવવાનુ તે એક સાધન છે એમ માનવામા આવતું હતું તેના પુરસ્કર્તાઓ એમ સમજતા હતા કે, લોકશાહીની મદદથી સમાજરચનામા ધરમૂળથી પરિવર્તન અથવા ક્રાન્તિ કરાવી શકાશે અને હવે પછી કાર્જને પણ સરસ ક્રાન્તિ કરવાની જરૂર જ નહિ રહે પણ બધારણીય સમાજવાદની નિષ્ફળતાને લીધે આ વિશ્વાસને આધાર પડ્યો છે, અને લોકશાહી રાજ્યસરચાને ઉપયોગ નાના નાના સુધારાઓ કરાવવાના કામમા થતો હોય તોપણ બ્યારે સમાજનો આર્થિક પાયો જ બદલીને નવો પાયો નાખવાનો પ્રકાર બનેો થાય છે, અથવા આર્થિક પાયો ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિને કારણે બદલાવાથી બ્યારે નવા સિદ્ધાન્તો પર રાજ્યની પુનર્ઘટના કરવાનો સવાલ બનેો થાય છે, ત્યારે લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિનો આવી

કાન્તિ માટે ઉપયોગ થતો નથી, એવો સાર બંધારણીય સમાજવાદની નિષ્ફળતામાંથી કાઢવામાં આવ્યો. લોકશાહી રાજ્યમાં દરમૂળ થયેલા મૂડીવાદને હિપ્પાહી નાખવા માટે લોકશાહીનું બંધારણીય રાજકારણ કામમાં આવતું નથી એમ જોતાં જ યુરોપના દરેક દેશમાં કાન્તિકારક સમાજવાદનું ઉર્ફે સામ્યવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન ઝપાટાબેર ફેલાવા લાગ્યું. રશિયાની રાજ્યકાન્તિમાં મળેલી સફળતાથી સામ્યવાદની બધે બોલબાણ વધી ગઈ અને યુરોપના અનેક સમાજવાદીઓ સામ્યવાદની દીક્ષા લઈને કાન્તિકારક બન્યા. પણ મહાયુદ્ધ રાહીના સમયનો યુરોપનો ઇતિહાસ તપાસતાં આવજો તો બોહામાં ઓછું એમ રપ્ટ દેખાય છે કે, સમાજસત્તાક કાન્તિ કરીને મૂડીવાદનો ઉગ્રોદ કરવામાં બંધારણીય સમાજવાદ જેમ નિષ્ફળ નીવડ્યો, તેવી જ રીતે વર્ગમુદ્દની કાન્તિ કરવામાં સામ્યવાદ પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. હવે મૂડીવાદી રાષ્ટ્ર બીજા મહાયુદ્ધમાં બેરવાયાં છે. આ મુદ્દને અંતે યુરોપની કેવી અવસ્થા થશે તે કશું જ કહી શકાય તેમ નથી.

૧૨. બુદ્ધિબળ, બાહુબળ અને આત્મબળનાં રાજકારણો

આ બંધી ઘટનાઓને લીધે બંધારણીય રાજકારણમાંનું બુદ્ધિબળ અને સશસ્ત્ર કાન્તિવાદમાંનું શસ્ત્રબળ કે બાહુબળ એ બે સિવાય સમાજ પાસે પેનાનાં ધ્યેયોનો સ્વીકાર કરાવવાનો અથવા સત્યની સંસ્થાપનાનો ત્રીજો કોઈ માર્ગ છે

કે નહિ, એ તરફ ધ્યાન જાય એ સ્વાભાવિક છે. બુદ્ધિમજની રાજ્યકારણનો અત આવતાં જાણુમજ ને શસ્ત્રમજ વિના ખીન્ને માર્ગ રહેતો નથી; અને શસ્ત્રમજની ઉપાસના તો લોકશાહીને મારક છે. એ યુરોપમાં તાજેતરમાં બનેલી ઘટનાઓથી સિદ્ધ થયું છે. તેથી હિન્દુસ્તાનમાં સત્યાગ્રહના સ્વરૂપમાં જે આત્મમજનું રાજકારણ આજે ઉદય પામી રહ્યું છે તે તરફ લોકશાહીના પુરસ્કર્તાઓનું ધ્યાન ખેંચાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આત્મમજ એટલે સમાજમાં રહેલી ન્યાયબુદ્ધિનું જળ. સામાન્યપણે સમાજની ન્યાયબુદ્ધિનું જળ પ્રત્યાપિત રાજ્યસત્તાને ટેકો આપે છે; એટલે કે આપણી રાજ્યસંસ્થા ન્યાયપ્રત્યાપના કરીને લોકહિત કરે. એવી સમાજની માન્યતા હોય છે. ધણી વખત આ માન્યતા બૂઘમરેલી હોય છે. એટલે કે સમાજની ન્યાયબુદ્ધિ જ વિઠળ થયેલી હોય છે. પણ એમ હોવા છતાં રાજ્યસંસ્થાને સમાજની ન્યાયબુદ્ધિનો ટેકો હોય છે એવું જ વહેવારમાં દેખાય છે. વર્ગમુક્ત સમાજમાં જેને વરિષ્ઠ વર્ગ ગણવામાં આવે છે, તેને વરિષ્ઠ ગણવામાં જ સમાજનું હિત છે, એવી માન્યતા અથવા વસ્તુસ્થિતિ ત્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી વર્ગસંસ્થાને તેમ જ તેનું સંરક્ષણ કરનારી રાજ્યસંસ્થાને સમાજની ન્યાયબુદ્ધિનો ટેકો છે, એમ કહેવામાં દરકન નથી. સાપણા દેશમાં જેવી ચાતુર્વર્ણ્ય સંસ્થા હતી અને તે દ્વંદ્વની અથવા હિંદુરૂપ છે એમ સોદાને ધારનું હતું, તેવી જ રીતે મધ્યયુગીન યુરોપમાં ચતુર્વર્ણ્ય સંસ્થા-ધર્મોપધિકારી, ઠકરાનદાર, વેપારી-ખેડૂન અને દાણા એવા

ચાર વર્ગોની પદ્ધતિ - હકોરશાહીનો અત આનતા સુધી ચાલુ હતી. વેપારી શ્રાહુકાર વર્ગે હકરાનફાર વર્ગની સામે બંડ કરીને લોકશાહીના ધ્યેયની ઘોષણ કરી ત્યારે એકવર્ગી સમાજનું ધ્યેય, એક આદર્શ તરીકે, અસ્તિત્વમાં આવ્યું તેમ છતાં આઘોગિક ક્રાન્તિને પરિણામે આજે મૂડીદાર અને મજૂર એવો દ્વિવર્ગી સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે અને તે લોકશાહીના ધ્યેયથી વિસંગત છે એ જુદીથી સમજાય તેમ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતા લોકશાહીને સમાજસત્તાનું સ્વરૂપ આપનાની ઇષ્ટતા સમાજની જુદિને, એટલે કે તેની ન્યાયજુદિને માન્ય થાય તેમ છે, અને તે જો એવી રીતે તેને માન્ય થાય તો લોકશાહી રાજ્યમાં બધારણીય માર્ગથી સમાજમત્તાકે ક્રાન્તિ કરી શકાય એવી બધારણીય સમાજ વાનીઓની અપેક્ષા હતી. પણ એ અપેક્ષા આજે નિષ્ફળ નીવડી છે. એનું કારણ એ છે કે, સમાજની ન્યાયજુદિ કેવળ જુદિબળથી કે દબીયને જોરે જાગ્રત થતી નથી કંઈ નહિ તો પ્રભાવી કે અસરકારક તો નથી જ થતી આ ન્યાયજુદિ જાગ્રત થઈને પ્રભાવશાળી બને તેટલા માટે ગમે તેવા કષ્ટ વેડવાનું અને અન્યાય કરનાર સમાજ સાથે અથવા રાજ્યમંથા માથે અસહકાર કરવાનું અને તેનો અહિંસક પ્રતિકાર કરવાનું આત્મમજા જનનામાં નિર્માણ થવાની જરૂર છે. સમાજની ન્યાયજુદિને જાગ્રત, સંગતિ, પ્રતિકારશીલ અને પ્રભાવી બનાવવી, પણ તેને દિંમક થવા ન દેવી, એવી સત્યાગ્રહની નીતિ છે; અને આ નીતિનું અનન્ય મન કરવામાં આવે તો હાઈ પણ અન્યાયી રાજ્યસરથા અટકી પડે છે અને અન્યાયી

સમાજરચનાને તોડી નાખીને ન્યાયી મમાજરચનાનો પાયો નાખવાનું ક્રાન્તિકાર્ય પાર પડે છે, એવો મત્યાગ્રહી તત્ત્વ જ્ઞાનનો મિદ્ધાન્ત છે. આ નીતિને લીધે રાજ્યમરચાને ખનેષ પડોયતી હોય, અને તેથી ખનેષ થાય એ અપરિહાર્ય થતું હોય, તોપણ તે ખનેષ આખરે અન્યાયી રાજ્ય મરચાને જ પડોયે છે, અને રાજ્યસરચાના વહેવારને અટકાવી પાડવો એ સત્યાગ્રહનો ફેતુ નથી હોતો, પણ અન્યાયનો પ્રતિકાર થાય અને ન્યાયની એટલે મત્તની મરચાપના થાય એ જ તેનો હેતુ હોય છે સક્રિય ન્યાયનિર્વાહને લીધે અન્યાયને અતરાય જીભો થાય એ મનુષ્યસ્વભાવના અને સૃષ્ટિના બધારણનો જ પ્રભાવ છે. મમાજવ્યવસ્થાને કે રાજ્યનને તોડી પાડવું એ સત્યાગ્રહનો ફેતુ અથવા આરાધ્ય નથી હોતો, પણ તે બંનેની ન્યાયના પાયા ઉપર રચના થાય એવો તેનો ફેતુ હોય જ. મૂડીવાળી મઝૂનિમા મમાજમત્તાક ક્રાન્તિ કરવા માટે આ મત્યાગ્રહના ક્રાન્તિશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામા આવે, તો મનૂરચાકીનું અનિયતિન રાજ્ય નિર્મોલુ કરીને લોકશાહીનો અત સાત્વાપદું નહિ રહે, અને લોકસત્તા અને મમાજમત્તા એ બેરો અથવા બ્યમિરા અને મમાજવાદ એ બેરો મુઝ મમન્વર થશે. તેમ કરવું હોય તો મૂડીવાળી લોકશાહીમા આ ક્રાન્તિ કરાવવા માટે આતમજગના રાજકારણના અત્તિમક ક્રાન્તિશાસ્ત્રનો આધાર લેવાની જરૂર છે.

૧૩. બુદ્ધિબળનું અધૂરાપણું અને આત્મબળની આવશ્યકતા

બુદ્ધિબળ સામાજિક ક્રાન્તિ કરાવવા માટે પૂરતું થતું નથી તેનું કારણ એ છે કે, કેવળ બુદ્ધિ જનતા ન્યાયનિષ્ઠ હોતી નથી, એટલે કે પોતાના મ્વાર્થને, અહંકારને અને પરપરાને વિરોધી હોય એના ન્યાયી સિદ્ધાન્તો સ્વીકારવાને તે તૈયાર હોતી નથી. એ ન્યાયી સિદ્ધાન્તો સ્વીકારવાને તૈયાર થાય અને સામાજિક બુદ્ધિ ન્યાયનિષ્ઠ બને તેટલા માટે સમાજના આત્મમગ્નને જાગૃત, મગ્નિત, પ્રતિકારક્ષમ અને અસરકારક બનાવવું જોઈએ. આધુનિક યુરોપના લોકશાહી રાષ્ટ્રોએ આ આત્મમગ્ન કેળવ્યું નહિ અને માત્રાન્યશાહીમાથી મળતી લૂટથી અને પારકાની મહેનતથી પુષ્ટ બનીને પોતાની ન્યાયબુદ્ધિ અથવા આત્મમગ્ન મતિન, નિસ્તેજ અને વિકૃત થતા હીધુ ત્યાના સમાજવાગીઓનું બુદ્ધિમગ્ન આજ કારણે નિમ્તેજ થયું અને લોકશાહીનો વિકાસ થવાને બદલે વિનાશ થવા લાગ્યો છે. લોકશાહી રાષ્ટ્રીયતા નિર્માણ કરવા માગતા લોકોએ આજે આમાથી યોગ્ય બોધ લેવો જોઈએ એ બોધ કયો છે તે સત્યાગ્રહી ભારતવર્ષ આજે દુનિયાને બતાવી રહ્યું છે.

૧૪ સત્યાગ્રહ અને રાષ્ટ્રવાદ

અહીં મુખી લોકશાહી અને સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિથી વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદનું વિવેચન અમે કર્યું છે ભારતીય સત્યાગ્રહ હજૂ રાષ્ટ્રવાદી સ્વરૂપનો જ છે અને તેથી એ રાષ્ટ્રવાદને

યુરોપના રાષ્ટ્રવાદની જેમ કાઠીનાદનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયે અને તે વ્યક્તિવાદ. લોકશાહી અને સમાજવાદ એ બધા જ સિદ્ધાન્તોનો વિરોધી બનશે એવી ધાસ્તી અથવા એવી આશા ધણાને વાગે છે તેથી અમે સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાને આધારે વ્યક્તિવાદ, લોકશાહી અને સમાજવાદનો સમન્વય થઈ શકે છે એમ જે અત્યાર સુધી પ્રતિપાદન કર્યું, તે બધા પ્રતિપાદનના મૂળ ઉપર જ આક્ષેપ થાય એવો સભન છે. એ આક્ષેપોનો જવાબ આપવા માટે અહીં રાષ્ટ્રવાદનો થોડોક વિચાર કરવાની જરૂર છે. વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદની જેમ જ રાષ્ટ્રવાદનો સિદ્ધાન્ત પણ મૂળે તો હરિજનકારી અને સુખપરિણામી સિદ્ધાન્ત છે, પણ આધુનિક યુરોપમાં તેને નિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. માનવસર્વજનિતા પરપરા ખેડિન થાય નહિ, દરેક રાષ્ટ્ર પોતાની સર્વજનિતા આધારે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે, એકબીજા સાથે બધુમાનથી વર્તે અને એક બીજા પરો સ્થાપ કરાવે તેપર થાય અને બધાની ઉન્નતિ સાધવા માટે નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી સર્વ ભોગ પ્રયત્ન કરે, આ બધા સિદ્ધાન્તોનો રાષ્ટ્રીય ભાવનામાં અમાવેશ થાય છે. આ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને એ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં એ જુદા જુદા સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના રાષ્ટ્રપર પારકાઓનું આક્રમણ થતા તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે સકનારા રાષ્ટ્રમાં નિર્માણ થતી રાષ્ટ્રીય ભાવના એ તેનું એક સ્વરૂપ, અને પોતાના રાષ્ટ્રની શક્તિમાં, સત્તામાં અને વૈભવમાં વધારા કરવા માટે બીજાઓ પર આક્રમણ કરનારા રાષ્ટ્રમાં દેખાઈ આવતી રાષ્ટ્રભાવના, એ તેનું બીજું સ્વરૂપ

છે. આ બે રાષ્ટ્રભાવનાઓ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે. પહેલી જોટલી મંગલ છે તેટલી જ ખીજી અમંગલ છે. રાષ્ટ્રભાવના માનવમસ્તુતિને ઉન્નત કરનારી અને મંગલકારી રહે તેટલા માટે તેણે ન્યાયનિવાનું અધિષ્ઠાન કદી પણ છોડ્યું ન જોઈએ. પોતાના કે પોતાના રાષ્ટ્રના સ્વાર્થ ખાતર ખીજાઓ ઉપર આક્રમણ કરવું અથવા પોતાના રાષ્ટ્રમાના બે વર્ગ વચ્ચેનો ક્ષત્રહ મટાડવા માટે પારકાને લૂંટીને પોતાના રાષ્ટ્રમાનું વર્ગયુદ્ધ ટાળવું, એ નીતિ અથવા દ્વિસુદ્ધી શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય ભાવના સાથે વિસંગત છે. સત્યાગ્રહી રાષ્ટ્રીય ભાવના આતુ સ્વરૂપ ધારણ કરે તો તે સત્યાગ્રહી મંદી જશે, અને તેમ કરવાનું તેને માટે સકચ પણ નહિ થાન, કારણ કે, રાષ્ટ્રવાદની ઉપર જણાવેલી વિરૂતિ શસ્ત્રખળની ઉપામના વિના થઈ શકતી નથી સત્યાગ્રહ અને શસ્ત્રખળની ઉપાસના એ બે વૃત્તિઓ એકબીજાથી વિસંગત હોવાથી સત્યાગ્રહી રાષ્ટ્રવાદ આક્રમક સ્વરૂપ ધારણ કરી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે જે મૂડીવાદને લીધે યુરોપીય રાષ્ટ્રવાદને આજે લશ્કરશાહી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે, તે મૂડીવાદી સમૃતિનો પણ સત્યાગ્રહ સ્વીકાર કરી શકે નહિ. ભૌતિક સુખો માટેની આસક્તિ અને સ્વાર્થ સાધનાની વૃત્તિ એ મૂડીવાદના લક્ષણ છે અને તે સત્યાગ્રહની સાથે વિસંગત છે. નિ સ્વાર્થ સેવા અને અનાસક્તિ, સત્ય અને અહિંસા, એ સિદ્ધાન્તોના પાયા પર અધિષ્ઠિત થયેલી રાષ્ટ્રીયતા મૂડીવાદી લશ્કરશાહીનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે એવી ધારણા અથવા એવી આશા કોઈ ને પણ રહેવી જોઈ એ નહિ; એટલે જિતાયેલા દેશોમા રાષ્ટ્રવાદને રૂપે જન્મેલો સત્યાગ્રહ

એ રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થયા પછી આક્રમક રાષ્ટ્રવાદનું અથવા સામ્રાજ્યશાહીનું વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ નહિ કરે, પણ પોતાની આત્મમગની ચક્તિ અતર્ગત સુધારાઓને માટે વાપરે અને લોકશાહીને વધુ શુદ્ધ બનાવવા માટે તેને સમાજસત્તાક સ્વરૂપ આપે એ જ સ્વાભાવિક છે.

૩૫. યુરોપનો વિકૃત રાષ્ટ્રવાદ

આધુનિક યુરોપનો રાષ્ટ્રવાદ પ્રથમથી જ પ્રતિગામી પ્રવૃત્તિનો, પરપરાના રક્ષણને નામે અતર્ગત સુધારા ઓનો વિરોધ કરનારો અને વ્યક્તિનાદ, લોકશાહી અને સમાજવાદ એ સમતાવાગી અને સ્વતંત્રતાવાગી હિંસા ચાલેને તોડી પાડીને પારખાઓ ઉપર આક્રમણ કરનાગી સામ્રાજ્યશાહી વૃત્તિનો છે એમ દેખાય છે વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદ એ બે મમતાવાગી અને આત્મનવાગી સામાજિક તત્ત્વઓનો આધુનિક યુરોપમા નિર્મોણ થયા તેમજે જ્યારે જ્યારે મથસ્થ ક્રાન્તિના પ્રયત્નો કર્યા ત્યારે ત્યારે પરપગરક્ષણને બહાને એ ક્રાન્તિકારક પ્રયત્નોને દબાવી દેવાનું કામ યુરોપમાના પ્રતિગામી બળોએ રાષ્ટ્રવાલે નામે કર્યું છે આને પરિણામે આધુનિક યુરોપમા રાષ્ટ્રવાદ એ એક ક્રાન્તિવિરોધી પ્રતિગામી ચક્તિ મળ્યા છે, અને તેને જ આજે શાંતીવા નુ આમુગી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે જેતાપેના રાષ્ટ્રમા નિર્મોણ થતો રાષ્ટ્રવાદ આ પ્રતિગામી સ્વરૂપના રાષ્ટ્રનાદથી બિન અને ક્રાન્તિકારક દોષ છે કયામદી રાષ્ટ્રવાદ આવા જ ક્રાન્તિકારક સ્વરૂપનો દોષ છે

છે અને તેનું અંતરંગ અહિંસાવાદી હોવાથી તે આક્રમક રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ કદી પણ ધારણ કરે એ અશક્ય હોય છે. રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનું નજીકનું ધ્યેય મિદ્ધ કર્યા પછી યુરોપની વ્યક્તિવાદી અને સમાજવાદી હિલચાલોની જોમ તે અતર્ગત સુધારણાનું અને સર્વાંગી ક્રાન્તિનું કાર્ય હાથ ધરશે. સાચી રાષ્ટ્રીયતા મમતાવાદી અને સ્વતંત્રતાવાદી જ હોવી જોઈએ અને તેના લોકસત્તાની અને સમાજમત્તાની માથે વિરોધ ન હોવો જોઈએ. રાષ્ટ્રવાદ એટલે રાષ્ટ્રમાના હિપસા વર્ગનું હિત અને નીચના વર્ગની ગુલામી, તેમ જ રાષ્ટ્રીય વૈભવ એટલે પારકાઓને ગુલામ બનાવીને સ્થાપન કરેલી સામ્રાજ્યશાહી, એ રાષ્ટ્રવાદની વિકૃતિ છે. આ વિકૃત સ્વરૂપની રાષ્ટ્રીયતા વ્યક્તિસ્વાત્ત્વની, આર્થિક તથા સામાજિક સમતાની, તેમ જ લોકશાહીની વિરોધી હોય છે. સત્યાગ્રહી રાષ્ટ્રીયતા આથી જુદી જાતની હોવી જોઈએ અને તેણે વ્યક્તિસ્વાત્ત્વ, આર્થિક સમતા, લોકસત્તા અને સમાજસત્તા, એ સર્વેની યોગ્ય મર્યાદા ઓળખીને તે બધાનો સમન્વય કરવો જોઈએ. સમાજસત્તાકે લોકશાહી એ જ સાચી લોકશાહી છે એમ માનનારો સત્યાગ્રહ વ્યક્તિવાદ, રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદનો સમન્વય કરી શકશે.

૧૧. વ્યક્તિવાદ, રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદનો સમન્વય

રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદ એ બે વચ્ચે જે મુખ્ય વિરોધ પેદા થાય છે તે મૂઢીવાદને કારણે પેદા થનારા વર્ગકલહમાંથી પેદા થાય છે. આ વર્ગકલહનો દેસલો લોન્ડ

લોકશાહી રાજ્યતંત્ર

આવસ્યકતા છે તેવી જ રીતે તે સારી રીતે ટકી રહે અને વિકાસ થતો રહે તે માટે પણ સત્યાગ્રહની આવસ્યકતા છે કારણ સત્યાગ્રહનું અંતિમ ધ્યેય આત્મરાજ્ય છે; અને એ દિશામાં જ સુમાનસતાકે લોકશાહીનો વિકાસ થાય એ જ તેનો સાચો વિકાસ છે.) આ વિષયનું વધુ વિવેચન હેતુના પ્રકરણમાં કરવાનો અમારો ઇરાદો છે.

૫

લોકશાહી રાજ્યતંત્ર

(બંધારણ અને કાયદાવલોકન)

૧૭. લોકશાહીનો આદર્શ અને રાજ્યતંત્રનો અરસ-પરસ સંબંધ

અત્યાર સુધી લોકશાહી રાજ્યસંસ્થાનું તાત્ત્વિક વિવેચન અમે કર્યું છે. આ પ્રકરણમાં આધુનિક લોકશાહી રાજ્યતંત્રના જુદા જુદા પ્રકારો અને તેમના કાર્યોનું વિવેચન અમે કરવા માગીએ છીએ. લોકશાહીના આદર્શની સરખામણીમાં આ રાજ્યતંત્રના બંધારણનો ભાગ એક રીતે ગૌણ છે, કારણ એ જ આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટે આજે જે રાજ્યતંત્રનો કે રાજકીય સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેનાથી જુદી જાતની સંસ્થાઓનો અથવા જુદી જાતનાં રાજ્યતંત્રોનો ઉપયોગ હવે પછી થવાનો પૂરતો સંભવ છે.

લોકશાહીના આદર્શની મરખામણીમાં ત્રિમાર કડીએ
 તો તેના રાન્યત્રના બધારણો જોગ ગૌણ છે તેવી જ
 રીતે તે એકાદ દકાડે દોષ છે અને તેમા કુદરતી રીતે જ
 વધારે સુધારણા કરાવેના અવકાશ દોષ છે. તેમ છતાં માર્ક
 પબ્લુ મામાનિક આદર્શ મામાનિક મંરણાએને રૂપે જ
 વ્યક્ત થાય છે અને કાર્ય કરે છે. એવો તો કેળ
 દરપનાગોચર અને અમૂર્ત દોષ છે અને તેમને વ્યક્ત
 કરનારી મંથાઓ જ કેળ અનુમરગોચર અને મર્ત
 અરપમા દોષ છે એવો જોટણ પૂર્ણ દોષ છે તેટલાં તેના
 અનુસરગોચર મર્ત અરપો પૂર્ણ દોષ છકતા નથી. પણ
 માખમના મુખકુ ખાનો આધાર કેળ અનર્ત મામાનિક
 એવો ઉપર દોષો નથી, પણ તે તેમના મર્ત અરપો ઉપર.
 એટલે કે તેમની મંથાઓ ઉપર, એ મંથાઓ મવાનાની

પડે છે. અનુભવના નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણમાથી જ નવા આદર્શોનો ઉદય થયા કરે છે; અને આ અનુભવ આદર્શોનાં મૂર્ત સ્વરૂપોનો, એટલે કે મંસ્થાઓનો જ હોય છે. આ બધી દૃષ્ટિથી લોકશાહી રાજ્યતંત્રોનું, એટલે તેમના બંધારણોના જુદા જુદા પ્રકારોનું જાન મહત્ત્વનું છે.

૧૮. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાનાં બંધારણોનું મહત્ત્વ

આજે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકા એ ત્રણ દેશો લોકશાહી સંસ્કૃતિના પિયેર સમાં માનવામાં આવે છે. આ ત્રણ દેશોના લોકશાહી રાજ્યમંધારણોના પ્રકાર અનેક દૃષ્ટિએ એકબીજાથી ભિન્ન છે, અને એ પ્રકારભેદો અનુસાર તેમના પરિણામોમાં પણ સારાનરમાં તફાવતો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ગયા મહાયુદ્ધ પછી લોકશાહીના જે અનેક બંધારણો ઘડવામાં આવ્યા તે ઘડતી વખતે આ ત્રણ દેશોના રાજ્યમંધારણોનું જ ઓછાવસ્તુ પ્રમાણમાં અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે મહાયુદ્ધની પૂર્વે તો આ ત્રણ દેશોની રાજ્યસંસ્થાઓનું ઓછુવસ્તુ અનુકરણ કરી મિયાન લોકશાહી રાજ્યમંધારણ ઘડવાનો ખીંતે માર્ગ જ નથી એવી સાર્વાત્રિક માન્યતા હતી આજે આ દેશોની લોકશાહી ઉપર રાજ્ય શાસ્ત્રજેનો એટલો વિશ્વાસ જોડે રહ્યો નથી, તોપણ જેમને લોકશાહીનો અભ્યાસ કરવો છે, તેમને માટે ત્યાંના રાજ્યતંત્રોનાં જુદા જુદા અંગોનો અભ્યાસ કરવા જેવું ખીંતુ સાધન નથી એમ કહેવામાં હરકત નથી.

૧૬. શુદ્ધ લોકશાહી અને લોકસત્તાક રાજશાહી

લોકશાહી રાજ્યબંધારણનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ તેમના બુદ્ધિ બુદ્ધિ નમૂનાઓનો વિચાર કરવો પડે છે. એ નમૂનાઓનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાય તે માટે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકા એ ત્રણ દેશોની રાજ્યસંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરીએ તો પૂરતું છે. પ્રથમ આપણે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ એ બે દેશોનાં રાજ્યબંધારણોનો વિચાર કરીએ. એ બે વચ્ચે પહેલો બેદ આપણા ધ્યાનમાં એ આવે છે કે, ઇંગ્લેન્ડનો રાષ્ટ્રાધિપતિ આનુવંશિક રાજા છે, જ્યારે ફ્રાન્સ દેશમાં રાષ્ટ્રાધિપતિના પદ ઉપર જનતાએ ચૂંટણી પ્રમુખની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. આટલા ઉપરથી પ્રથમ ધ્યાને કોઈને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે, ઇંગ્લેન્ડમાં લોકશાહી નથી પણ રાજશાહી જ હસ્તી ધરાવે છે; પણ આ કેવળ આભાસ છે. ફ્રાન્સ અને અમેરિકા એ બે રાષ્ટ્રોમાં જોડણી લોકશાહી છે તેટલી જ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ છે; અને પહેલા બે દેશોમાં જેમ લોકશાહીને નામે ધનિક વર્ગનું રાજ્ય માટે છે, તેવી જ રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં લોકશાહીને નામે ત્યાંના ધનિક વર્ગનું જ રાજ્ય માટે છે. એટલે અમેરિકા અને ફ્રાન્સની જેમ જ ઇંગ્લેન્ડ પણ આધુનિક લોકશાહીનો જ એક પ્રકાર છે એમ માનવું જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડનો રાજા કેવળ નામનો છે અને સાચી સત્તા તેના પ્રધાનમંડળના જ હાથમાં છે. આ પ્રધાનમંડળને નીમવાનો તેમ જ બરતરફ કરવાનો કાયદેસર વહેવાર ત્યાંના રાજ્યના નામથી થતો હોય તોપણ એ પ્રધાનોને હાથવાની અને નીમવાની માચી મળી

લોકશાહી રાજ્યતંત્ર

આવશ્યકતા છે તેવી જ રીતે તે સારી રીતે ટકી રહે અને વિકાસ થતાં રહે તે માટે પણ સત્યાગ્રહની આવશ્યકતા છે. કારણ મત્યાગ્રહનું અંતિમ ધ્યેય આત્મરાજ્ય છે; અને એ દિશામાં જ સમાજસત્તાક લોકશાહીનો વિકાસ થાય એ જ તેનો સાચો વિકાસ છે.) આ વિષયનું વધુ વિવેચન છેવટના પ્રકરણમાં કરવાનો અમારો ઇરાદો છે.

૫

લોકશાહી રાજ્યતંત્ર

(બંધારણ અને ગૌણ પદ્ધતિ)

૧૭. લોકશાહીનો આદર્શ અને રાજ્યતંત્રનો અર્થ-
પરસ્પર સંબંધ

અત્યાર સુધી લોકશાહી રાજ્યસંસ્થાનું તાત્ત્વિક વિવેચન અમે કર્યું છે. આ પ્રકરણમાં આધુનિક લોકશાહી રાજ્ય-તંત્રના જુદા જુદા પ્રકારો અને તેમનાં કાર્યોનું વિવેચન અમે કરવા માગીએ છીએ. લોકશાહીના આદર્શની સરખામણીમાં આ રાજ્યતંત્રના બંધારણનો ભાગ એક રીતે ગૌણ છે, કારણ એ જ આદર્શ મિદ્ધ કરવા માટે આપે જે રાજ્યતંત્રનો કે રાજકીય સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેનાથી જુદી જાનની સંસ્થાઓનો અથવા જુદી જાનનાં રાજ્યતંત્રોનો ઉપયોગ હવે પછી રચવાનો પૂરતો સંબંધ છે.

૧૬. શુદ્ધ લોકશાહી અને લોકસત્તાક રાજશાહી

લોકશાહી રાજ્યધારણોનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ તેમના જુદા જુદા નમૂનાઓનો વિચાર કરવો પડે છે એ નમૂનાઓનું સ્વરૂપ જરામર મગળય તે માટે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકા એ ત્રણ દેશોની રાજ્યમર્યાદાઓનું નિરીક્ષણ કરીએ તો પૂરતું છે. પ્રથમ આપણે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ એ એ દેશોના રાજ્યધારણોનો વિચાર કરીએ એ એ વચ્ચે પડેલો બેદ આપણા ધ્યાનમાં આવે છે કે, ઇંગ્લેન્ડનો રાષ્ટ્રાધિપતિ આનુચિક રાજા છે, જ્યારે ફ્રાન્સ દેશમાં રાષ્ટ્રાધિપતિના પદ ઉપર જનતાએ ચૂંટ્યા પ્રમુખની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. આટલા ઉપરથી પ્રથમ દર્શને કોઈને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે, ઇંગ્લેન્ડમાં લોકશાહી નથી પણ રાજશાહી જ હસ્ટી ધરાવે છે, પણ આ કેવળ આભાસ છે. ફ્રાન્સ અને અમેરિકા એ એ રાષ્ટ્રોમાં જેટલી લોકશાહી છે તેટલી જ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ છે, અને પડેના એ દેશોમાં જેમ લોકશાહીને નામે ધનિક વર્ગનું રાજ્ય આવે છે, તેવી જ રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં લોકશાહીને નામે ત્યાના ધનિક વર્ગનું જ રાજ્ય આવે છે. એટલે અમેરિકા અને ફ્રાન્સની જેમ જ ઇંગ્લેન્ડ પણ આધુનિક લોકશાહીનો જ એક પ્રકાર છે એમ માનવું જોઈએ ઇંગ્લેન્ડનો રાજા કેવળ નામનો છે અને સાચી સત્તા તેના પ્રધાનમંડળના જ હાથમાં છે આ પ્રધાનમંડળને નીમવાનો તેમ જ અસ્તરફ કરવાનો કાયદેસર પડેનાર ત્યાના રાજાના નામથી ચતો હોય પણ એ પ્રધાનોને કાઢવાની અને નીમવાની સાચી સત્તા

તેના હાથમાં હોતી નથી, પણ તે સત્તા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને અને ખાસ કરીને તેમાંની આમની સભાને—એટલે કે લોક-પ્રતિનિધિઓની સભાને—હોય છે. આ સભાના બધા સભ્યો લોકોએ ચૂંટલા હોય છે અને જે પક્ષની બહુમતી આ સભામાં હોય તે પક્ષના આગેવાનની જ વડા પ્રધાન તરીકે નિમણૂક થવી જોઈએ, એવો ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યબંધારણનો અસિખ્તિન નિયમ છે. રાજ્ય જો આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેના રાજ્યકારભારને માટે જોઈતાં નાણાં મંજૂર કરવા તેમ જ લશ્કરને નોકરીમાં રાખવા આમની સભા સંમતિ આપતી નથી. કારણ કે, આ બધું કરવા માટે દર વરસે આમની સભાની મંજૂરી મેળવવાનું કાયદાથી જરૂરનું હોય છે. આમની સભા દર વરસે આવક અને ખર્ચને તેમ જ લશ્કર રાખવાને મંજૂરી આપે છે અને એ મંજૂરી એક વરસને માટે જ આપવામાં આવે છે. આવી રીતે લશ્કર અને લિજેરી એ બે ઉપર લોકપ્રતિનિધિ સભાની કાયદેસરની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપન થયેલી હોવાથી રાજ્યને તે સભાના બહુમતીવાળા પક્ષના આગેવાનને જ પોતાનો વડા પ્રધાન નીમવો પડે છે અને તેને વડા પ્રધાનને જ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજા પ્રધાનોની નિમણૂક કરીને પોતાનું પ્રધાનમંડળ બનાવવાની છૂટ આપવી પડે છે. આવી રીતે ઇંગ્લેન્ડનું પ્રધાનમંડળ રાજ્યનું નોકર હોય અને તેને નામે દેશનો રાજ્યકારભાર કરતું હોય તોપણ તેના ઉપર રાજ્યની કશી મત્તા ચાલતી નથી, પણ લોકપ્રતિનિધિ સભાની સત્તા તેની ઉપર ચાલે છે. અને એ પ્રધાનમંડળ લોકપ્રતિનિધિ-સભાને જવાબદાર છે

પ્રમુખ એમ રાજસભાનાં બે જુદાં અંગો બનેલાં છે અને એ બેમાંથી કોઈ પણ એક બીજાના તાબામાં નથી. બંનેની ઉત્પત્તિ સામાન્ય જનનાએ કરેલી ચૂંટણીઓમાંથી જ થાય છે, જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ એ દેશોમાંનાં પ્રધાનમંડળો — રાજ્યકારભાર કરનારાં પ્રધાનમંડળો — લોકસભામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે અને તેની ઉપર તે લોકસભાની હકૂમત ચાલે છે. ત્યાંના પ્રધાનો લોકસભાના સભાસદો હોય છે, તેની ચર્ચાઓમાં ભાગ લે છે, તેની આગેવાની કરે છે, અને તેના અવિશ્વાસ પ્રગટ થતાંની સાથે જ રાજ્યનામાં આપે છે. તે પછી લોકસભાનો વિશ્વાસ ધરાવતું બીજું પ્રધાનમંડળ અધિકાર ઉપર આવે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રધાનમંડળ ઉપર પાર્લિમેન્ટનો અવિશ્વાસ જાહેર થતા જ રાજ્યનામાં આપવાને બદલે પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરીને પોતાને અનુકૂળ એવી પાર્લિમેન્ટ ચૂંટાઈ આવે ■ કે નહિ, તે જોવાનો હક પ્રધાનમંડળને હોય છે; અને જો તેને અનુકૂળ પાર્લિમેન્ટ ચૂંટાઈ આવે તો તેને રાજ્યનામાં આપવાં પડનાં નથી. અત્યંત, આ નવી ચૂંટણીમાં પ્રધાન મંડળના પક્ષનો પરાભવ થાય, એટલે કે તેના પક્ષની, બહુમતી ચૂંટાઈને ન આવે, તો તેને રાજ્યનામાં આપવાની ફરજ પડે છે. તેમ છતાં, ગમે તેમ થાય તોપણ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ એ બે દેશોમાં લોકસભાઓમાં જો પક્ષની બહુમતી હોય તે જ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ હોવું જોઈએ એવો નિયમ છે, અને તે લોકસભાને જુવાળદાર હોય છે. અમેરિકામાં એવી સ્થિતિ નથી. ત્યાંના પ્રમુખ એક વાર ચૂંટાય એટલે

ચાર વરસ સુધી તે અધિકાર ઉપર રહે છે અને તેને અથવા તેના મંત્રીઓને લોકસભા તેમના સ્થાન પરથી ખસેડી શકતી નથી. આવી રાજ્યપદ્ધતિને સ્વતંત્ર પ્રધાન-મંડળની અથવા પ્રમુખને અધીન પ્રધાનમંડળની પદ્ધતિ (પ્રિસિડેંશિયલ એક્ઝિક્યુટિવ) એવું નામ આપેલું છે અને ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની રાજ્યપદ્ધતિને જવાબદાર પ્રધાનમંડળની પદ્ધતિ (રિસ્પોસિબલ ગવર્નમેન્ટ અથવા પાર્લિમેન્ટરી એક્ઝિક્યુટિવ) એવું નામ આપવામાં આવેલું છે અમેરિકામાં પ્રમુખની મુદત ચાર વર્ષની હોય તોપણ લોકસભાની ચૂંટણી બન્ને વરસે થાય છે. તેથી એક વાર ચૂંટાયેલો પ્રમુખ લોકસભાની બે કાર્ટિની પૂરી થાય ત્યાં સુધી અધિકાર ઉપર રહે છે. પ્રમુખની ચૂંટણી થાય છે તે વખતે જ લોકસભાની જે ચૂંટણી થાય છે તેમાં જે પક્ષનો પ્રમુખ ચૂંટાઈ આવે, તે જ પક્ષની બહુમતી ધારૂખરુ લોકસભામાં પણ ચૂંટાવાનો મંભવ હોય છે. કારણ કે, અમુક એક વખતે કોઈ પણ એક પક્ષ લોકપ્રિય હોય છે અને તેથી તે જ પક્ષ પ્રમુખની જગ્યા અને લોકસભાની મોટા ભાગની જગ્યાઓ પણ મેળવે છે. પણ પ્રમુખની ચૂંટણી થવા પછી ઘણે દિવસે, એટલે કે પ્રમુખની કાર્ટિની પાછલા ભાગમાં, જ્યારે લોકસભાની નવી ચૂંટણી થાય છે, ત્યારે તેમાં પ્રમુખ જે પક્ષનો હોય તે જ પક્ષની બહુમતી લોકસભામાં ચૂંટાઈ આવે એવો યોક્તમ મંભવ નથી દોતો. તેથી પ્રમુખ એક પક્ષનો હોય અને લોકસભા તેના વિરુદ્ધ પક્ષની હોય એવું બનવાનો મંભવ

દોષ છે. આમ થાય છે ત્યારે એક જનની કોઈકરી જીભ
 થાય છે. નીતિ નહીં કરનારી લોકસભા અને તે નીતિને
 અમલ કરનારો પ્રમુખ, એ બે વચ્ચે આવી રીતે તીવ્ર
 વિરોધ પેદા થાય, એ ઉભય પક્ષે અસંતોષનું કારણ બને છે.
 અને કેટલીક વખત રાજ્યકારભારમાં મુશ્કેલી જીભ થાય છે
 અને રાજ્યનંત્ર અટકી પડવાનું પણ જોખમ જીભ થાય છે.
 જે રાષ્ટ્રમાં રાજ્યકારભાર અપાવનાર પ્રધાનમંડળને ફર
 કરવાનો દૃઢ લોકમતોને દોષ છે, તે રાષ્ટ્રમાં આવી કોઈકરી
 જીભ થતી નથી. તેથી પ્રમુખ-અધીન સ્વાતંત્ર પ્રધાનમંડળની
 પદ્ધતિ કરતાં લોકમતોને જવાબદાર પ્રધાનમંડળની
 પદ્ધતિ વધારે મારી છે એમ કહેવું પડે છે. રાજ્યકારભાર
 કરનારું પ્રધાનમંડળ લોકમતોના વિધાનને પાલ દોષ ત
 મુખી જ અધિકાર ઉપર રહેવું જોઈએ એ જનની આ
 પદ્ધતિ છે, અને અમારે કહી મળ્યા હોય તેમ, તે ઉપર
 અને રાજ્ય એ બે રંગમાં ચાલુ છે. પુરોષના ખાતર રંગમાં
 પણ લોકસભાની ન્યાયતા કરતી વખતે આ જ પદ્ધતિનું
 અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. અને આપણા દેશમાં
 પણ આ જ જનની પદ્ધતિ અમલમાં આવી રીતે.

એટલે કે ત્યાંની રાજ્યસત્તા અનેક સમાન દરજ્જાનાં કેન્દ્રોમાં વહેંચાયેલી છે. અમેરિકામાં અનેક પેટારાજ્યો છે અને તેમની સત્તા પર કે અધિકાર ઉપર આક્રમણ કરવાની મત્તા મધ્યસ્થ સરકારને નથી. પેટારાજ્યની સરકારોનાં તેમ જ મધ્યસ્થ સરકારના અધિકાર જે રાજ્યબધારણને લીધે ઉત્પન્ન થયા છે તે રાજ્યબધારણને પેટારાજ્યો કે મધ્યસ્થ મરકાર એ બેમાંથી કોઈ પણ બદલી શકતું નથી, અને એ બધારણને લીધે મધ્યસ્થ સરકારની અને પેટારાજ્યોની સરકારોની સત્તા મર્યાદિત થયેલી છે. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સમાં એવું નથી. ત્યાં પણ રાજ્યકારભારની સગવડ ખાતર રાજ્યના વિભાગો પાડવામાં આવેલા છે, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જેવી પ્રાદેશિક ક્ષેત્રો પર સત્તા ભોગવનારી સરકારો છે, પણ તે બધાની સત્તાની ઉત્પત્તિ મધ્યસ્થ સરકારના કાયદામાંથી થયેલી હોય છે અને તેમની મત્તામાં ઘટાડો કે વધારો કરવાનો કાયદેસર અધિકાર મધ્યસ્થ મરકારને હોય છે. આવા રાજ્યને એકકેન્દ્રી (યુનિટરી) રાજ્ય જ કહેવા લેઈએ, પછી તેના પેટાવિભાગોને રાજ્યકારભારની સગવડ ખાતર મધ્યસ્થ મરકારે ગમે તેટલી મત્તા કેમ ન આપેલી હો. ત્યાં સુધી પેટારાજ્યોની આપેલી મત્તામાં ઘટાડો કે વધારો કરવાની મત્તા મધ્યસ્થ સરકારને હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્યને સમવાયી રાજ્ય કહી શકાય નહિ; અને પેટાવિભાગોમાંની રાજકીય મર્યાદાઓને પેટારાજ્યો પણ કહી શકાય નહિ. પણ એક વાર આ પેટાવિભાગોની સત્તા ઉપર મધ્યસ્થ મરકાર આક્રમણ ન કરી શકે એવી યોજના

અંધારણમાં ચાપ કે તેની માથે જ તે રાજ્ય સમગ્રી
કે 'મંયુક્ત રાજ્ય' એ મંજૂર પાત્ર થાય છે.

૭૨. લોકશાહી રાજ્યઅંધારણનું વર્ગીકરણ

અહીં મુખી લોકશાહી રાજ્યતંત્રના જે દુગ્ધ દુગ્ધ પ્રકારે
વર્ણવ્યા તેમને અનુસરીને તેમનું વર્ગીકરણ કરી શકાય.
લોકશાહી રાજ્યના પ્રથમ બે વર્ગ પાડી શકાય તે આ છે :
લોકમત્તાક રાજ્યશાહી (કોન્સ્ટિટ્યુશનલ મોનર્કી) અને શુદ્ધ
લોકશાહી (રિપબ્લિક). પહેલાં વર્ગનો નમુનેદાર દાખલો
ઈંગ્લેન્ડ છે, ત્યારે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ એ બે રાજ્યો ખીન
વર્ગમાં આવે છે. પણ આ વર્ગીકરણ કરતાં સમગ્રી કે
એક્ટ્રેન્ડી અને કથાબદાર પ્રધાનમંડળ કે પ્રમુખ-અધીન
પ્રધાનમંડળ એ બેટા કે સિદ્ધાન્તોની દૃષ્ટિથી કરેલું વર્ગીકરણ
વધારે મદત્તનું છે. આ સિદ્ધાન્તો અનુસાર લોકશાહી
રાજ્યના નીચે મુજબ ચાર વર્ગ થાય છે :

૭૩ લોકસભાઓનું બંધારણ અને હાર્દયહતિ

હવે આપણે લોકશાહી રાજ્યનું વિશેષ અને મહત્વનું અંગ જે લોકસભાઓ કે પ્રતિનિધિમલાઓ તેમના બધા રજૂતો અને તેમના કાર્યોનો વિચાર કરીએ બધા લોકશાહી રાજ્યોમાં આ લોકસભાઓનું બંધારણ દ્વિધ (બાયકમેગન) હોવું જોઈએ એવી રીતે જ પડી ગઈ છે આમ ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટના આમની સભા અને હાઉસ ઓફ કમન્સ એના જે વિભાગો છે. અમેરિકાની લોકસભાના (કોંગ્રેસના) પણ પ્રતિનિધિસભા (હાઉસ ઓફ રેપ્રેસેન્ટેટિવ્ઝ) અને મહાજન સભા (સેનેટ) એના જે વિભાગ છે. અને ફ્રાન્સમાં પણ પ્રતિનિધિસભા (એસેમ્બલી ઓફ ડેપ્યુટીઝ) અને મહાજન સભા (સેનેટ) એના જે પાખાની મળીને લોકસભા બનેલી છે. સાધારણ રીતે પ્રતિનિધિમલા આમ જનતાની અને મહાજન સભા એ રાષ્ટ્રના વિદ્યા, ધન, કુળ, અથવા કર્તૃત્વની બામનમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા વર્ગોની પ્રતિનિધિ હોય એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે આ બીજી જાતની સભાઓ લોકશાહી વિષેની અમૂલ્ય નિદર્શક છે અને જેમ જેમ લોકશાહીનો વિકાસ થતો ગયો છે, તેમ તેમ તેમની સત્તા ઘટતી ગઈ છે. ઇંગ્લેન્ડની મહાજનસભા એટલે હાલમાં સલામત મોટે ભાગે આધુનિક સભાસદોની બનેલી છે અને મધ્યયુગની હાકોરશાહીના અથવા પૂર્વ પરપરાના નિરુપદ્રવી અસંગત તરીકે જ તેનો બચાવ થઈ શકે. તેમ છતાં લોકશાહીના વિકાસને તેનો વિરોધ અને

આડખીલી થાય છે અને મૂડીવાદી લોકશાહીમાંથી સમાજ સત્તા લોકશાહીમાં જનાના માર્ગમાં આ પ્રતિગામી સમ્બાનો અતગત થતા વિના રહેતો નથી, તે જ પ્રમાણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા ઘટકોને લોકશાહીના કે સ્વરાજ્યના હક આપવાની બાબતમાં પણ તેનો હ મેલ વિરોધ હોય છે, અને તેની હ ન્તીને લીધે જ અતર્ગત રાજ્યકાન્તિ અથવા સામ્રાજ્યની અતર્ગત કાન્તિ ક્યાં વિના લોકશાહીનો વિકાસ થતા માટે અવકાશ મળવાનો નથી, એવા મત દેવાયેનો છે તેનું કારણ આ પ્રતિગામી મર્યાદા થતી પ્રતિગામી મર્યાદાની અર્થાએ જ હોય છે જ્યારે અમેરિકા અને ફ્રાન્સની મહાજનસભાઓ તોડોએ જ ચૂટેલી હોવાથી લોકશાહીના તત્વોને તે એટલી બધી વિરોધી છે એમ ન મનાવ અમેરિકાની મહાજનસભાની ચૂટણી પ્રત્યક્ષ મનદારો મારફતે થાય છે જ્યારે ફ્રાન્સની મહાજનસભાની અપ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે, એટલે કે માગાન્ય મનદારો મારફતે તે થતી નથી પણ ગ્યાનિક સ્વરાજ્યની સરચાઓના સમામદો વગેરેના મતદારમધે બનાવીને તે મતદારસંઘોની મારફતે તે થાય છે, આ બે દેશની મહાજનસભાના મળેલા મત આમ જનતાના હિતોને વિરોધી છે એવી લાવના ત્યાં છે, અને જોએ આજની મૂડીવાદી સંસ્કૃતિ બદલવા માટે છે તેમના માર્ગમાં આ મર્યાદા અતરારો બિલા કરે છે બધારણીય માર્ગે સમાજરચનામાં પરિવર્તનકરાવવા માગતો પણ મક્ક થતો નથી તેના જે અનેક કારણો છે, તેમાં આ સરચાઓનું અસ્તિત્વ એ એક મારણ છે, તેમાં શક્ય નથી

આમ જનતા આ સભાઓ તરફ અવિશ્વાસની નજરે જ જુએ છે, તેથી આ સભાઓનો થવો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ પણ થઈ શકતો નથી અને તેમની સત્તા ઘટાડવાની જ સામાન્ય, પણ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય આયક અને ખર્ચનું નિયંત્રણ અને પ્રધાનમંડળને પદબ્રષ્ટ કરવાનો હક, એ જે બાબતોમાં મહાજનસભાને બહુ પ્રતિનિધિ-સભાને જ બધી સત્તા હોવી જોઈએ, એ મત લોકશાહીના બધા હિમાયતીઓને માન્ય થયો છે. પ્રતિનિધિ-સભા માટેના મત્તાધિકારની બાબતમાં પુખ્ત ઉંમરનાં બધાં સ્ત્રીપુરુષ નાગરિકોને મન આપવાનો હક હોવો જોઈએ, એ મન તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી સર્વમાન્ય થયેલો છે; તેમ છતાં કાન્સમાં સ્ત્રીઓને હજી મત્તાધિકાર મળ્યો નથી. મનુષ્ય સ્વભાવ કેટલો પુરાણપ્રિય અથવા પરંપરાનો ગુલામ છે તે આ ઉપરથી દેખાય છે. બીજી, કોઈ પણ સુધારણા કેવળ તર્કશુદ્ધ અથવા તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી મુસંગત છે એટલા જ કારણસર તે થઈ જતી નથી; પણ જોઈએ સુધારો માગે છે તેઓ એ સુધારો વિના સમાજનું કામ ક્યાંક બગડે છે એમ સિદ્ધ ન કરે અથવા સમાજને પોતાને તેમ ન લાગે ત્યાં સુધી તદ્દન સ્વાભાવિક અને નિરુપદ્રવી સુધારો પણ દાખલ કરવા સમાજ તૈયાર થતો નથી, એ પણ આ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. પરંપરાને ચોંટી રહેવાનો સમાજના માનસમાં રહેલો આ તમોગુણ જ બુદ્ધિવાદી રાજકારણના માર્ગમાં એક બારે મોટો અંતરાય છે. માનવ-

સ્વભાવમા રહેલી આ વૃત્તિ ઝોગણીમમા સૈકાની લોકશાહીમા વુરોપીય દિમાવતીઓના ધ્યાનમાં બરાબર આવી ન હતી, અને તેથી જ કેવળ બુદ્ધિબળને જોડે ગમે તેવા સુધારા આપજો કરી ચકીરું એવો આશાવાની આત્મવિશ્વાસ તેમને સાગતો હતો. પણ મામાન્ય જનતાની બુદ્ધિમા રહેલી પરંપરાનિષાનો તમોગુણ અને વર્ગસ્વાર્થ અને વર્ગીય અલંકારમાથી નિર્માણ થતો ગજેગુણ એ ને બુદ્ધિવાની રાજકારણના પ્રજ્ઞા ગત્રુઓ છે એમ જણાકિ ત્યારથી કેવળ બુદ્ધિબળનું જ રાજકારણ નિસ્તેજ સાગવા માડ્યું છે. સાર્વનિક મનાધિકારની જેમ જ ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિ પણ લોકશાહીને માટે આવસ્યક છે એમ માનવામા આવે છે. જે દરેક વ્યક્તિ ન્યાયનિદ હોત, પોતાનો મત જાહેર પજો વ્યક્ત કરવાથી યતા બધા પરિણામો સતત કરવા તૈયાર હોત, અથવા બીજાઓના પ્રામાણિક મતો માટે તેમને કનડવાની વૃત્તિ અને તેમની ઉપર અયોગ્ય દબાણ લાવીને પોતાનો મત તેમની ઉપર લાદવાની પ્રવૃત્તિ લોકોમા ન હોત, તો ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિની જરૂર રહેત નહિ. પણ આજના સમાજમા રહેતા મનુષ્યના સ્વભાવમાં આટલી ન્યાયનિદા, સત્યનિદા, મહિષ્યના તથા નીતિધૈર્ય નથી. સામાન્યપણે પ્રતિઠિત અને બજોલો માણસ પણ પોતાના મતો વ્યક્ત કરતા હરે છે, અને બીજાના મતો દબાવી દેતો કે બીતિ અને લાયચ બતાવીને તેમને બ્રષ્ટ કરના અચકાનો નથી. એવો અનુભવ થતો હોવાથી ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિ અસ્તિત્વમા આવી છે અને સર્વામાન્ય યર્થ છે. તેથી જ

રીતે ચૂંટણીઓમાં મત અપાતા હોય તે વખતે અધિકારી વર્ગ પૂરેપૂરી તટસ્થતા જાળવવી જોઈએ. આમ થવા વિના સાચો લોકમત શો છે તે સમજાતું નથી એટલા માટે દરેક દેશનો કાયમનો અધિકારી વર્ગ કોઈ પણ પક્ષના રાજકારણથી અલગ રહેવો જોઈએ અને રાજ્યના મૂલ્યો ગમે તે પક્ષના હાથમાં જાય તોપણ પ્રધાનમંડળે જે ધોરણ આપી આપ્યું હોય તે ધોરણનો તેણે નિપક્ષપાત પણે તેમ જ એકનિષ્ઠપણે અમલ કરવો જોઈએ, એ પણ લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ સદૃશ થવા માટે અત્યંત જરૂરી છે.

૭૪. પક્ષાતીત અધિકારી વર્ગ

પક્ષવિશિષ્ટ પ્રધાનમંડળ અને પક્ષાભિમાન રહિત અધિકારી વર્ગ એ બંને, લોકશાહી સદૃશ થાય તે માટે સરખા જ જરૂરના છે પણ અધિકારી વર્ગ પક્ષાભિમાન-રહિત હોવો જોઈએ એનો અર્થ એમ તો ન જ કરવો જોઈએ કે તે લોકશાહીનો હિમાયતી ન હોવો જોઈએ. જે અધિકારી વર્ગના મનમાં લોકશાહીથી વિરોધી ભાવનાઓ ધર ઝગી એવી હોય તેને હાથે લોકશાહીનું રાજ્યતંત્ર ચોપરીતે ચલાવવામાં આવે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ, એટલે અધિકારી વર્ગ પક્ષવિશિષ્ટ રાજકારણથી અલગ છતાં લોકશાહીનો હિમાયતી હોય અને તેની નિપક્ષપાત દેખરેખ નીચે શુભ મતદાનની પદ્ધતિથી અને સાર્વજનિક મતાધિકારની નીતિથી ચૂંટણીઓ થાય એ લોકશાહીનું ખ્યેષ છે. જોટલા પ્રમાણમાં એનો પ્રત્યક્ષ અમલ થાય તેટલા પ્રમાણમાં જ

લોકશાહી અમલમાં આવી શકે છે. ચૂંટણીઓની વખતે લાંચરુશવનના અને દમદારીના જે બનાવો થાય છે તે અટકાવવા એ અધિકારી વર્ગનું મહત્વનું, અત્યંત મહત્વનું કામ છે અને તે કામ તેણે પૂરેપૂરી નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી પાર પાડવું જોઈએ.

૭૫. લોકસભાનાં કાર્યો અને અધિકાર

હવે આપણે લોકસભાનાં કાર્યો અને અને તેમની કાર્યપદ્ધતિ વિષે થોડો વિચાર કરીએ. લોકસભાઓનું મુખ્ય કાર્ય કાયદા કરવાનું કે ધારા ધડવાનું હોય છે એમ માનવામાં આવે છે અને તેથી જ તેમને ધારાસભાઓ કહે છે. આ કાયદા ધડવાના હકમાં જ સરકારી અંદાજપત્રકને મંજૂરી આપવી, આવક અને ખરચને મંજૂરી આપવી અને કરવેરા વસૂલ કરવાની પદ્ધતિ નક્કી કરી આપવી, એ બધાનો સમાવેશ થાય છે; અને તેને જ તિજોરી પરનો કાબૂ કહેવામાં આવે છે. લોકસભાએ પસાર કરેલા કાયદા વિના બીજી કોઈ પણ રીતે તથા તેની મંજૂરી વિના મરકાર કોઈ પણ જાતની આવક ન કરી શકે, તેમ જ કોઈ પણ જાતનું ખરચ ન કરી શકે, એ લોકશાહીનો પ્રાણુભૂત હક માનવામાં આવે છે. જે કરોને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની માન્યતા મળી નથી તે શુલ્કમી કરો છે અને તેવા કરો આપણની નૈનિક જવાબદારી લોકોની નથી (‘નો ટેક્સેશન વિધાઉટ રેપ્રેઝેન્ટેશન’) એ સિદ્ધાન્તના આધાર પર જ યુરોપીય લોકશાહીનો વિકાસ થયો છે. આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ કેટલાક સમય

સુધી એવો કરવામાં આવતો હતો કે, જેઓ સરકારને પ્રત્યક્ષ કર આપતા નથી તેમને લોકસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો અધિકાર આપવાની જરૂર નથી. પણ અપ્રત્યક્ષ કર લગભગ બધા જ લોકોને આપવા પડે છે અને કાયદા તો બધાને જ પાળવા પડે છે, એનું જાન થવા લાગ્યું, અને ધનવાનોનું ધન ગરીબો કાયદાનું પાલન કરે તો જ સક્ષામત રહી શકે છે, એમ દેખાવા લાગ્યું, ત્યારે કોઈ વિરોધ વ્યક્તિ સરકારને કર આપે કે ન આપે, દરેક નાગરિકને મનાધિકાર મળવો જ જોઈએ, એવો સાંનૈત્રિક મનાધિકારનો મિદ્ધાન્ત મર્વમાન્ય થયો. એટલે કાયદા ઘડવા અને કરોને તથા ખરચને મજૂરી આપવી એ લોકમજાના મુખ્ય કર્તવ્યો છે, એમ કહેવાને હરકત નથી. આની પછીનું લોકસભાઓનું બીજું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય તે રાજ્યકારભારની નીતિ નક્કી કરવાનું અને તે નીતિ અનુસાર વહીવટ આવે છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખવાનું હોય છે. રાજ્યકારભારના જુદા જુદા ખાતાઓને અગે પ્રશ્નો પૂછીને આ દેખરેખ રાખવાનું કામ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રશ્નો પૂછવાના હકને કાન્મમાં ઘણું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને કોઈ મહત્ત્વના પ્રશ્નો સતોષકારક જવાબ ન મળવાથી પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવું પડે એના ઘણા પ્રમગો ત્યાં જોવા થાય છે. આ પછીનો લોકમજાનો અત્યંત મહત્ત્વનો હક પ્રધાન મંડળને ખરતરફ કરવા અગેનો છે. અનજત, જે દેશમાં પ્રધાનમંડળ લોકમજામાંથી નિમાય છે અને તેને જ જવાબદાર હોય છે, ત્યાં જ લોકસભાને આ હક હોય છે.

અમેરિકાની જેમ જ્યાં પ્રધાનમંડળ પ્રમુખ-અધીન ને લોકસભાથી સ્વતંત્ર હોય છે ત્યાં આ હક લોકસભાને મેલે નથી લોકસભાના આ હકને મર્યાદિત કરનારો, લોકમંજાને તેની મુક્ત જૂરી ચતા પડેના જરખાપ્ત કરનારો હક ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રધાનમંડળને આપનામાં આવેલો છે. ફ્રાન્સમાં લોકસભાની આવી રીતે ફરી ચૂટણી કરવા માટે મહાજન સભાના જે તૃતીયાર મંચેની સમિતિ જરૂરી હોય છે, તેથી ત્યાંનું પ્રધાનમંડળ આ હકનો બહુ ઉપયોગ કરી શકે નથી ઇંગ્લેન્ડમાં આ હક હોવાથી ત્યાંનું પ્રધાન મંડળ વધારે પ્રમદ બની શકે છે, પણ તેનું આ બુદ્ધિ મનદારોનો ટેકો હોય તો જ દબાઈ શકે છે. એટલે કે લોકમંજા અને પ્રધાનમંડળ એ બે વચ્ચે મનભેદ થાય તો લોકમંજાને નિર્ણય માગવો એવી પદ્ધતિ ઇંગ્લેન્ડમાં છે જ્યારે ફ્રાન્સમાં આના દરેક વિરોધ પ્રસંગે પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપવું એવો નકેત છે આથી કરીને ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંડળના કગ્તા ફ્રાન્સના પ્રધાનમંડળ ઉપર લોકસભાની મત્તા નધારે છે, જ્યારે ફ્રાન્સ કરતા ઇંગ્લેન્ડમાં સામાન્ય મતદારના મતને વધારે માન છે પ્રધાનમંડળ વધારે પ્રમદ બને અને લોકમંજાઓ ઉપર મનદારોની વધારે અમર પડે એ દૃષ્ટિથી ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રતિપત્તિ પદ્ધતિ વધારે ઉપયોગી છે.

૭૬ લોકમંજા અને પ્રધાનમંડળ : ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને ફ્રાન્સ વચ્ચેના તફાવતો

ખીજ એક દૃષ્ટિથી જોતા ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંડળ કરતા ફ્રાન્સ અને અમેરિકાના પ્રધાનમંડળો ઉપર ત્યાંની લોક

સભાઓની વધારે સત્તા ચાલે છે અમેરિકા અને ફ્રાન્સમાં લોકસભાઓની ચૂટણી થયા પછી રાજ્યકારભારના જુદા જુદા ખાતાઓ પર દેખરેખ રાખનારી અને તેમની નીતિનો વિચાર કરનારી સ્થાયી સમિતિઓ (સ્ટે ડિગ ઓમિનીઓ) નીમનામાં આવે છે મરકાર જે કોઈ કાયદાઓ કે સૂચનાઓ રજૂ કરે તે બધા તે તે ખાતાની સમિતિને વિચારણા માટે મોકલવામાં આવે છે અને તે સમિતિઓ તેમાં જે સુધાગ સૂચને તે લોકસભા મંજૂર કરે છે આથી કરીને પ્રવાનમ ડોળ ઉપર લોકસભાની વધારે મત્તા ચાલે છે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાની લોકસભાઓના કાર્યમાં બીજો એક મહત્ત્વનો ફરક જોવામાં આવે છે અમેરિકાનું પ્રધાનમ ડળ લોકસભાના મધ્યોમાંથી નિમાતુ નથી, તેથી તેના તરફથી રજૂ થતા કાયદાના ખરડાઓ ઉપરાંત બીજા અનેક કાર્યોના ખરડાઓ ત્યાંની લોકસભાઓમાં રજૂ થાય છે અને પસાર થાય છે એથી જિનકુ, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સના પ્રધાનમ ડોળ લોક સભામાંના બહુમતીનાજા પક્ષોના જ હોવાથી તેઓ જે કાયદાના ખરડાઓ રજૂ કરે તે જ ઘણુંખરું મંજૂર થાય છે તેથી કાયદા ઘડવા અને વહીવટ ચલાવવો, એ બન્ને કાર્યોમાં પ્રથમ રજૂઆતનો હક, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સના જેવી જવાગ દાર પ્રધાનમ ડોળની પદ્ધતિમાં, પ્રધાનમ ડળ પાસે જ હોય છે લોકસભાઓનું કાર્ય તેમની નીતિની ચર્ચા કરવાનું, તેને મંજૂરિ આપવાનું અથવા તેને ખરતરફ કરવા પૂરતું જ હોય છે તેથી રાજ્યકારભાર ચલાવવાની અને નીતિ નક્કી કરવાની બંધી જવાબદારી અને મત્તા પ્રધાનમ ડળના હાથમાં

જાય છે અને લોકસભાનો તેની ઉપર વિશ્વાસ હોય ત્યાં સુધી તે પ્રબળ અને કાર્યક્ષમ રહે છે.

૭૭. કાયમી અધિકારી વર્ગ

અહીં સુધી લોકસભા, પ્રધાનમંડળ અને રાષ્ટ્રાધિપતિ એ બધાનું નિવેચન થયું. હવે પ્રધાનમંડળના હાથ નીચે કામ કરનારા કાયમી અધિકારી વર્ગનો આપણે વિચાર કરીશું. રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો ધણોખરો ભાર આ કાયમી અધિકારી વર્ગને માથે પડે છે; અને તેની કાર્યક્ષમતા અને કર્તવ્યદક્ષતા પર જ લોકોના હિતનો આધાર હોય છે. આ અધિકારી વર્ગ આખો જન્મરો પોતાના ખાતાઓમાં કામ કરતો હોવાથી અને તેનો તે નિત્યનો જ બ્યસાય હોવાથી તેને ચોતલા ખાતાનું સારું જ્ઞાન થયેલું હોય છે. તે તે વિષયના જાણકાર માણસોની નિમજૂક તે તે ખાતા ઉપર થાય, તેમ જ રાષ્ટ્રને હજી લાગે તે નીતિથી તેઓ તેનો રાજ્યકારભાર એકનિષ્ઠપણે ચલાવે એટલું જ તેમનું કર્તવ્ય છે. રાજ્યકારભારની નીતિ નક્કી કરવી એ આ તબક્કોનું કાર્ય નથી, પણ પ્રધાનમંડળે જે નીતિ નક્કી કરી હોય તેનો અમલ કરવામાં પોતાની બધી કુશળતા અને કાર્યક્ષમતા વાપરવી, એ તેમનું કર્તવ્ય છે. તેમની કાર્યક્ષમતાનો આધાર તેમના જ્ઞાન ઉપર, અનુભવ ઉપર તેમ જ તેમની એકનિષ્ઠ કર્તવ્યદક્ષતા ઉપર હોય છે. આ અધિકારી વર્ગે પદ્ધતિસિદ્ધ રાજકારણથી અભિન્ન રહેવાનું હોય છે અને પ્રધાન મંડળમાં ચના દેરદાર સાથે આ અધિકારી વર્ગમાં દેરદાર

કરનાનો હોતો નથી તેમની નિમલ્લકો કરનામા વગરનીનો અને પક્ષપાત ન થાય તેટલા માટે પબ્લિક સર્વિસ કમિશન જેવી એકાદ સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થાપીને તેની મારફતે ખુલ્લી હરીફાઈની પરીક્ષાઓ લઈને તેમાં જોમનો નબર ઉપર આવે તેમને આ વર્ગમાં પ્રવેશ મળે છે ગમે તે નાગરિકને પોતાનામાં જરૂરી પાત્રતા કેળવીને આ વર્ગમાં પ્રવેશ મેળવી શકાશે એવી આશા રાખવાને અનુકાશ હોવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે રાજ્યના અધિકારી વર્ગની ભરતી જનતાના કોઈ નિશ્ચિત વર્ગમાંથી ન કરતા બધા વર્ગોમાંથી તે કરવામાં આવે, એ, રાજ્યકારભાર જનતાને અનુકૂળ થવાની દૃષ્ટિથી, આવશ્યક હોય છે, પણ તેની સાથે જ તેમના જ્ઞાન અને લાયકાતમાં ઘટાડો ન થાય તે માટે પણ કાળ રાખવી જોઈએ જે સમાજ અનેક જાતિઓ અને વર્ગોમાં વહેંચાયેલો હોય તેમાં બૌદ્ધિક, આર્થિક અને મામાનિક નિપમતા પેના થાય છે અને એ વિષમતાને લીધે દલિત વર્ગોને અધિકારી વર્ગમાં પ્રવેશ મળવો મુશ્કેલ બને છે અને તેથી જનતામાં અધિકારી વર્ગને માટે આત્મીયતાની ભાવના પેદા થતી નથી એટલા માટે આર્થિક અને મામાનિક દૃષ્ટિથી આમ જનતાની સાથે ગાઢ સંપર્ક હોવો એ અધિકારી વર્ગની કાર્યક્ષમતા અને કર્તવ્યક્ષમતાની દૃષ્ટિથી ઘટ મનાવું જોઈએ આર્થિક વર્ગભેદને લીધે યુરોપીય લોકશાહીમાં દલિત મજૂર વર્ગને અધિકારી વર્ગની મહાનુભૂતિ મળતી નથી એની ફરિયાદો સમાગાય છે તેવી જ રીતે દલિત વર્ગના ઉદ્ધારની નીતિ અને કાયદા અમનમાં મૂકવામાં

વગિરે અને મધ્યમ વર્ગમાંથી જરૂરી કરનામાં આવેના અધિકારી રૂઝના સહકાર મળતો નથી એવી ફરિયાદો પણ માબજવામાં આવે છે આર્થિક વર્ગબેદને કારણે પશ્ચિમની લોકશાહીના ભાગના પડી ગયા છે અને તે વિકૃત બની છે, આનો એ જ અર્થ થાય છે કે વર્ગમધ્યાં લોકશાહીના ધ્યેય સાથે મિલજત અને મિલવાદી છે લોકસભા જે એક વર્ગી સમાજ સ્થાપનાનો પ્રયત્ન કરે તો તેની સામે જાળવે. રૂઝનામાં આ અધિકારી વર્ગ સામેલ થશે એવી પણ ધારતી તમાના અનેક સમાજવાદીઓએ વ્યક્ત કરી છે આનો અર્થ એવો થયો કે કાયમનો અધિકારી વર્ગ કૌર્સ પણ પક્ષના પ્રધાનમંડળ સાથે મહાપર કરે, એ સિદ્ધાન્તને ધરી બાન હારિક મર્પાતઓ કે માગૃતિક કાન્નિને મમથે વરિદ વર્ગ માથે મમરમ થયેનો અધિકારી વર્ગ કાન્નિને અડચણ જાભી કરીને તેને રોકે અને તે શાંતિથી પાર ન પડે તેના માટે તેનો વિરોધ કરે એવી ધાન્તી હોય છે મધારણીય રીતે માગૃતિક કાન્નિ કરાવવાના માર્ગમાં આ એક બારે મુશ્કેલી જ છે અને આવી સકમજાવગ્યામાં મમાજનો અધિકારી વર્ગ પમથે થી પર રહે એ વારાન્નારિક દષ્ટિથી લગભગ અગકય છે અને એટલા પ્રમાણમાં લોકશાહી રાજ્ય થતનું ગાનનાનું પણ મુશ્કેલ જો છે તેથી લોકશાહીના ઉપામકોએ આ સકમજા કાગમાં પણ અધિકારી વર્ગ પમ બેટથી પર રહે તેવા માટે તે વર્ગમાં દવિન વર્ગ માથે મમરમ બનેલાઓની જરૂરી થાન તે માટે અને કાન્નિ થાય તો પણ તે લોકશાહી તત્ત્વને અવિરોધી રહીને થાય જે ત્યા

સુધી તેને એકનિષ્પણે વફાતર રહેવાની તાલીમ અધિકારી વગર મળે તે માટે દક્ષતા રાખવાની જરૂર છે. લોકશાહી રાજ્યની સાર્વજનિક સત્તા બજાજન મમાજ પાસે હોય છે, અને તેને પોતાના મન પ્રમાણે સમાજરચનામાં પરિવર્તન પ્રાપ્ત કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર લોકશાહી આપે છે. આ મિદ્ધાન્ત અધિકારી વર્ગના મન પર હયાતવો જોઈએ નહિ તો એ અધિકારી વર્ગ લોકશાહી રાજ્યતંત્ર તોડી નાખવાના કામમાં પડેનો મામેલ થઈ જાય એવો સંભવ રહે છે એટલા જ માટે આ જગ પક્ષભેદથી અલિપ્ત રહે એ જોડું આવશ્યક છે, તેજુ જ લોકશાહી મસ્કૃતિમાં તેની અગ્ર નિશ હોય એ પણ જરૂર છે તેણે પક્ષભેદથી પર રહેવું જોઈએ એનો અર્થ એવો હરગિ નથી થતો કે, તેણે આપખુ અથવા અનિવ્રિત પક્ષમત્તા અને લોકશાહી એ બન્ને રાજ્ય પદ્ધતિઓને મરખી જ પૂજ્ય ગણવી લોકશાહી રાજ્યના અધિકારી વર્ગના મન પર તેમ જ શુદ્ધિ પર લોકશાહી મસ્કૃતિના સંગર બેડા બેનરવા જોઈએ છગનડ નગેરે દેગોના અધિકારી વર્ગના મન પર આમાનિડ દષ્ટિથી પ્રતિ ગામી મતોની છાપ પડેવી હોય છે એ હવે મ્પટ થયું છે.

૭૮ ન્યાયની અદાલતોની સ્વતંત્રતા અને તુરીની પદ્ધતિ

અડી સુધી વકીવગી ખાનાઓના અધિકારી વર્ગની મામતમાં જે મ્થુ છે તે માટે ભાગે ન્યાયાધિકારીઓ અને અદાલતોને પણ લાગુ પડે છે અદાલતોનું ન્યાય આપવાનું

કાર્ય પદ્ધતિથી પર રહેલું જોઈએ, તેમ જ રાજ્યકારભાર ચલાવનારા અધિકારીઓનું નિયંત્રણ અદાનતો ઉપર ચાલવું જોઈએ નહિ. ન્યાયસંસ્થાપના કરવી એ દરેક રાજ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને તેમાં પક્ષપાત થાય છે અથવા સરકારી અધિકારીઓ સામે લોકોને ન્યાય મળતો નથી એવી જનતામાં ગંદકાં જોઈ, એ જો રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડનારું દૂષણ છે, તે જ પ્રમાણે ન્યાય કેવળ નિષ્પક્ષપાતપણે મળવો જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તે મેળવવામાં ખર્ચ બહુ ઓછો થવો જોઈએ, અને ગરીબોને તો તે મફત મળે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. ન્યાયના કાર્યોમાંથી ફોજદારી ગુનાઓનો ઇનસાફ કરતી વખતે આરોપી ગુનેગાર છે કે નહિ તે કેવળ સરકારી ન્યાયાધીશ નક્કી ન કરે પણ જૂરી એટલે કે સ્વતંત્ર નાગરિકોનું પત્ત નક્કી કરે, એવો લોકશાહી ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત છે. સરકાર તરફથી થતા અન્યાયોનું નિવારણ થવાની ખાતરી મોકોને થાય એ દૃષ્ટિથી, અદાનતોની સ્વતંત્રતા અને જૂરીની પદ્ધતિ મહત્વની છે અને નાગરિકોની સ્વતંત્રતાની સત્તામતીનો અને લોકશાહીના વિકાસનો તે આધાર છે, એમ માનવાને હરકત નથી કોઈ પણ વ્યક્તિને સગ થાય તે પહેલાં કેવળ મરકારી અધિકારીઓએ જ નહિ પણ પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોએ તે વ્યક્તિને ગુનેગાર દરાવેથી હોવી જોઈએ, એમ જૂરીની પદ્ધતિમાં માનવામાં આવે છે અને તે ચોખ્ખું જ છે. રાજ્યકારભાર ન્યાયથી ચાલી રજા છે એમ કેવળ તે ચલાવનારા તજજ્ઞોને લાગે એટલાથી કામ સરતું નથી, પણ તે તેમ ચાલે છે એમ સામાન્ય

જનતાને લાગવું જોઈએ, એવો લોકશાહીનો આઘ સિદ્ધાન્ત છે તે જ પ્રમાણે ન્યાયાધિકારીઓ પક્ષપાત જ્યાં વિના ન્યાય આપે એટલા માટે તેમની નિમણૂક ચૂટણીથી અથવા થોડા વખત પૂરતી ન કરતા તે કાયમની થાય અને કેવળ કાયદાના જ્ઞાન ઉપર તેનો આધાર હોય એ જરૂરનું છે ન્યાયાધીશોને નોકરી ઉપરથી દૂર કરવાનો હક કારોગારી ખાતાના અધિકારીઓને ન હોવો જોઈએ, અને પ્રત્યક્ષ ગુનો કર્યા વિના તેને ઝાડવામાં ન આવે એ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયની દૃષ્ટિથી આવશ્યક છે જે ઠેકાણે નીતિનો પ્રશ્ન નથી હોતો, પણ વિશિષ્ટ વિધાનું પ્રાવીણ્ય અને નિષ્પક્ષપાતીપણું મહત્વના હોય છે, ત્યાં ચૂટણીની પદ્ધતિ ગુક્સાનકર્તા નીવડે છે. કાયદાનો અમન અને ન્યાયદાન એ બે કાર્યોમાં કાયદાનું જ્ઞાન અને નિષ્પક્ષપણું એ બેને જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું વિશિષ્ટ મતોને કે નીતિને મહત્ત્વ નથી હોતું એટલા માટે વહીવટ કરનારા કાયમી અધિકારીવર્ગની અને ન્યાયાધિકારીઓની નિમણૂકમાં ચૂટણીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો હાનિકારક નીવડે છે તેથી બિલ્લદુઃકાયદા ધડતી વખતે અને નીતિ નક્કી કરતી વખતે લોકમત સાથે સમરસ થવું અને પોતાના મનને વશદાર રહેવું એ ગુણો વધારે મહત્ત્વના હોવાથી, કાયદા ધડનાગી લોકમતોઓ અને મુખ્ય મંત્રી, પ્રમુખ અને પ્રધાનમંડળો રચનામાં અથવા તેમની નિમણૂકમાં ચૂટણીઓ અને પક્ષવિશિષ્ટ દૃષ્ટિ સ્વીકારવી આવશ્યક અને યોગ્ય હશે છે.

૫૬ રાજકીય પક્ષો અને સત્યાગ્રહી વૃત્તિ

હવે આપણે રાજકીય પક્ષ એ મર્યાદા વિચાર કરીએ. યોગશાહી રાજ્યપદ્ધતિનો આધાર જાહેર પ્રશ્નો ની ખુલ્લી ચર્ચા અને મતદાન ઉપર હોનાથી લોભગત કેળવવો, તે બ્યભા કરવો તેને અજમાયી જોવો કાર્ષ ખાસ સમાનો પર તેને કેન્દ્રિત કરવો અને તેની રાજ્યકારભાર પર છાપ પાડવી, એ બધી વસ્તુઓને ધણુ મહત્વ ડોય છે આ કાર્યો કરના માટે જુદા જુદા મત ધરાવનારા લોકોનું સંગઠન કરનું પડે છે અથવા આના મગજનો નિર્માણ થાય એ અપરિહાર્ય અને એ આવા નિશિષ્ટ મનના પ્રચાર માટે તેમ જ તેને અમરકારક બનાવના માટે નિર્માણ થના મગજને રાજકીય પક્ષ-મગજન જો છે લોકશાહી રાજ્યમાં આના અનેક પક્ષો આવી રીતે પોતાના મતોની છાપ રાજ્યકારભાર પર પડે અને રાજ્યકારભાર પોતાના મનના લોકોના હાથમાં આવે તે માટે ખુલ્લી રીતે પ્રયત્ન કરે છે બનકે એમ જ જોડોને કે, રાજ્યકારભારનું નિયંત્રણ કરવા માટે અથવા રાજ્યનું પર ૧૭૦ મેગનના માટે ચાલતી જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો રચ્યની હરીકાર્ષ એ લોકશાહી રાજ્યોનું એક નિત્ય લક્ષણુ જ ૮ પક્ષ આ હરીકાર્ષ નિખામ લોકસેના માટે અને સત્ત મગ્યાપના માટે છે કે સ્વાર્થ સાધના માટે અને કેવળ સત્તા મગજ કરવા માટે છે, તે અમગ્યા વિના તેના પરિણામ મારા આનગ કે માગ આનગ તે મ્દી શકાય નહિ આથી સત્તાબિનારી રાજ્યકારણુ અને ૧૮૧નિષ નિષ્કામ સેનાનું રાજ્યકારણુ એ મે વચ્ચેનો બેઠ

અપટ્ટ કરવો અને મિદ્ધ કરવો એ ધણુ જ મુશ્કેલ કામ છે. રાજ્યકારણુમાં પડનારા અને તેની આગેવાની કરનારા લોકો સ્વાર્થ અને મત્તાના લોભથી જોટના દૂર રહેશે તેટલું લોકશાહીનું રાજકારણુ વધારે શુદ્ધ રહેશે એ દેખીતું જ છે પણ રાજકારણુમાં સત્તાના ઉપભોગથી દૂર રહી શકાતું જ નથી, કારણુ મત્તાનો ઉપયોગ ક્યાં વિના રાજકારણુ પાર પડી જ શકતું નથી તેથી સત્તાનો ઉપયોગ કરના છતાં તેના લોભ અને આસન્નિમાથી મુખ્ત શી રીતે રહેવું, એ રાજ્યશાસ્ત્રનો અત્યંત વિષ્ટ પ્રશ્ન છે આ સત્તા વાપરનાના કામમાં રોકાયેના લોકો જેમ લોકનયના કરે છે તેવી જ રીતે તેઓ આત્મનયના પણ કરી શકે છે જાણીજૂઝીને અથવા બુદ્ધિપૂર્વક અન્યાય કરનારાઓ પ્રતા અગળણુપણે અન્યાય પ્રનારા નોકો જ દુનિયામાં વધારે મળી આવે છે, અને આત્મનયના કરનાની માનવ બુદ્ધિની કરામતને કોઈ ગીમાં જ નથી, એમ આધુનિક જમાનાના માનસ શાસ્ત્રીઓ બારપૂર્વક પ્રતિપાત્ન કરે જ માણુમની આ આત્મનયના કરનાની શક્તિ રાજકીય બુદ્ધિનાના માગમાં એક બારે મોગી મુશ્કેલી છે અને આ રાક્ષસીનો નાશ ક્યાં વિના કોઈ પણ માયુ રાજ્યકારણુ ચનાની શખાતું નથી આત્મનયનાની આ વૃત્તિ કે શક્તિ માનવી મનમાં રહેલી-સુષ્પ અથવા ગુપ્ત અને લીન પ્રેરણાઓમાંથી નિર્માણુ થાય છે અને રાજ્યકારણુ ખેનારા ન્યાયકલ્પના લોકોના અન્ન કરણુમાં પણ આવી લીન પ્રેરણાઓ માણુમના મનનો એકાએક કમજો નેનાને માટે હુપાર્જને દમાર્જ બેરેની નેાય

છે. આ પ્રેરણાઓ એકાએક જ છાપો મારે છે, અને તેના હુમલા મોહરૂપે ચતા હોનાથી ચિત્તને અકર્ષક લાગે છે. આ સ કટમાથી પાર પડવા માટે જ રાજકારણને અધ્યાત્મના પાયા પર મૂકવાની જરૂર હોય છે, અને સત્ત્વ ઉપર વિજય મેળવવાની કળેના રાજાને આત્મા જેવ સદા રાક્ષા સતો જેવાશ્વ શત્રુવ ।* (મનુ), એવો ઉપદેશ કરવો પડે છે રાજકીય કર્મયોગની અનાસક્તિ અથવા રાજકારણનું અધ્યાત્મીકરણ તે આનું જ નામ રાજકારણનું આ અધ્યાત્મીકરણ સત્યનિષ્ઠા અને અહિંસા વિના થવાનું નથી રાજાશાહી રાજકારણને આજે લોકશાહી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રાચીન રાજધર્મનું અધ્યાત્મીકરણ ભગવદ્ગીતા કે મનુસ્મૃતિ જેવા ગ્રંથોએ કરેલું દેખાય છે અર્ધાચીન લોકશાહી રાજકારણનું અધ્યાત્મીકરણ હજી થયું નથી તે કામ આજે મહાત્મા ગાંધી સત્યાગ્રહી વૃત્તિ અને ફિલસૂફીનો પ્રચાર કરીને કરી રહ્યા છે

૮૦. સત્યાગ્રહ સાધનવાદ છે, સિદ્ધાન્તવાદ નથી

લોકશાહી રાજકારણને આધ્યાત્મિક પાયા પર મૂકવાનું આ કામ પૂર્ણપણે પાર પાડવું હોય તો લોકશાહીમાં કાર્ય કરનારા બધા પક્ષોમાં સત્યાગ્રહી વૃત્તિ હદ સુધી જોઈએ. આનો અર્થ એવો થાય છે કે, સત્યાગ્રહનો માર્ગ પણ નિશ્ચિત મત-અપ્રદાય સાથે, એટલે કે સમાજવાદ, બામિના, રાષ્ટ્રવાદ જેવા સમાજરચના સંબંધેના નિશ્ચિત 'વાદ' માથ

* રાજાએ પ્રથમ પોતાની જાત પર કાન મેળવવો જોઈએ અને પછી શત્રુઓ ઉપર

જેમનામા હોય તે બધા સત્યાગ્રહી છે, પછી તેઓ ગમે તે પક્ષના કે મનના હો. યુરોપની લોકશાહીનો આધાર બુદ્ધિવાદ છે, અને બુદ્ધિ રત્નોગુણ અને તમોગુણને લીધે મનિન થઈ શકે છે એ જોખમ તેમા રહેલું છે આ જોખમ ટાળના માટે બુદ્ધિયોગનું તત્ત્વ જરૂરી છે પણ જેમ બુદ્ધિવાદ એ કોઈ વિશિષ્ટ સપ્રદાય નથી એ જોટલું સાચું છે, તેટલું જ બુદ્ધિયોગ પણ કોઈ વિશિષ્ટ મતસપ્રદાય નથી એ જુનાવું જોઈએ નહિ બુદ્ધિયોગી શ્રાદ્ધશ્રુના જેવો સેશ્વરવાળો હોય, શકરાચાર્યના જેવો અદ્વૈતનાદી હોય, અથવા ગૌતમ બુદ્ધના જેવો અજ્ઞેયનાદી કે નિરીશ્વરવાદી પણ હોય બુદ્ધિવાદ એ કોઈ સિદ્ધાન્તનાદ નથી પણ સાધનનાદ છે. તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિયોગ અથવા સત્યાગ્રહ પણ સિદ્ધાન્તનાદ નથી પણ સાધનનાદ છે, એ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ મ ગાંધીના બીજા વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તો સાથે સત્યાગ્રહનો નિત્ય સંબંધ નથી જ્યાં જાનની જેમ સામાજિક અને ભૌતિક શાસ્ત્રોમા પણ બુદ્ધિયોગી સત્યાગ્રહી માણુમ જુદા જુદા મતોનો પુરસ્કાર કરતો જેવા મળી શકે લોકશાહીમા મૂળતું વિચારસ્વાતંત્ર્ય સત્યાગ્રહને કારણે મર્યાદિત થવું ન જોઈએ તેમ જોયાય અને બીજા અનેક પક્ષોના જેવો જ સત્યાગ્રહ એક વિશિષ્ટ મતસપ્રદાય બને તો તે સત્યાગ્રહ ન રહે પણ મતાગ્રહ બની જાય અને તેમાથી જ આગળે જતા અનિયંત્રિત પક્ષસત્તાનો પણ ઉદ્ભવ થાય. આવા પક્ષના હાથમા રાજ્યસત્તા આવે તો તેનું અહિંસક સ્વરૂપ પણ હુપ્ત થશે અને તે શાલીવાદનો જ એક પર્વાય બનશે. દૂકમા સત્યાગ્રહ અને

લોકશાહી એ જેનો નિત્ય સબ્ધ ટકે એમ માગતા હોઈએ તો સત્યાગ્રહ એક નિશ્ચિત મતસપ્રદાય છે એવી સમજને બદલે સત્યાગ્રહ એક વિશેષ પ્રકારની મનોવૃત્તિ અને બુદ્ધિયોગ છે એવા તેનો અર્થ રૂઢ થવો જોઈએ. લોકશાહીના જુદા જુદા પક્ષોમાં આ વૃત્તિ જોટની દૃઢભૂજ થશે તેટલા પ્રમાણમાં લોકશાહીનું શુદ્ધીકરણ થશે અને જુદા જુદા પક્ષો નચ્ચેની હરીફાઈને સ્વાર્થી સત્તાભિનાર્થી રાજકારણનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત નહિ થાય.

૮૧ ઈંગ્લેન્ડમાંના પક્ષભેદો

આજના લોકશાહી રાજ્યોમાં જે પક્ષસમૂહો થયા છે તે તરફ જોતા જુદા જુદા દેશોમાં જુની જુની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ઓગણીસમાં સૈકામાં કોઝર્વેટિવ એટલે પરપરાનાની અને નિમરૂઝ એટલે પ્રાગતિક એ જે જ પક્ષો હતા. આમાં એ સૈકાની આખરે મજૂર-પક્ષનો ઉમેરો થયો અને ગયું મહાબુદ્ધ પૂરું થતા પડી ફેટલોક વખત પાર્લિમેન્ટમાં પરપરાવાની, પ્રાગતિક અને મજૂરપક્ષ એમ ત્રણ પક્ષો પડ્યા અને કોઈ પણ એક પક્ષની બહુમતી ત્યાં ન થઈ શકે એવી રીતે પાર્લિમેન્ટના સભ્યોની સંખ્યા વહેંચાઈ ગઈ હતી થોડા જ દિવસમાં ત્યાંના પ્રાગતિક પક્ષનું બળ છેક જ ઘડી ગયું અને ત્યાં પરપરાવાદી અને મજૂર ઉર્ફે સમાજવાદી એવા જે જ પક્ષ રહ્યા. પણ ૧૯૩૦ માં રેન્સે મેકડોનલ્ડ, ક્લિવિય ર્નોડન વગેરે મજૂર પક્ષના મુખ્ય નેતાઓ પરપરાવાદી કોઝર્વેટિવ પક્ષને જઈ મળ્યા અને તે નવા પક્ષનું રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ નામ પડ્યું. બાકી

રહેલા મજૂર પક્ષે તત્ત્વનિર્ણયનું સૂચક એવું સમાજવાદી નામ
 ધારણ કર્યું. હવે ઇંગ્લેન્ડમાં ફરી રાષ્ટ્રવાદી અને સમાજવાદી
 એમ બે જ પક્ષો રહ્યા છે અને રાષ્ટ્રવાદી પક્ષને આજે
 પાર્લામેન્ટમાં પ્રમુખ બલુમ્બી મળેલી છે. સમાજવાદી પક્ષ
 સાત જ નાની સંખ્યામાં છે. તે જે કાર્ય કરવા માગે છે તે
 ક્રાન્તિકારક સ્વરૂપનું છે. પણ તે કાર્યને માટે અનુરૂપ
 સાધન તેની પાસે નથી. તેની પાસે જે શુદ્ધિબળનું સાધન
 છે તે ક્રાન્તિના કાર્ય માટે પૂરતું નથી એવી ત્યાંના લોકોની
 ખાતરી થવા લાગી છે, તેથી તે પક્ષ જતની અધિકાર ઉપર
 આવે એવી આશા દેખાતી નથી. રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ મૂળના
 પરપરાનાદી પક્ષનો જ નવો અવતાર છે અને મૂડીવાદી
 અને સામાજ્યશાહી સંસ્કૃતિની પરપરા ટકાવી રાખવાને તે
 તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તેની સંખ્યાનો આધાર તેની
 કાર્યશક્તિ કે કુશળતા ઉપર નથી, પણ ઉપલા વર્ગના સ્વાર્થી
 રત્નેશુલ અને નીચના વર્ગના તમેશુલ ઉપર તેનું બળ
 ટકી રહ્યું છે. મૂડીવાદી અને સામાજ્યશાહી સંસ્કૃતિનો
 જમાનો જ હવે ખતમ થયો હોવાથી આ રાષ્ટ્રવાદી પક્ષને
 કોઈક પ્રગ્વાર્થ કરીને પણ મેળવવાની તક મળે એવો
 પ્રભવ દેખાતો નથી. તેમ છતાં સમાજવાદી પક્ષની દુર્ગતતા
 બે જ રાષ્ટ્રવાદી પક્ષનું જળ છે, એ ન્યાયે મૂડીવાદી અને
 સામાજ્યશાહી સંસ્કૃતિ ઉપર કોઈક પણ ભાર આપવો
 તેની પડે તે વિના રાષ્ટ્રવાદી પક્ષના હાથમાંથી રાજસૂત્રો
 ઝટકી જશે એમ લાગતું નથી. મૂડીવાદી સંસ્કૃતિનો જમાનો
 પૂરી ગયો છે એ એજાખવાર સામર્થ્ય બિટિશ રાષ્ટ્રમાં

હોત તો તેની આગેવાની સમાજવાદી પક્ષના હાથમાં આવી શકત. પણ આટલું નૈતિક બળ આજે તેનામાં રહ્યું નથી, તેથી કેવળ અન્તર્ગત શક્તિને જોરે મૂડીવાદી સમૂહોનું પરિવર્તન થઈ શકતું નથી. એટલે બહારથી કોઈ બારે આધાનની આશ્વ આવી પડશે ત્યારે જ આ સમૂહો રસાનજ જશે અને તેની ઉત્પત્તિ સાથે જ ઉદય પામીને બહોળજ્ઞાનીની રિથિતિએ પ્રકોંએણુ આ રાષ્ટ્ર જ રસાનજ જશે એવાં ચિહ્નો આજે દેખાય છે.

૮૨. અમેરિકામાંના પક્ષભેદ.

ઉગતન્ડની જેમ અમેરિકામાં પણ બે પ્રમુખ રાજકીય પક્ષો હોય એવી પરંપરા ઘણા વરસોથી ટકી રહી છે. ત્યાંના એ પક્ષોનાં નામ રિપબ્લિકન અને ડેમોક્રેટિક એમ છે. આ નામ જેવી રીતે 'લંગબગ સમાનાર્થક' છે—ડેમ કે બન્નેનો અર્થ લોકસાહી જ થાય છે—તેવી જ રીતે અમેરિકાના આ બે પક્ષોની નીતિમાં પણ ઝાઝો તાત્વિક ભેદ દેખાતો નથી. અમેરિકાના પક્ષભેદ પ્રથમનઃ ગુલામગીરીની સરથા અને સંરક્ષક જાકાતોના સવાલ પરથી નિર્માણ થયા. પોતાને ડેમોક્રેટિક કહેવાયતો પક્ષ ખેડૂતોનું ઉપરાણુ લેતો અને ખેતીના કામ માટે જોઈતા હજારો ગુલામો રાખતો. મોરા ખેડૂતોને સનાતન હક છે, અને તે હક નાશ કરવામાં આવે તો મોરા ખેડૂતોના અને જમીનદારોના માલકીહક ઉપર તરાપ પડે છે એમ પ્રતિપાદન કરતો. તે જ પ્રમાણુ તે કારખાનાવાળાઓના હિનરક્ષણને માટે પરદેશી માલ ઉપર નાખવામાં આવતી જાકાતોના ખેડૂતોના હિનરક્ષણને નામે

વિરોધ કરતો અને મુક્ત વેપારની હિમાયત કરતો. તેથી
 ગિલ્લું, રિપબ્લિકન પક્ષ એમ પ્રતિપાદન કરતો કે, દેશની
 આઘોગિક ઉન્નતિ માટે સંરક્ષક જકાતો નાખવી જોઈએ
 અને ગુલામગીરીની સરચા નાબૂદ કરીને મજૂરોને પોતાની
 મજૂરી હરીફાર્થીના બળરભાવે ગમે તેને વેચવાનું અનિર્બંધ
 કરારસ્વાનંત્ર્ય મળવું જોઈએ. ગુલામગીરી નાબૂદ થવાથી
 અનિર્બંધ હરીફાર્થી મજૂરી વેચવાના કરારસ્વાનંત્ર્યનો લુગ
 કારખાનાવાળાઓને માટે લાભગ્રાથી નીચડે છે એવો અનુભવ
 થવા લાગ્યો. એટલે મોટા ભાગના સધર કારખાનાવાળાઓ
 અને સાકુકારો ઉર્ફે પેટીવાળાઓ બધા રિપબ્લિકન પક્ષમાં
 ધૂમી ગયા હતા. આવી રીતે ડેમોક્રેટિક પક્ષ એ ખેડૂત-
 જમીનદારોનો, પક્ષ અને રિપબ્લિકન પક્ષ એ કારખાના-
 વાળાઓનો અને વેપારી પેટીવાળાઓનો પક્ષ બન્યો. ડેમોક્રેટ
 મધ્યવર્તી સંયુક્ત સરકારે કરેલા કાયદા ન માનવાનો અને
 વખત આપ્યે સંયુક્ત રાજ્યમાંથી છટા પડવાનો પણ લોક
 પેટારાખ્યોને છે એમ કહેતા, કારણ કે આ સંયુક્ત
 સરકારમાં ધલ્લખટું કારખાનાવાળા પક્ષની જ બહુમતી થતી
 અને તેમની નીતિ ગુલામગીરીની વિરુદ્ધ અને સંરક્ષક
 જકાતોની તરફેણમાં રહેતી. આમાંથી જ ઓગસ્ટીનમાં
 સંકળના પાછલા ભાગમાં ઉત્તર તરફનાં કારખાનાવાળાં પેટા-
 રાખ્યો અને દક્ષિણ તરફનાં ખેતીવાળાં પેટારાખ્યો એ બે
 વચ્ચે જનરેલ યુદ્ધ જ શરૂ થયું. આખરે દક્ષિણ તરફનાં
 પેટારાખ્યોનો પગબલ થયો. ગુલામગીરી નાબૂદ થઈ અને
 સંયુક્ત સરકારની મત્તા સંયોધની બની. એ જ વખતથી

વાસ્તવિકપણે ડેમોક્રેટિક પક્ષને સ્વતંત્ર ધ્યેય જેવું કંથુ જ રહ્યું નહિ, એટલે કે રિપબ્લિકન પક્ષથી તેની જુની એવી વિશેષતા કશી રહી નહિ થોડાક વખત સુધી સરક્ષક જકાતોની નીતિને તેણે માન્યતા આપી નહિ, પણ પાછળથી તે પણ આપી. તેથી એ જે પક્ષ એટલે કે ડાઈ ખામ નીતિનો પુરસ્કાર કરનારા તત્ત્વનિર્ઠ પક્ષો, એવું તેમનું સ્વરૂપ હવે મુદ્દયે રહ્યું નથી, પણ રાજ્યમર્યાદા પોતાના કળાનમા લેવા માટે કામમા આવે એવા સમાનોનું જ તેમનું સ્વરૂપ આજે બાકી રહ્યું છે. અને તેમની આ ગિયતિ પચામ પોઝીસો વરસથી સતત આવી તે આવી જ ચાલતી આવી છે. આ કાગના મોટા ભાગ દરમિયાન રિપબ્લિકન પક્ષ જ અધિકાર ઉપર આરૂઢ થયેલો જેવામા આવે છે અને ઘણાખરા મોટા કારખાનાનાગાઓ અને પેટ્રીનાગાઓ આ પક્ષમા દાખલ થયેલા છે. પ્રેસિડેન્ટ વિલ્મન અને અલ્પારના પ્રમુખ રજવેલ્ટ એ જે જ ડેમોક્રેટ પક્ષના પ્રસિદ્ધ પ્રમુખોના નામ ગણાવી શકાય પ્રેસિડેન્ટ રજવેલ્ટને યશ મળવાનું પ્રથમ કાગણું અંત બન્યું કે, રિપબ્લિકન પક્ષમા દાખલથીના મવાખને અગે ફાટફૂટ પડી અને ૧૯૦૯ પડી આવેલી આર્થિક મંત્રીની આજ્ઞામાથી મૂડીરાગી સમૂહિને બચાવી લેવા માટે મોટા કારખાનાનાગાઓ ઉપર નિરાજો મૂકવાની જરૂર છે એમ જણાઈ આવના. તેણે મૂડીવાદનું નિરાજી કરવાની અને નિયોજિત આર્થિક યોજનાની ને નીતિ અખતાર કરી તે માગી પેટે લોકપ્રિય થઈ છે. આવા નિષંત્રજોદારા મૂડીવાદના અન્તરિરોધને થોડા વખત માટે દૂર

વાદના હમક્ષામાંથી મૂડીવાદનો બચાવ કરવો અને તે રહેતા અન્નવિરોધો વધારનારું અનિમિષ હરીફાઈનું તર નિયંત્રિત કરીને રાષ્ટ્રવાદને નામે સામ્રાજ્યશાહી આક્રમક કરવાની તૈયારી કરવી, એવું આ નવું ધોરણ છે. અમેરિકામાં પણ આ ધોરણનો વિરોધ કરનારો સમાજવાદી પણ પ્રબળ થાય અને આ પક્ષનો પ્રતિરુપધર્મ અને એવો મજબૂત દેખાતો નથી. દૂકમા, મૂડીવાદી સરકારનું ધરમૂળથી પરિવર્તન કરવા માટેની જે લડત આજે આ પશ્ચિમનાં લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં નિર્માણ ચર્મ છે, તેનો શાંતિને માર્ગે સમાધાનથી અને ક્રમવિકાસની પદ્ધતિથી કેસલો થવાનો સંભવ હોત તો રાષ્ટ્રવાદી અને સમાજવાદી એવા બે જ પ્રમુખ અને પ્રબળ પક્ષો એ દેશમાં નિર્માણ ચર્મ હોત. તરતનિષ્ઠ પક્ષમેદ આજે આ પાયા પર જ નિર્માણ ચર્મ શરૂ. પણ આ મરડો શાંતિથી પતાવવાની રૂતિ આ દેશોમાં પણ દામે એમ લાગતું નથી. તે લે ન દે તો શુદ્ધિગળના રાજકારણનો અત આપ્યો જ નાળવો. તે પછી આત્મચાતુર્ય સત્યામવી રાજકારણ અથવા રાજચાતુર્ય કાન્નિગારક કે કાન્નિવિરોધી રાજકારણ એ બે જ રાજકારણો જ રહે છે. એમાંથી મન્યામદી રાજકારણ નિર્માણ ચર્મ માટે અનુકૂળ જૂમિકા મૂડીવાદ અને સામાજવાદીથી બટ બનેલા આ લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં રહી નથી. એટલે રાજચાતુર્ય કાન્નિગારક અને કાન્નિવિરોધી રાજકારણોના મધ્યમાં પશ્ચિમની લોકશાહીનો અંત થવાનો જ સંભવ વધારે દેખાય છે.

૮૫. હિંદુસ્તાનનો રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદ

હિંદુસ્તાનમાં સત્યાગ્રહી રાજકારણ સફળ થાય તો અહીં રાષ્ટ્રવાદી અને સમાજવાદી એવા બે તત્ત્વનિષ્ઠ પક્ષો અસ્તિત્વમાં આવશે અને તેમની વચ્ચેનો ઝઘડો અહિંસક ક્રાન્તિથી પતી જશે એવી અમને આશા છે. તેનાં બે કારણ છે. એક એ કે, આત્મમજાનું રાજકારણ જો રાષ્ટ્રીય લોકશાહી સ્થાપવામાં યશસ્વી થાય તો અહીંનો સમાજવાદ પણ સત્યાગ્રહી બનશે, તેમ જ અહીં અસ્તિત્વમાં આવતો મૂડીવાદ સામાજ્યશાહી સ્થાપી શકે એટલો જોરાવર થવાનો સંભવ નથી. તેથી રાષ્ટ્રીયતા અને લોકશાહીને વિકૃત બનાવનાર મૂડીવાદનો અત આણીને સાચી લોકશાહી, અથવા સમાજસત્તાક લોકશાહી, સ્થાપન કરવાનું કાર્ય, સત્યાગ્રહી રાષ્ટ્રવાદ અને સત્યાગ્રહી સમાજવાદ એવા બે તત્ત્વનિષ્ઠ પક્ષો સ્થાપીને તે દ્વારા હિંદુસ્તાનમાં કરવું શક્ય છે. માત્ર હિંદુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીની સ્થાપના સત્યાગ્રહી ક્રાન્તિ દ્વારા થાય તો જ આ શક્ય બને. હિંદુસ્તાનમાં હાલ આશ્વતા રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાના સત્યાગ્રહ-સંગ્રામમાં રાષ્ટ્રવાદી અને સમાજવાદી એ બન્ને પક્ષો સામેલ થાય અને સંગ્રામના યજ્ઞકુંડમાં તે બન્ને પક્ષમાનો હીન અંશ બગી જાય, તો સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદી અને સમાજવાદી પક્ષોને શુદ્ધ તત્ત્વનિષ્ઠાનું સોએ સો ટક્યનું ઉન્નત્વજન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. આવા તત્ત્વનિષ્ઠ સત્યાગ્રહી પક્ષો વચ્ચેને મનબેદ એકપક્ષી અનિયત્રિત સત્તા સ્થાપન નહિ કરે, રક્તપાનની હિંસક ક્રાન્તિ કર્યા વગર સાચી લોકશાહી

સમૃદ્ધિ નિર્માણ કરી શકશે, અને તે લોકશાહીને આત્મ
બળનું અધિકારન પ્રાપ્ત થશે અને આ આત્મમજના પાયા
પર રચાયેલી લોકશાહી સમૃદ્ધિમા વ્યક્તિનાદ, રાષ્ટ્રનાદ અને
સમાજનાદ એ ત્રણેય વાદો વચ્ચેનો વિરોધ નષ્ટ થશે અને
તેમનો યોગ્ય અમન્વય થયેનો આપણે જોવા પામીશું

૮૬. પક્ષવિરોધ, હિતવિરોધ અને વર્ગયુદ્ધ

સાર્વજનિક પક્ષર્થદોને સમાજના જુદા જુદા વર્ગોના
હિતવિરોધોનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સામાજિક ન્યાય
સ્થાપના કરવાના કાર્યમા તેમની જુની જુની પ્રામાણિક
દૃષ્ટિઓ રજૂ કરનારુ તેમનું જે તત્ત્વનિષ્ઠ સ્વરૂપ ધોર છે
તે નષ્ટ થાય છે આવી પરિસ્થિતિમા મનવિરોધોને હિત
વિરોધોનું ખુલ્લેખુલ્લું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમા
રહેતા પ્રામાણિકપણનો અત આવે છે અને જુદાજુદા
હિતસબધોવાળા વર્ગો વચ્ચે ખુલ્લો વિમરદ થયે થાય છે
આ વિમરદમા ન્યાયસ્થાપના કરવાની દૃષ્ટિ જાગ્રુએ રહી
જાય છે અને વર્ગવિજય ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે
એટલે લોકશાહી નાખૂં થાય છે અને અનિયતિત વર્ગસત્તા
નિર્માણ થાય છે મૂડીવાદથી છિન્નભિન્ન થયેલી રાષ્ટ્રીયતાને
તેમ જ લોકશાહીને ફરી માધ્યમનો આ જ એક ઉપાય છે
એમ મિત્ર થાય છે ત્યારે તે મૂડીવાદના જુલમથી કટાક્ષેથી
જતના તેનો આશરો લીધા વિના રહેતી નથી પણ માણસ
પાસે ન્યાયમથાપના કરવા માટે બાદુજગ અને બુદ્ધિજગથી
અધિવાનું એવું આત્મમજનું સાધન દોષ તો હજી પણ પક્ષ
બેરોનું સ્વરૂપ હિસાબ વર્ગવિમરદ ન થયા હતા તેમનું

પ્રામાણિક મનબેદોનું તત્ત્વનિષ્ઠ સ્વરૂપ કાયમ રાખવું શક્ય છે. એમ કરવું હોય તો તત્ત્વનિષ્ઠ માટે અથવા સત્યને માટે ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ સમાજમાં ફેલાવી જોઈએ અને વ્યક્તિવાદનો સુખવાદ અને સ્વાર્થસાધન સાથે જડાયેલો સંબંધ તૂટવો જોઈએ. સમાજના બધારણમાં સ્વાર્થસાધનને ધણું જ ગૌણ સ્થાન મળવું જોઈએ અને માનવ સંસ્કૃતિનો પાયો સ્વાર્થ અને રૂપધો નથી પણ સેવા અને સહકાર છે, એ સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય થવો જોઈએ. આટલું થાય તો જ લોકશાહી સંસ્કૃતિ નિર્માણું થશે અને છુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સામાજિક સમતા અને બધુભાવનાનો તેનો આદર્શ મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરી શકશે, નહિ તો લોકશાહી એટલે લોકવંચનાનો એક પ્રકાર મૂડીવાદના જન્મ સાથે જન્મ પામ્યો, તેના વિકાસ સાથે વિકસ્યો અને તેના અંત સાથે અંત પામ્યો, એમ જ સિદ્ધ થશે.

૬

લોકશાહી સંસ્કૃતિ

લોકશાહી કેવળ એક રાજ્યપદ્ધતિ નથી પણ માનવ સંસ્કૃતિનો તે એક આદર્શ છે એ વાત અત્યાર સુધી અનેક વાર કહેવામાં આવી છે. આ પ્રકરણમાં આ લોકશાહી સંસ્કૃતિનો જરા વધારે વિસ્તારથી વિચાર કરવાનો ધરાદો છે. લોકશાહી સંસ્કૃતિ સ્વતંત્રતા, સમતા અને બધુભાવના એ ત્રણ પ્યેરોથી ટ્રેરિત થયેલી હોવી જોઈએ એ વાત

પણ અહીં સુધી કહેવામાં આવી જ છે, પણ એ ધ્યેયોના મૂર્ત સ્વરૂપો વિષે વધુ વિગત આપવાની જરૂર છે

૮૭ વર્ગમંરથાથી છિન્નભિન્ન થયેલી લોકશાહી

લોકશાહી સમૃત્તિ સમતા અને બહુમાનનાની જાતની હોવી જોઈએ, એમ કહેવાય છે, તોપણ આજ સુધી જે જે લોકશાહી રાજ્યો નિર્માણ થયા અને આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે, તેમનામાં આ સમતા અને બહુમાનના દેખાતી નથી અને એ જે ખાનનાઓને આસરે રહેનારી સાચી સ્વતંત્રતા પણ ત્યાં જોવામાં આવતી નથી એ ખ્યાનમાં રાખીને જોઈએ કેવળ મનાધિકાર માર્ગનિક કરવાથી લોકશાહીનું ધ્યેય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, પણ તેમાં અન્તર્ભૂત થતા બધા સામાજિક ધ્યેયોનો આખા મમાજના બધા વહેવારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવો જોઈએ તેમ થવામાં મુખ્ય અવરોધ સમાજની વર્ગસરથા જ છે. તેથી એ વર્ગસરથા કેવી રીતે નિર્માણ થાય છે તેમ જ તેનો ક્યારે અને કેવી રીતે અત આખી થકા છે, તેનો વિચાર કર્યા વિના લોકશાહી સમૃત્તિનું વિચેચન પૂરું થક એમ ન કહેવાય આજ સુધી જેમને સુમમૃત માનવ સમાજ ગણવામાં આ રા છે, તે બધા વર્ગમંરથાના જ ખતા અને આ વર્ગમંરથાને લીધે તેમની સમૃત્તિ છિન્નભિન્ન થયેલી અને વિઠૂત બનેલી જોવામાં આવે છે આ વર્ગસરથા રાજ્યમંરથાએ પેદા કરી નથી, પણ તેની રાખીને ઠાપે જ રાજ્યસરથા કરે છે. એટલે વર્ગસરથાની

પત્તિ, અભિવૃદ્ધિ, વિકાસ અને વિનાશ એ બંધી બાબતો મનવા માટે માત્ર રાજ્યસંસ્થાનો વિચાર કરવો બસ હિ થાય. વર્ગસંસ્થાનો સબધ સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થા સાથે હોય છે અને એ આર્થિક વ્યવસ્થામાં થતા ફેરફારોની સાથે જ આ સંસ્થામાં પણ ફેરફાર થતા આવ્યા છે.

૮૮. ઇતિહાસની ભૌતિક મીમાંસા

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એમ કહી શકાય કે, કોઈ પણ સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થા એ તેની સંસ્કૃતિનો પાયો હોય છે; અને એ પાયામાં થતા ફેરફારો સાથે તેની આખી સંસ્કૃતિમાં ફેરફાર થવા કરે છે. માનવ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની આ મીમાંસાને ભૌતિક મીમાંસા કહે છે. માનવ ઇતિહાસની મીમાંસા કરવાની આ પદ્ધતિ જોકે ભૌતિક અથવા વાસ્તવવાદી હોય, તોપણ તે અધ્યાત્મ સાથે કે ધ્યેયવાદ સાથે વિસંગત છે એમ જે ધણાને લાગે છે, તે કેવળ એક ગેરસમજ છે. માનવ જીવનનો પાયો શરીરધારણ છે અને એ દૃષ્ટિથી જરૂર શરીર એ આલ્મ ધર્મસાધન છે એમ કહેવું એ જોમ અધ્યાત્મથી કે ધ્યેયવાદથી વિસંગત નથી, તે જ પ્રમાણે સમાજની સંસ્કૃતિનો પાયો તેની આર્થિક વ્યવસ્થા પર રચાયેલો હોય છે એમ કહેવું એ મન અધ્યાત્મથી કે ધ્યેયવાદથી વિરોધી નથી. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે, સમાજની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છનારાઓએ તેની આર્થિક પરિસ્થિતિ તરફ ધ્યાન આપવું

જોઈએ અને સામાજિક ધ્યેયો સિદ્ધ કરવાની બાબત તેની આર્થિક સ્થિતિને લીધે મર્યાદાઓ ઊભી થાય છે એ તરફ દુલક્ષ ન કરવું જોઈએ.

૮૬. મૂડીવાદનો પાયો

આજની મૂડીવાદી સંસ્કૃતિનો પાયો વિજ્ઞાન, યંત્રજ્ઞ અને યાંત્રિક ધનોત્પાદનની પદ્ધતિ છે, જે બાબત બાબે જ મતભેદો, અવકાશ છે. આ જ સિદ્ધાન્ત મધ્યયુગીન અને પ્રાચીન માનવ સંસ્કૃતિને લાગુ કરવામાં આવે એટલે માનવ સંસ્કૃતિની બાહ્યિકી મીમાંમા તૈયાર થાય છે. મધ્યયુગીન સંસ્કૃતિમાં ઠંકરાનદારવર્ગનું સર્વોપરી સ્થાન હતું. જ્યારે આજની સંસ્કૃતિમાં વેપારી કારખાનદારવર્ગને એવું સ્થાન મળેલું છે. આ ફરક શાથી પડ્યો એનો વિચાર કરતા એમ જ કહેવું પડે છે કે, આજના સમાજમાં નવી ધનોત્પાદનની પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી. પૈસો મેળવવાના નવા રસ્તાઓ નીકળ્યા, ગ્રામીણ બનવા માટે નવા સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં અને છેવટે તેમનો ઉપયોગ કરીને વૈજ્ઞાનિક શિખરે પહોંચેલો વેપારી-કારખાનદારવર્ગ ઠંકરાનદારીની હકમત નીચે રહેવા દેવે રાજ ન રહ્યો. આને જ પરિણામે આજના જમાનામાં હાકોરશાહી સંસ્કૃતિ માટે રસ્તું અસાધ્ય બન્યું છે, અને તેનું કારણ સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થામાં થયેલી આ ક્ષતિ જ છે, જે કોઈ પણ સમજ સક્રમ. આજના સમાજમાંથી સોહશાહી નાજૂદ થાય અને અનિવાર્ય રાજસલા રથપાવ તોપણ તે મધ્યયુગીન

૧૨ની પદ્ધતિની નહિ પણ કાગીચાદ કે સામ્યવાદની પદ્ધતિની એટલે કે ધનિકશાહી કે મનુરશાહી પદ્ધતિની અનિવર્તિત પદ્ધતિના કે વર્ગમના દગે, એ પણ સ્પષ્ટ જ છે, આ ઉપરાંત પણ માનવ સુમૃતિનો પાપો તેની અર્થિક અવસ્થા પર આધાર રાખે છે, એ જ મિદ્ધાન્ત પુરવાર હશે.

૬૦. વર્ગમર્યાદાનો દૃઢો ઇનિવાર

સાચું હોવું જોઈએ. આ કામની વહેંચણીમાંથી ધીમે ધીમે વર્ગબેદ પણ નિર્માણ થયો અને સ્ત્રીઓ દુર્બળ છે એટલા ખ્યાનર તેમને ઘરકામ સોંપવામાં આવ્યું અને તેની સાથે જ તેઓ ગુલામીમાં પણ પડી. વસ્તુતઃ અભિવિભાગમાંથી ગુલામી ઉત્પન્ન થવાને કશું કારણ નથી, અથવા તે દુર્બળોને હક્ક ગણવાનું પણ કારણ નથી; પણ ઘરાતન અને સાહસને માન આપવું અને મનૂરી કરનારાઓને તુચ્છ ગણવાં, એ વૃત્તિ માણસની જડ બુદ્ધિની ઘોતક છે. એ બુદ્ધિ સમાજની એ અવસ્થામાં આજના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં નહિ હોય તોપણ આજના જેટલી તો જરૂર હશે જ. જેરાવર લોકો કમજોર લોકોને ગુલામ બનાવે અને તેમની પાસે વેતનું કરાતી તેમને હક્કમાં ગણે એ બાવનાનું પરિણામ પ્રથમ સ્ત્રીઓને બોમતવું પડ્યું. પડી બેતીનું જ્ઞાન વધ્યું અને સમાજનું ધનોત્પાદન વધવા સાચું એટલે પંચાંગની દફતીકન કંદેનારા બેપીઓને અને યાત્રી દેવતાઓને વશ કરીને વરસાદ ધાવનારા યાત્રા પુરોહિતોને સમાજમાં વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત થયું અને તેમનો એક અસમ વખ બનવા સાચો. સમાજમાં જેમ જેમ ધન વધવા સાચું તેમ તેમ તેનું રક્ષણ કરનારા સત્તેવાઓની આવશ્યકતા જણાવા લાગી; અને બેતીથી પેદા થતી જિપજમાંથી થોડા ભાગ આપત્રોને અને દક્ષિણેને આપીને વિષાદિ અને મંરદાખનાં કામે તેમની પામે કરાવવામાં પોતાને જામ છે. એમ બેતી કરનારા વૈશ્યોને સામવા માંડ્યું. બેતીની મજૂરી કરવા માટે જીતેશ પ્રદેશમાંથી ઘણે અથવા ગુલામો,

તેમાંના કેટલાક હકરાતદારો અને રાજ્યો થયા, પણ અતિશયોની ગુલામી આજ સુધી ચાલુ છે.

૬૫. વર્ગસંસ્થા અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લોકસાહીઓ.

યુરોપમાં ગ્રીસ અને રોમમાં જે લોકસાહીઓ થઈ ગઈ તેમાં પણ ગુલામીની પ્રથા વધારે તીવ્ર સ્વરૂપમાં હતી. મધ્ય યુગના યુરોપમાં કેટલાંક વેપારી શહેરો લોકસાહી પદ્ધતિ-વાળા ગણાતાં, ત્યાં પણ સામાન્ય વેપારીઓને અને નોકરોને નગરશેઠોની ગુલામી કરવી પડતી. આધુનિક યુરોપનાં લોકસાહી રાજ્યોમાં આવી જાતની ગુલામી રહી નહિ હોય તોપણ મજૂર વર્ગને આર્થિક ગુલામીમાં રજાગવું પડે છે અને ત્યાંનાં રાજ્યોમાં મજૂર વર્ગ સ્વતંત્રતા ભોગવી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે લોકસાહી રાજ્યોનો વૈભવ અને ત્યાંના કનિષ્ઠ મજૂર વર્ગની સુખીતા એ બન્નેનો તેમના સામાજિકમાંનાં નિતાયેશ્વર રાષ્ટ્રોની ભૂત ઉપર આધાર હોય છે. દૂકાં, માનવ સંસ્કૃતિનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ એ એક રીતે કનિષ્ઠ ગણાતી શ્રમજીવી આમજનનાની મજૂરીથી પેદા થતી સ પત્તિ ઉપર વૈભવ ભોગવનારા પોતાને એક કહેવાયનારા અસ્પૃશ્ય વર્ગનો જ ઇતિહાસ છે, એમ કહેવાને હરકત નથી. અને લોકસાહી રાજ્યમંડળની સ્થાપના થવાથી આ હકીકતમાં હજી ઝાઝો ફેર પડ્યો નથી. આધુનિક યુરોપમાં જ્યારે આ (લોકસાહી) રાજ્યતંત્રનો ઉપયોગ એ વર્ગસંસ્થા નાબૂદ કરીને એકવર્ગી સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરવા માટે થયે એવો સંભવ દેખાવા લાગ્યો, ત્યારે લોકસાહી રાજ્યતંત્રો

દારીને ઝાઝો અવકાશ મળતો નથી. પણ આજના ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછીના પ્રચલિત કારખાનદારીના, બહોળી અવરજવરના અને મોટા વેપારી પેઢીઓના જમાનામાં જેડૂતોને પોતાની માલિકીની જમીન મળનામાત્રથી તેમના ઉપરનું ગુલામીનું સકટ દળી શકતું નથી તેમના માવના ખરીદી અને વેચાણ, તેમને જોઈતી મૂડી તેમ જ તેમના માવની અવરજવર, એ બધા વહેવારો જ્યાં સુધી ખાનગી વ્યક્તિના તાબામાં હોય, ત્યાં સુધી તેમના ઉપરનું આર્થિક ગુલામીનું સકટ દળતું નથી આ બધા વહેવારો ઉપર સામાજિક નિયંત્રણ અને માનકી ધ્યાન ન થાય ત્યાં સુધી જેડૂત વર્ગને લોકશાહી રાજ્યથી સાજ થાય છે અથવા પોતાના બાવી ઉપર કાબૂ મળે છે, તેને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહી શકાય નહિ એટલે પોતાની માલિકીની જમીન ધરાવતો જેડૂત વર્ગ (કપામ એન્ડ પેટ્રન્ટ પ્રોપ્રાઇટર્સ) એ આજની સામાજિક અને આર્થિક અસ્થિતિમાં સમાજસત્તાક ઉપાયોનો ઉપયોગ કર્યા વિના આર્થિક તેમ જ રાજકીય ગુલામી માથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, એમ કળૂમ કરવું પડે છે

તે જ પ્રમાણે મોટા મોટા કારખાના, ખાજો, રેલ્વે, વેપારી પેઢીઓ વગેરે સંસ્થાઓમાં કામ કરતાં નાના મોટા નોકરો, એ બધા પણ, આ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ સમાજની સાર્વજનિક માલિકીની જનાબ્યા વિના, સ્વતંત્રતા ભોગવી શકતા નથી અને જ સમાજસત્તાક લોકશાહી કહે છે તેથી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના પડેલાના કાગમાં દોકરશાહી જેમ લોકશાહીને મારક દત્તી તેમ તે ક્રાન્તિ પછીના કાગમાં

મૂડીવાદ, લોકશાહી સંસ્કૃતિને મારક ચાન છે, એમ દેખાઈ આવે છે. ફ્રેન્ચ રાજનકાન્તિ ચર્મ ત્યારે આઘોગિક કાન્તિનાં સામાજિક અને આર્થિક પરિણામો લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા ન હતા, પણ તે ધ્યાનમાં આવવા લાગ્યા તેની સાથે જ સમાજસત્તાક લોકશાહી એ જ સાચી લોકશાહી છે એમ વિચારવાન લોકોને લાગવા માડ્યું, તેનું આ જ કારણ છે

૬૩. લોકશાહી અને કેળવણીની સંસ્થાઓ

પણ લોકશાહી સંસ્કૃતિના કેવળ આંચક પારાનો જ વિચાર કરવાથી તે સંસ્કૃતિનો મૂળ્યુ વિચાર થઈ જતો નથી. લોકશાહી રાજ્યની શિક્ષણપદ્ધતિ તેમ જ તેની રાષ્ટ્રીય નીતિનો પણ આપણે અહીં વિચાર કરવો જોઈએ. કેળવણીની સંસ્થાઓ આપમેળે જ કોઈ પણ નરી સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરી શકતી નથી પણ જે સંસ્કૃતિમાં તેઓ હોતી ધરાવે છે તે સંસ્કૃતિનો જ તેઓ જાણેઅજાણે પ્રચાર અને હિમાયત કરે છે

યુરોપના લોકશાહી રાષ્ટ્રોની કેળવણી-સંસ્થાઓ લાખા હાજ સુધી મધ્યયુગીન સંસ્કૃતિના પાયા પર ચાલતી હતી; હવે તેઓ થોડા સમયથી આધુનિક મૂડીવાદી સંસ્કૃતિની હિમાયત કરતી થઈ છે. ઇંગ્લેન્ડના ધનિક વર્ગની કેળવણીની સંસ્થાઓ — શાળાઓ તેમ જ કોલેજો — ખાનગી સંસ્થાઓ છે અને ત્યાંની રહેણી, બહુતર અને સાંસ્કૃતિક આદર્શ, એ બધા સધનનિર્ધારનો વર્ગબેદ વધારનારા, નિર્ધાર વર્ગ માટે અનાદર પેદા કરનારા, મોજશોખ અને નનાસ, નિષ્ક્રિય

જીવન અને સત્તા ને સપત્તિનો આભવાન ધૃત્યાદિને શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપનારા અને જનમહેનત કરીને ગુજરાન ચલાવનારી આમજનતા વિશે તુચ્છતાની લાગણી ફેલાવનારા હોય છે સરકારીપણ અને મજૂરી પર ગુજરાન ચલાવવું એ બે વસ્તુઓ એકબીજાથી વિરોધી છે, અને કેવળ જનમહેનત વિના મળેલી સપત્તિનો ઉપભોગથી જીવનારાઓને માટે જ સરકારી જીવન શક્ય છે, એવી વૃત્તિ પોતાના એવું વાતાવરણ આ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં દેખાઈ આવે છે જ્યારે આમજનતાને કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓ સરકારી સંસ્થાઓ હોય છે અને તે ગરીબોના છોકરાઓ માટે કાઢેલી હોય છે એમ જ્ઞાના પૈસાનાર અને સરકારી ગણના વર્ગોના બાળકોને લાગે છે તેમના ઘરમાં જેમ બધા હનકા કામે નોકરચાકરો કરે છે, તે જ પ્રમાણે તેમની શાળા-કોલેજે તેમાં પણ તેવું જ રહેણીનું ધોરણ હોય છે અને સમાજમાં પણ એવો જ વૈતરુ કરનારો સરકારવિહોણો નોકર વર્ગ હોવો જોઈએ અને સમાજની ટોચે ધનવાન અને સરકારી ગણાતો માલિક વર્ગ રહેવો જોઈએ એ તેમને કુલની લાગે છે જેમને પોતાના છોકરાઓને આ વરિષ્ઠ વર્ગની શાળાકોનેજેમાં મોકલનાનું પરવડતું નથી તેમ જ પોતાના છોકરા સામાન્ય મજૂરોના છોકરાઓ સાથે ભગે એમ જોયો છનનના નથી, એવા મધ્યમ વેપારી વર્ગના છોકરા માટે પણ કેટલીક શાળાઓ હોય છે આવી રીતે મૂડીવાળી વર્ગસંસ્થાનું તિર્થિત ઇંગ્લેન્ડની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સારી પેઢે પડેલું અને આ જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં કેળવણી દર્શાવે બહાર

પડનારાં છોકરાં સમના અને બાંધુનાની બાવનાથી સાવ વંચિન થયેલાં હોય છે. લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીયતાના વિકાસને માટે આ વર્ગભેદના પાયા પર રચાયેલી કેળવણીપદ્ધતિ તદ્દન મારક છે એ ઉઘાડું છે.

શાળાજીવન પછીની જિંદગીમાં સામાજિક વ્યવહારોમાં રહેલી અપરિહાર્ય વિષમતાનો અનુભવ થવાનો હોય તોપણ કેળવણી મેળવવાના કામમાં તો ઓછામાં ઓછું સમાજના બધા વર્ગોનાં બાળકો એક જ જાતની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં રહ્યા વિના એક રાષ્ટ્રીયતાની અને લોકશાહીની બાવના તેમના મનમાં ઠસશે નહિ. અને સામાજિક વર્ગભેદો કૃત્રિમ છે અને તે કમી કરવા આવશ્યક અને શક્ય છે એમ તેમને લાગશે નહિ. પણ એથી તદ્દન ઊંચડા સરકારો ઇંગ્લાંડની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પેદા થયા છે. કેવળ મૂડીવાદી સમાજની વર્ગ સંસ્થા જ નહિ પણ પોતાના રાષ્ટ્રે સ્થાપન કરેલી સામાજ્યવશાકી પણ કુદેરની અને પવિત્ર છે, એવી કેળવણી પણ ખ્રિસ્તિય બાળકોને મળે છે અને તે રાષ્ટ્રાભિમાનને નામે આપવામાં આવે છે.

ઇંગ્લાંડના કરનાં કાન્સની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આવો વર્ગભેદ ઓછા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. ત્યાંના ગુદા ગુદા વર્ગોનાં બાળકો એક જ જાતની શાળાકોલેજોમાં સાથે કેળવણી લેનાં દેખાય છે. તેમ છતાં ત્યાં પણ જે જાતની કેળવણી આપવામાં આવે છે, તે લોકશાહી સંસ્કૃતિને પોષક થાય એવી હોતી નથી. જાતમકેનનનાં કામો વિશે તુરંત

અને કેવળ બૌદ્ધિક ધધાઓ માટે આદરની ભાવના એ દેશની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પણ જાગૃકતા મન પર હાવવામાં આવે છે એ લોકશાહી સંસ્કૃતિને પોતક નથી શરીરશ્રમ કરવામાં અભિમાન લાગે અને શ્રમજીવી આમ જનતા માથે ભજરામાં દીબ્બપન ન લાગે એવી જનની કેળવણી એક જ જનની સરથા મારફતે બધા વર્ગોના જાગૃકતાને મળતી જોઈએ અને જ લોકશાહી સંસ્કૃતિની કેળવણી કઠી શકાય કળા અને સંસ્કૃતિ, એ બેને પણ લોકશાહીનું સ્વરૂપ મળતું જોઈએ અને આમજનતાના જીવનમાં સૌંદર્યનો આનંદ પ્રગટ થયે જોઈએ, તેમ જ તે ભોગવના જેટલું જાન કેળવણી પામેલ વ્યક્તિમાં પેદા થતું જોઈએ જેને લીધે આમજનતાની મની રહેણી અને ગુલામી ઉપર રચાયેલ શ્રીમંતોનું વિનાશી અને નિષ્ક્રિય જીવન ચાને એ સંસ્કૃતિ જ મળી કે અધજ મળી છે એમ વિચારીએના મન ઉપર હસાવતું જોઈએ, એમ થાય તો જ લોકશાહી નાગરિક નિર્માણ થશે તે જ પ્રમાણે આપણું રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્ર ઉપર હુમલો ચલાવે એ પણ જ મળી સંસ્કૃતિનો જ એક અવશેષ છે એમ બજારનું જોઈએ ખોતાની જાત મહેનતથી પોતાને જોઈતી સંપત્તિ મેળવતી તેમ જ તેનો ઉપયોગ સમાજહિતની દૃષ્ટિ રાખીને કરવો એ લોકશાહી સંસ્કૃતિ માન્ય કરનાર નાગરિકનું અવશ્ય કર્તવ્ય ગણાતું જોઈએ. જાગૃકતા માદા અને ધરડા, એ સિવાય કોઈને ન મહેનત કર્યા વિના શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો હક નથી તેમ જ ખોતાની જીવનશક્તિ પ્રકુલ રહે અને

કાર્યક્ષમતા વધતી રહે, એથી વધારે સપત્તિનો ઉપભોગ કરવો પાપ છે, એમ બધાને શીખવવામા આવ્યું જોઈએ.

૬૪. લોકશાહી અને નાગરિક નીતિ

હવે સામાન્ય કેળવણીનો પ્રશ્ન ઊડી દઈને આપણે નાગરિક નીતિ તરફ અને તેની કેળવણી તરફ વળીએ. આજના એટલે કે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછીના મૂડીવાદી સમાજના આર્થિક પાનને નીતિનું અધિષ્ઠાન રહેતું નથી, અને આવા સમાજમા મેળવવામા આવે છે તે સપત્તિ ઉદ્ધમ સાહસ કે શ્રમની નિર્ણયક હોય જ છે એમ હોતું નથી, એ વસ્તુ દરેક પ્રજાજનને સમજાવી જોઈએ. આવા સમાજમા શ્રમ અને સપત્તિનું પ્રમાણ વસ્તુ જોવામા આવે છે અને આવી અવસ્થા અદ્વરતી, જુનમી અને સમાજ ઉપર અનર્થ નોતરનારી હોવાથી તે નાજૂ કરવી, એ હરકોઈ માણસનું કર્તવ્ય છે, એની પણ કેળવણી નાગરિકોને મળવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે આવા સમાજમા કોઈ પણ ધર્મ કરીને મળતી સપત્તિ આપણી જાતમહેનતની કમાણી છે તેમ જ આપણે તેના પૂર્ણ માનિક છીએ, એ ભાવનાઓ કેટલી બૂઝબરેલી છે તે પણ લોકોને સમજાવવું જોઈએ.

મૂડીવાદી સંસ્કૃતિનો પાયો વ્યક્તિવાદના સિદ્ધાન્ત પર નખાયેલો છે અને એ વ્યક્તિવાદનો સળધ સુખરાદ અને આર્થસાધનની માથે જોડામા આવેલો છે. એ સળધ તોડી દઈને વ્યક્તિવાદનો મત્તમ શોધનની સાથે, સત્યનિષ્ઠાની માથે અને આત્મવિકાસની સાથે સળધ જોડવો જોઈએ.

મનમ્વાનંત્રનો ઉપગ્રોમ કરવો એટલે નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી સાર્વજનિક હિતબુદ્ધિથી વિચાર કરતાં થીમ્વું, નિસ્વાર્થ બુદ્ધિને માન્ય થાય તે પ્રમાણે જોડવાની તેમ જ વર્તન કરવાની હિમ્મત પોતાનામા કેળવતી. અને નિષ્કામ કર્તવ્યબુદ્ધિથી સમાજસેવા કરીને સમાજ આપે તે વેતનથી અંતોઃમાનવો, એ નાગરિકનું કર્તવ્ય છે, અને આવી રીતે સમાજોપયોગી કર્તવ્ય કરનારા દરેક નાગરિકના સર્ગી વિકાસને આવરણક હોય એવા બધા સાધનો તેને મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી, એ રાષ્ટ્રની દરજ છે. આવી જાતની નાગરિક નીતિ રૂઢ થાય ત્યારે જ સાચુ લોકશાહી રાષ્ટ્ર નિર્માણ થઈ શકશે.

૫ દરેક વ્યક્તિએ પોતાનામા રહેલી બધી શક્તિએને કેળવીને તે સમાજને અર્પણ કરવી અને મમાજે દરેક પ્રજા-જનના સર્ગી વિકાસને માટે બધા આવરણક સાધનો સાથે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ કરી આપવી જોઈએ. આમ કયાં વિના લોકશાહી રાષ્ટ્ર નિર્માણ થઈ શકે નહિ. દરેક જણુ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો પ્રયત્ન કરે અને આવા સ્વાર્થસાધુઓની અનિર્બંધ હરીદાર્થ આવવા દેવામા આવે તો રાષ્ટ્રહિન અથવા સાર્વજનિક હિત આપોઆપ જ સધાય છે, એવુ આર્થિક વ્યવસ્થાનુ ધાતકે તત્ત્વ જ મુરોપીય લોકશાહીને અનર્થકારક નીવડ્યુ છે. આના સિદ્ધાન્ત ઉપર અધિષ્ઠિત થયેલી સરકુિ વૃક્ષને લોક-શાહીનુ ફળ આવે એવી અપેક્ષા રાખવી એ કારેનાના વેધાને આવવાની અપેક્ષા રાખવા જેટલું જ અનર્થકારક છે.

૬૫. બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય, લોભ અને હિંસા

લોકશાહી સંસ્કૃતિ બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર અધિષ્ઠિત થયેલી હોય છે અને આ બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યનો આધાર સત્યસંશોધન અને સત્યનિષ્ઠા ઉપર હોય છે. આ સત્યનિષ્ઠાને પરિગ્રહી વૃત્તિ અથવા લોભ અને હિંસાવૃત્તિ મારક હોય છે. લોભ અને હિંસાને લીધે અસત્ય જ સત્ય બાસવા માંડે છે અને ન્યાયને નામે અન્યાયની સ્થાપના થયા કરે છે. યુરોપના ફાશીવાદી અને સામ્યવાદી પક્ષોમાં અનુક્રમે પરિગ્રહનો લોભ અને હિંસા એ વૃત્તિઓ નજરે પડે છે. મૂડીવાદી સંસ્કૃતિની પરપરાનું રક્ષણ કરવા માટે નિર્માણ થયેલું ફાશીવાદી તત્ત્વજ્ઞાન અને તેનો હિંસાથી ઉચ્છેદ કરવા માગતું સામ્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાન, એ બંને લોકશાહીને મારક નીવડ્યાં છે, એટલા ઉપરથી પણ પરિગ્રહ અને હિંસાને લીધે લોકશાહીનો અત આવી છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આનો અર્થ એમ કોઈ ન સમજે કે, અપરિગ્રહ એટલે દારિદ્ર્ય અને અહિંસા એટલે અન્યાય સહન કરવાનું બાંધપાત્રું. જેમ ગરીબી બુદ્ધિ અને નીતિને બ્રષ્ટ કરે છે, તેવી જ રીતે બીરુતાને લીધે પણ બુદ્ધિ સત્યાસત્યનો અને ન્યાયઅન્યાયનો વિવેક કરવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે. અસત્યમય અને અસત્યના પાયા પર રચાયેલા સમાજમાં સત્યનિષ્ઠ રહેવા માટે સ્વયંપ્રેરણાથી અને સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી ગરીબાઈ એ જ સાચી અપરિગ્રહ વૃત્તિ છે. અન્યાયી સમાજ-રચનામાંથી મળતી સંપત્તિનો ઉપભોગ કરીને તેના અન્યાય સાથે અસહકાર કરવા માટે લીધેલું આત્મશુદ્ધિનું એક ધત

એ છે અને આ મતથી ચલી આત્મશુદ્ધિ દ્વારા જે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉપયોગ સમાજશુદ્ધિ માટે કરવાનો હોય છે

૬૧ મમાજની આગેવાની માટે અપરિચ્છ અને અહિંસાની આવશ્યકતા

જ્યાં સગી સમાજની આર્થિક રચનામાં અન્યાય છે, ત્યાં સગી તેની આગેવાની કરવા માટે આવી જાનના અપરિચ્છ અને અહિંમાનિષ યતિઓની આવશ્યકતા રહેવાની જ. આખા સમાજના લોભ અને બીરુતામાંથી નિર્માણ થતી હિંમા નાખૂટ કરના માટે, આપણા સત્સનિષ અહિંમાનાદી અને અપરિચ્છ યતિઓની આગેવાની નીચે લોકશાહીનો રાજ્ય કરનાર સાખા વખત સુધી આવે, બધી અન્યાયી આર્થિક અને સામાજિક સરચાઓમાં ક્રાન્તિ થાય અને સમાજરચનાનો પારો ન્યાય ઉપર રચનામાં આવે, બધી વ્યક્તિના અન્ત કરણ લોભ અને બંધી મુક્ત થઈને સત્યનિષ અને ન્યાય નિષ અને અમત્તાયરણ અને અન્યાય કરવામાં માણસના અન્ત કરણને સ્વાભાવિકપણે જ દુષ્ટ થવા લાગે અને પરદુષ્ટનિવારણમાં આનંદ લાગવા માડે, એને સત્યયુગ અનુરશે અને આત્મરાજ્ય પ્રસ્થાપનયશે આ આત્મરાજ્યમાં આજના લોકરાજ્યોમાં દેખાઈ આવતી પોલીસ લશ્કર, જેનો વગેરે દડસ ન્યાયોની સમાજને આવશ્યકતા રહેશે નહિ અને બધાને સાચા 'સ્વ રાજ્ય'ની પ્રાપ્તિ થશે લોકશાહી મ રૂઢિતા વિકાસની અતિમ કક્ષા આ જ છે, અને આ અને શિખરે પહોંચનાનો સત્યાગ્રહ એ જ સાચો અને

અસરકારક માર્ગ છે. લોકશાહી અને સત્યાગ્રહ એ બેની મદદથી માનવસંસ્કૃતિની પ્રગતિ સત્યયુગની દિશામાં આત્મ-રાજ્ય તરફ થતી રહેશે. લોકરાજ્યનો આત્મરાજ્યમાં વિકાસ થાય એ જ તેની સ્વાભાવિક પરિણતિ છે અને માનવ સંસ્કૃતિનું ધ્યેય પણ એ જ છે.) જેમ જેમ આ ધ્યેય પાસે આવતું જશે તેમ તેમ આગેવાન અને અનુયાયી એ બેદ પણ નાબૂદ થશે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાના જ અતરાતમાના પ્રકાશમાં પોતાની પ્રગતિ કરવા લાગશે; અને સમાજની પ્રગતિમાં પોતાનો ફાળો આપવો એ જ આત્મોત્તરિનો માર્ગ છે એવો અનુભવ તેને થવા માંડશે. તે વખતે આજના સંસ્કાર-સંપન્ન ગણાતા સમાજને માનવસંસ્કૃતિની બાધાવસ્થાના ગણવામાં આવશે. (આવી આદર્શ સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરવાની કેળવણી લોકશાહી નાગરિકોને જોટલા પ્રમાણમાં મળશે તેટલા પ્રમાણમાં લોકશાહીની નાગરિક નીતિ વિશુદ્ધ થતી જશે.)

લોકરાજ્ય અને આત્મરાજ્ય

૯૭. સત્યયુગનો હંડહીન સમાજ

લોકરાજ્યનો અંતિમ વિકાસ આત્મરાજ્યમાં થવો જોઈએ એમ અમે આગળ કહ્યું છે. તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રકરણમાં કરીને આ પુસ્તક પૂરું કરવાનો વિચાર છે. આધુનિક મુરોપમાં અરાજ્યવાદનો પુરસ્કાર કરનારા જે અનેક વિચારવાન લોકો થઈ ગયા તેઓ મોટે ભાગે રાજ્યસંસ્થાનો કેવળ ભૌતિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારા છે. આ જ ભૌતિક અરાજ્યવાદીઓના જેવા, પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી રાજ્ય-સંસ્થાનો વિચાર કરનારા, કાઉન્ટ ટોમસ્ટોપ જેવા, રાજ્ય-સંસ્થાની હિંસાનો નિષેધ કરનારા, તેમ જ રાજ્યસંસ્થા જ જોઈતી નથી એમ કહેનારા પણ કેટલાક લોકો છે.

આ આધ્યાત્મિક અરાજ્યવાદને જ અમે આત્મરાજ્યવાદ એવું નામ આપ્યું છે. મહાભારતમાં સત્યયુગનું વર્ણન કરતી વખતે,

नैव राज्य न राजाऽऽसीत् न च दण्डो न दायिक्कः ।

यमेवैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

એટલે તે કાળમાં બધી જ પ્રજા એકબીજાનું ધર્મશુદ્ધિથી રક્ષણ કરતી હતી, તેથી તે વખતે રાજ્ય નામની સંસ્થા ન હતી, એટલે કે, રાજદંડ તેમ જ રાજદંડ ધારણ કરનારો રાજા પણ ન હતો, એવું વર્ણન કરેલું છે. રાજધર્મની ખીમાંસા કરતી વખતે આ વર્ણન થયેલું છે અને બધી

પ્રજાઓ * આ સ્વયંપ્રેરણાથી ન્યાયાનુસારી થાય એ જ રાજધર્મનું ધ્યેય અથવા સાધ્ય હોવું જોઈએ, એમ કહેવાનો મહાભારતકારનો આશય છે. લોકો લોભથી, બીતિથી કે અહંકારથી પાપ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેથી આવા પાપાયરણી લોકોનું શાસન કરીને સદાયરણી સાધુ લોકોનું સંરક્ષણ કરવા માટે રાજ્યસંસ્થા કે તેમાંની દંડસંસ્થા નિર્માણ થઈ છે, એમ અહીં કલ્પવામાં આવ્યું છે. પુણ્યશાળી એને પાપી એમ માણસોના બે જુદા વર્ગો પૈકી પાપી લોકોથી પુણ્યશીલ લોકોનું સંરક્ષણ કરવા માટે રાજ્યસંસ્થા હિંસા કરે છે એવી આ રાજકીય હિંસાની મીમાંસા છે.

૬૮. પાપ પ્રવૃત્તિ શાથી વધે છે ?

પણ પ્રત્યક્ષ દુનિયા તરફ જોતાં આ મીમાંસામાં ઘણા દોષો દેખાય છે. પુણ્યશીલ અથવા ન્યાયનિષ્ઠ અને પાપાયરણી અથવા પરપીડક એવા માણસના બે અલગ વર્ગો પાડી શકાતા નથી. સામાન્યતઃ પુણ્યશીલ ગણાતા કે સદાચારી તરીકે ઓળખાતા લોકો સંકટમાં આવી પડે છે ત્યારે દુરાચારી બની જતા જોવામાં આવે છે, અને પાપાયરણી ગણાતા લોકો પણ ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં પાપ કરવા પ્રવૃત્ત થતા નથી. દરેક માણસના અંતઃકરણમાં સત્પ્રવૃત્તિ અને દુષ્પ્રવૃત્તિ એ બે વચ્ચે દ્વંદ્વયુક્ત ચાલુ હોય છે અને આ બે પ્રવૃત્તિમાંથી કઈ પરિસ્થિતિમાં કઈ પ્રવૃત્તિ પ્રબળ બનશે તેનો ઘણે અંશે બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર હોય છે.

સમાજના જુદા જુદા વર્ગની વ્યક્તિઓનું મિત્રીમત્ત કઠીએ તો એમ દેખાતું છે કે, તેમની સામાજિક પરિસ્થિતિની જુગી જુગી અસર તે પરિસ્થિતિમાં જીંદગીને મોગ થયેના બાગકોના સ્વભાવ ઉપર થાય છે અને કેળવણી અને સામાજિક સરકારના પણ મારા માથે પરિણામ માણસોના સ્વભાવ ઉપર થાય છે સમાજમાં એના અનેક વર્ગો છે કે જેમની ઉપર આ કેળવણીના કે સંસ્કૃતિના સરકાર બિનકુલ પડતા નથી, આપને અનુસરીને પોતાનું ગુજરાત ચલાવવું પણ તેમને માટે મુશ્કેલ હોય છે, તેમ જ સમાજ તેમની તરફ પ્રેમથી અને આત્મીયતાથી જોતો નથી આના લોકો જે દુરાચારી બને, અન્યાયી આચરણ કરવા લાગે અને સમાજનો દેશ કરવા માટે, તો તેનો દોષ કેમજ તેમને શિરે જતો નથી, પણ તે સમાજને શિરે પણ જાય છે આવા લોકોને મુખ કરવાથી તેઓ સત્પ્રજા થાય એવો પણ અનુભવ નથી કાપદાનો જગ ક્યાં વિના જોઓ છારી જ સકતા નથી તેઓ, કાપદાનો જગ અમે ન કરીએ તો અમારે છારવું શી રીતે, એવો સનાય જરૂર પૂછી શકે

૬૬ કાપદાનો જગ ન કરનારા પુણ્યશીલ હોય છે ખરા ?

બીજું જોઓ કાપદાનો જગ ક્યાં વિના પોતાનું ગુજરાત ચલાવી શકે છે અથવા બૌદ્ધક વૈભવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે બધા સત્પ્રજા જ હોય છે ખરા કે? કાપદેસર વહેવાર કરીને લોકોને ખીટી કે કનડી સકતા નથી કે? જૂખમરાના

૩૨થી પોતાની મજૂરી જેમને નજીવી જિંમતે વેચતી પડે છે, તેમની તે મજૂરી વેચાતી રાખીને માન પેદા કરનારા, તે માન ગરજનાન ઘરાકોને તેમની ગરજનો ગેરનાભ વર્તે વેચનારા, અને 'મુસ્કેનીમા સપડાયેનાઓને પૈસા ધીરીને એ શાહુકારી પર તનગર થનારા, — આ બધા લોકો કાનદેખર વર્તેન કરતા હોય તોપણ તેઓ પરપીડક અથવા પાપા ચરણી નથી એમ કહી શકાય ખરું?

૫૧ી જેઓ ન્યાયપ્રત્યાપના કરવા માટે સ્થાપન થયેલી રાજ્યમંથાના સેનક થઈને દમામચી ફરે છે તે પણ બધા પુણ્યશીન જ હોય છે શું? અનેક અન્યાયી ગાંધાઓને તેઓ જાણીબૂઝીને અમન કરે છે, અનેક પક્ષપાતના કૃત્યો તેમને હાથે થતા કરે છે, અને તેમનામાના ઘણા તો પ્રત્યક્ષ કાયદાનું ઉનંધન કરીને પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધતા હોય છે. તુરગમાના કેળાઓ, તેમની ઉપર દેખરેખ રાખના અને પકેરો ભરતા પોલીસો અને તેમના ઉપરીઅમનદારો, એ બધાના વડેવાર ઉપર શુદ્ધ નૈતિક દષ્ટિનો પકેરો રાખનામા આવે તો તેમનામાથી વધારે ગુનેગાર કોણ અને ઓછા ગુનેગાર કોણ તે કહેવું બહુ મુસ્કેન થશે. સમાજના ખુદ ન્યાયપ્રત્યાપનાના કામને માટે નીમેના લોકો જો આતા છે, તો ખીજા વડેવારોમા કામ કરતા લોકો કેના હશે?

૧૦૦. શ્રીમંતો માટે ચરકારનો પક્ષપાત

શ્રીમંતોની સપત્તિ ઉપર ધાડ પાડનારા ચોરોને તથા લુગારુઓને, બ માશોને અને દગાબાજોને ઠેકાણે પાડવાનું કામ પોલીસ અને ન્યાયાધીશો કરતા હોય છે. પણ શ્રીમંતો

તરફથી ગરીબોને જે કનડગત થાય છે તેનું નિવારણ માત્ર આજના કાયદાઓથી થતું નથી પૈસાદારોના પૈસાનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી લેનારી સરકારે ગરીબોના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી હજી લેતી નથી. એક મિત્ર કાઠીને સાબો રૂપિયા મેળવનારની સ પતિનું રક્ષણ કરવું, એ દરેક સરકારનું પવિત્ર કર્તવ્ય માનવામાં આવે છે; પણ એ મિત્ર સ્થાપન થવાને પરિણામે જે હામરો હાથકુદોગના ધંધા કરનારાઓને કાર બનીને રક્ષણ થાય છે, તેમના ગુજરાનનો સવાખ કેવી રીતે ઉઠાવો, તેનો વિચાર સરકારે કરતી નથી મિનના મજૂરો હડતાગ પાડે અને તેમની ચાલનજમાથી દુલ્લહ થવાનો સંભવ પેદા થાય તો પોતાની પોતીમ અને નરેર મોડીને મોળીનાર કરાવનારી સરકાર, મજૂરોને ઓછામાં ઓછી અમુક મજૂરી આપતી જ નોંધે, એવી કારોસર ફરજ માંડે પર નાખતી નથી. આ બધા વહેવારો જોઈએ જીએ ત્યારે પરપીઠાનું પાપ કરનારાઓને સામન કરવા માટે નિર્મીણ થયેલી રાજ્યમંડળ પરપીઠાનું જ વધારે રક્ષણ કરે છે કે શું એવી ટંક થાય છે આજની રાજ્યમંડળ પૈસાદારોનો પક્ષપાત કરે છે આજના કાયદાઓ ઉપસા વગર પક્ષપાત કરે છે, અને આજનો ન્યાય પણ આ પક્ષપાતથી એ વર્ગ નરક મૂકે છે, એ વિર કોઈ પણ વિચારવાન માણુમને સમા રહી.

૧૦૧. રાષ્ટ્રાભિમાનને લીધે થતું પાપાચરણ

પણ રાજ્યસંસ્થાની મારફત ચનારાં અન્યાય, શુદ્ધમ કે પાપો આટલેથી જ પતતાં નથી. રાષ્ટ્રાભિમાનને નામે બીજાં રાષ્ટ્રો ઉપર આક્રમણ કરીને ત્યાંના લોકોના ખૂન કરવા, આગ લગાડવી, લૂટફાટ ચલાવવી, અત્યાચારો કરવા વગેરે બધા ધોર પાપો આજની રાજ્યસંસ્થાઓ મારફત થયા કરે છે. આ અત્યાચાર કરવાની તાત્ત્વીય સિપાર્શ્વ-ઓને આપવામાં આવે છે અને વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ માનવ સહારના સાધનો શોધી કાઢવાના કામમાં થાય છે આ બધા પાપાચરણોનો અને હિંસાનો એકત્ર વિચાર કરતા સામાન્ય ગુનેગારો અને તેમની તરફથી જગતને થતી પીડા સાવ નજીવા છે એમ લાગે છે, અને દુનિયામાં ન્યાય પ્રસ્થાપનાને નામે આટલી બધી હિંસા અને આટલા બધા અત્યાચારો કરનારી રાજ્યસંસ્થાને જ નાબૂદ કરવી જોઈ એ એમ લાગે છે. આ જ વિચારસરણીમાંથી ભૌતિક અરાજકવાદનો જન્મ થયો છે. આજના સમાજના બધા દુ ખો, આપત્તિઓ અને અન્યાયોનું કારણ રાજ્યસંસ્થા જ છે અને તેને મૂળથી ઉખેડી નાખવામાં આવે તો જ સમાજમાં સાચો ન્યાય પ્રસ્થાપિત થશે, અને લોકોને અકબીજાથી ચનારી પીડા ઘણી જ ઓછી થશે, એવો આ અરાજકવાદીઓનો મત છે.

૧૦૨. સામ્યવાદ અને ભૌતિક અરાજકવાદ

રાજ્યસંસ્થાની કેવળ ભૌતિક દૃષ્ટિથી મીમાસા કરનારા સામ્યવાદીઓનો આ બાબતનો મન અરાજકવાદીઓના મન

કરતા ધણે જુદો છે. મમાજને દહીન અરાન્ય અરસ્યા
 પ્રાપ્ત થવી જોઈએ એ અતિમ દષ્ટિ તેમને પણ
 માન્ય છે. તેમ છતાં આજની મમાજની રાજ્યસરસ્યાનો
 એકાએક અત લાગી દેવો એ તે અવસ્યાએ પહોંચવાનો
 ઉપાય નથી એમ તેમને લાગે છે. આજની રાજ્યમરસ્યા
 મૂડીદાર વર્ગની પક્ષપાતી છે અને તેને આશ્રયે મમાજ પર
 જે અન્યાય અથવા જુલમ થઈ રહ્યો છે તેને પરિણામે જ
 સમાજમાં ગુનાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે એ પણ તેઓ
 સ્વીકારે છે. તેમ છતાં આજની સામાજિક આપત્તિઓનું
 મૂળ રાજ્યસરસ્યા નથી, પણ તે રાજ્યસરસ્યા જે વર્ગમધ્યાનું
 રક્ષણ કરી રહી છે, તે વર્ગસરસ્યા આ આપત્તિનું સાચું મૂળ
 છે તે જ પ્રમાણે આ વર્ગમરસ્યા પણ સમાજની કોઈ
 પણ સ્થિતિમાં અસમનર્થનીય હોય છે, એમ કહી શકાય
 નહિ જ્યારે સમાજમાં ધનોત્પાદન જાડું નાના પાયા પર
 થાય છે, ત્યારે બધા જ લોકો ભૌતિક દષ્ટિએ ગરીબીમાં
 રહે તેના કરતા થોડાક લોકો કંઈક સુસ્થિતિમાં રહે અને
 ધનોત્પાદન સિવાય બીજા કામો કરીને સામાજની સમૃદ્ધિના
 બીજા અંગો વિકસાવે, એ પણ કેટલેક અંશે અપરિહાર્ય
 અને સમર્થનીય ફરે છે. પણ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થવાથી
 ધનોત્પાદન સુલભ થાય છે, ત્યારે સમાજની મધતી જતી
 પત્તિની તેમ જ સરકૃતિની વહેચણી વધારે સમાનતાથી
 નીચે એ જરૂરનું અને શક્ય બને છે. આજે વિજ્ઞાનમાં થયેલી
 પ્રગતિને લીધે જ સમાજરચનામાં રહેલી બધી જાનની ગુલામી
 નાબૂદ કરીને વર્ગસરસ્યા તોડી નાખવાનું શક્ય, આવશ્યક અને

અપરિહાર્ય થયું છે. આ ભૌતિક ધનોત્પાદન વધ્યું છે તેથી વર્ગસંસ્થાનાના સમાજમાં રહેના અતર્નિરોધો વધી રહ્યા છે અને તેને માથે જ આર્થિક કટોકટીઓ ઉપરાઉપરી આવીએ છે. મૂડીનાગો વર્ગ ધનોત્પાદનનો વેગ અને પ્રમાણ વધારી રહ્યો છે અને સમાજની બહુજન સખ્યાને નિયોવીને તેની ખરીદશક્તિ ઘટાડ્યા કરે છે. તેથી માનની પેદાશ થાય છે, પણ તેનો ઉપાડ થતો નથી, અને ઉપાડ બધ થતા પેદાશ પણ બધ ચર્ચ જાય છે આવી રીતે સમાજનું ધનોત્પાદક યત્ર એકદમ અટકી પડે છે અને મૂડીવાળો વર્ગ પોતાનું સામાજિક કાર્ય કરવા માટે નાનાયક નીરડે છે તેની સાથે જ તે આજે બિનજરૂરી પણ ચર્ચ પડ્યો છે, કારણ કે તે ધનોત્પાદનનું બધું કામ પગારદાર નોકરો પાસેથી કરાવે છે અને પોતે કેવળ તેમની મજૂરીથી પેદા થતી સપ્તિમાના અવશેષનો ઉપભોગ કરવાની વેતરણુમાં રહે છે આવી રીતે સમાજને બિનજરૂરી અને પોતાને ભાગે આનંદ કર્તવ્ય કરવા માટે નાનાયક હરેના વર્ગના હાથમાં રાજ્યસંસ્થા જનાથી સામાજિક અન્નાયની હદ આવી ગઈ છે આ રાજ્યસંસ્થા તેના હાથમાંથી છીનવી લેના ભાગતો અને તેની મદદ વિના સમાજના જીવનને આવશ્યક હોય એવું ધનોત્પાદનનું કાર્ય તેનાથી વધારે યોગ્ય રીતે કરી બતાવવાની લાગણી ધરાવનારો મજૂર વર્ગ આ અન્યાયોની સામે ક્રાન્તિ કરવા તૈયાર થયો છે આ ક્રાન્તિમાં વિજયી થતા પછી વર્ગસંસ્થાનો અત લાવીને અને એકવર્ગ સમાજની સ્થાપના કરીને તેમાંનું ધનોત્પાદનનું કાર્ય વરસો સુધી

વ્યવસ્થિતપણે કરી બનાવ્યા પછી જ સમાજને અરાજ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકશે, અને તે પણ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત થઈ શકશે, એવો સામ્યવાદીઓનો મત છે. સમાજને આ રીતે પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીના કાળ દરમ્યાન સમાજને, રાજ્ય-સંસ્થાની આવશ્યકતા છે જ, પણ તે આજના લોકશાહી રાજ્યતંત્રની નહીં પણ અનિયંત્રિત મજૂરશાહીના રાજ્યતંત્રની છે. એક વાર મજૂરશાહી પોતાના આ કામમાં સફળ થાય અને તે વર્ગસંસ્થાને નાજૂદ કરીને એકવર્ગો સમાજ સ્થાપન કરે એટલે બધા લોકોની ઔતિક જરૂરિયાતો સમાજ તરફથી યોગ્ય રીતે મતોજવામાં આવશે, ઉદ્યમ વિના પૈસા કમાવાની ટેવ કોઈને પણ રહેશે નહિ, સ્વાર્થ અને સમાજહિત એ બે વચ્ચેનું ફેત નષ્ટ થશે, અને સમાજસેવા કરતી એ જ સ્વાર્થસાધનાનો માર્ગ છે એવો અનુભવ બધાને થવા માડશે, અને મમાજવિરોધી સ્વાર્થ, લોભ ક્ષત્યાદિનો વિનાશ થઈને માનવ સ્વભાવમાં રહેલી ગુનાઓ કરવાની વૃત્તિ નાશ પામશે મૂડીવાળી વર્ગની હમ્મી મરી જવાથી માધ્યમ માધ્યમ વચ્ચેનો હિનવિરોધ દૂર થશે અને મૂડીવાદને પરિણામે નિર્મોણ થનારાં મુશ્કે બધ થશે; અને માનવબુધ્ધિભાવના બંને દેશાંત્ર આવા સમાજનું રાજ્યતંત્ર ધીમે ધીમે નિરુપયોગી બનીને કટાર્થ જશે અને અતે તેનો લોપ થશે. માણસની મમાજવિરોધી વૃત્તિઓ જ નષ્ટ થવાથી તેમને દડ આપવાની સત્તાની જરૂર જ કોઈને લાગશે નહિ, સાપ જેમ પોતાની કાચમાં છતારી દે છે અને પાછો જુવાન બને છે તે જ પ્રમાણે રાજ્યપત્રનું કવચ નિરુપયોગી થઈને ખરી

હશે, ત્યારે સમાજ બધાં બાજુ બંધનોમાંથી મુક્ત થશે અને ડાઘી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકશે.

૧૦૩. ઉપરની ફલીલમાં રહેલા દોષો.

આ વિચારસરણીમાં એકબે દોષ રહેલા છે તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. મૂડીવાદનો નાશ થયા પછી જે મજૂરશાહી સ્થાપન થશે તે અનિયંત્રિત હોવાથી તેનાં ખરાબ પરિણામ સામાન્ય જનતાના અથવા મજૂર વર્ગના મન અને હૃદય ઉપર પ્રતિકૂળ થશે, અને તેમની વિચાર અને આચાર સ્વાતંત્ર્યની વૃત્તિ નાશ પામશે. મજૂરશાહીમાં પણ રાજ્યકારભારનાં સૂત્રો સમગ્ર મજૂર જનતાના હાથમાં નહિ જાય, પણ તે તેમની કેટલીક વ્યક્તિઓના જ હાથમાં રહેશે એ ઉપાકું જ છે. આમ રાજ્યકારભાર કરનારા અધિકારીઓનો એક નોખો વર્ગ જ મજૂરશાહીમાં નિર્માણ થશે અને તેના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા આવવાથી તે અને જનતા બન્ને તત્પરબ્રહ્મ થઈને અધિકારીઓને અહંકારની અને જનતાને ગુલામીની ટેવ પકડ્યા વિના રહેશે નહિ. આવી સ્થિતિમાં જુલમ અને અન્યાય થાય એ અપરિહાર્ય છે અને અધિકારી વર્ગ સુરિયર બની જાય તો આમ જનતા ગુલામ બની જશે અને અન્યાયને જ ન્યાય સમજવા લાગશે, અથવા તે જનતા ન્યાયઅન્યાયનું વિવેચન કરવા લાગે અને અન્યાયનો ઉચ્છેદ કરીને ન્યાયની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરે તો અનેક પક્ષો નિર્માણ થઈને યા તો લોકશાહીની પ્રસ્થાપના થશે

અથવા તો તેમાના જ કોઈ પણ ખીજ પક્ષની ફરી અનિયતિન સત્તા પ્રસ્થાપિત થશે પહેલી રિયતિ પ્રાપ્ત થાય તો મજૂરશાહીમાથી અરાભ્ય અવગ્યામા જવાનો મિદાન્ત ખોલો હરશે અને એકવર્ગી સમાજની લોકશાહી સ્થાપન થશે. ખીજી રિયતિ આવે તો જે પક્ષની અનિયતિ સત્તા સ્થાપન થઈ હોય, તે પક્ષને પદમ્પટ કરવા માટે ફરી એકાદ કાન્તિ કરવાની આવશ્યકતા જોખી થશે. દ્વંકર્મા, ગમે તેમ થાય તોપણ અનિયતિન મજૂરશાહીમાથી સમાજ સીધો અરાભ્ય અવગ્યામા જઈ શકશે એ કલ્પના બ્રામ્હ હરે છે, અને એકવર્ગી સમાજને પણ જો કોઈ ને કોઈ રાજ્યનત્રની જરૂર હોય તો તે રાજ્યનત્ર અનિયતિન નહિ પણ લોકનિયતિન હોય એ જ આવશ્યક અને હજુ હરે છે સમાજને જો કોઈ કાગે પણ અરાભ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાની હોય તો તે કોઈ પણ પ્રકારની અનિયતિન પક્ષસત્તા કે વર્ગસત્તા બોગમનારે સમાજને મળવાની નથી, પણ શુદ્ધ લોકશાહીના ખુલ્લા અને ન્વનન વાતાવરણમા રહેતા સમાજને જ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. રશિયામા ટ્રેડયુનિયનની આગેવાની નીચે પદર મોજ વરસ મુધી અનિયતિન મજૂરશાહીનો ઉપભોગ કયો પછી મજૂર અને ખેડૂત જનતાને મજૂરશાહીનું લોકશાહીમાં રૂપાંતર થાય તો સારું એમ થવા લાગ્યું અને ટ્રેડયુનિયનના પક્ષે પણ જનતાની એ બ્રાહ્મણ પૂજી કરવા પોતે લોકશાહીની સ્થાપના કરવા માગે કે એવી જાહેરાત કરીને એક લોકશાહી રાજ્યનંધારણ પણ મજૂર કરાવી લીધું. એ જાહેરાત હજુ અમલમા મુકાક

નથી અને અનિયંત્રિત સ્ટેશનશાહી જ હજી અધિકાર પર આરૂઢ છે. તેમ છતાં અનિયંત્રિત મજૂરશાહીમાંથી સમાજ અરાજ્ય અવસ્થામાં ન જતાં તે લોકશાહી અવસ્થામાં જ જવો જોઈએ એમ રશિયાના મજૂરશાહીના પ્રયોગ ઉપરથી પૂરવાર થયું છે, એમ કહેવાને આજે તો કશી હરકત દેખાતી નથી. ફાશીવાગીઓની અનિયંત્રિત પક્ષસત્તાની જેમ જ સામ્યવાદીઓની અનિયંત્રિત પક્ષસત્તા પણ લોકશાહીની મરખામણીમાં માનવ સંસ્કૃતિની એક પીઠેહક જ છે; અને તે અવસ્થામાં પડેલા સમાજને ફરી લોકશાહી રાજ્યતંત્રનું અવલબન કર્યા વિના આત્મોદ્ધારનો માર્ગ મળવાનો નથી, એવો આનો અર્થ થાય છે.

૧૦૪. લોકશાહી અને અર્ધિસઠ કાન્તિ દ્વારા આદર્શ માનવ સમાજ

તે જ પ્રમાણે સમાજ એકવર્ગી બને તોપણ તેમા સમાજજીવનસ્થાની બાબતમા અનેક પક્ષો નિર્માણ થાય એ અપરિહાર્ય છે, એ પણ ઉઘાડું છે. આના બધા પક્ષોને વિચાર અને પ્રચારસ્વાતંત્ર્ય આપીને તેમને બહુમતી અનુસાર રાજ્યકારભાર કરવાની તક આપવી, એ જ લોકશાહી રાજ્યતંત્રનો ઉદ્દેશ હોય છે. સમાજસત્તાક અવસ્થામાં પણ આવા રાજ્યતંત્રની આસ્પક્તા સમાજને રહેશે, કારણ કે ત્યાં પણ સમાજના બધા નિર્ણયોને કેવળ સ્વયંસંસ્કૃતિથી બધા લોકો અનુસરશે અથવા એ નિર્ણયોને અગે મતભેદ નહિ થાય એમ માની યકાય નહિ. ન્યાય શુદ્ધિ

અને સ્વાર્થજુદિ એ જે વચ્ચેની ખેંચતાણ આજે મૂડીવાની સમાજમાં બહુ વધી પડી છે, તે સમાજસત્તાક અવસ્થામાં ઘણી ઝોળી યશે. આજે માણસ પોતાનો ન્યાયી સ્વાર્થ પણ અન્યાયનો આશરો લીધા વિના સાધી શકતો નથી એવી સ્થિતિ છે. માણસમાત્રને આજના સમાજમાં ઠોઠ પણ જાતની સલામતી લાગતી નથી. તેથી તે વધારે સ્વાર્થી, વધારે લોભી અને વધારે માત્સરવાળો બન્યો છે. સમાજસત્તાક અવસ્થામાં સ્વાર્થ, લોભ, માત્સર, સ્પર્ધા, અમૃતા, એ બધી વૃત્તિઓ ઝોળી યશે. પણ માનવી અંતઃકરણમાં રહેલી દુષ્ટ વૃત્તિઓનો ઉદ્ભવ કેવળ અન્યાયી કે જીવન સમાજરચનાને લીધે જ થાય છે અને તેથી તે સમાજરચના બદલવામાં આવે તો અથવા તેમાં ક્રાંતિ થાય તો આ દુષ્ટ વૃત્તિઓ નાબૂદ થશે એમ માનવું, એમાં સામાજિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની કેવળ એકાંગી દૃષ્ટિ છે. આ વિચારસરણીની બીજી પાસુ એક બાજુ છે, અને તે એ છે કે, માણસના સ્વભાવના બંધારણમાં જ દુષ્ટ વૃત્તિનાં પંખ બીજા રહેતાં છે; અને સ્વાર્થને, અહંકારને, લોભને, આજસને, બીડતાને અને ગુલામીને ચોંટી રહેવાની તેની વૃત્તિને લીધે જ સમાજમાં અન્યાયી સંસ્થાઓ નિર્મોણ થાય છે અને ટકી રહે છે. આ દુષ્ટ વૃત્તિઓ નિર્મૂળ થાય તે માટે કેવળ આત્મ બોધિક શિશ્યિતિમાં સુધારણા કરવાથી કામ પાર પડશે નહીં. પેટલું જ નહિ. પણ એ વૃત્તિઓનો ઉપશમ કરવાની વિધી, તત્ત્વનિષ્ઠ અને પરાયી વૃત્તિ પ્રથમ સોંપના

અંતઃકરણમાં થોડેધણે અંશે પણ કેળવાયા વિના આ બાજુ ભૌતિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પણ ઘટ કાન્તિ થઈ શકશે નહિ. જે લોકો આ કાન્તિ કરવા માટે મહાર પડે તેમણે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલી સ્વાર્થ, અહંકાર મદ, મત્સર વગેરે દુષ્ટ ભાવનાઓ ઉપર પ્રથમ વિજય મેળવવો જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં આ ભાવનાઓ તેમના અંતઃકરણમાં લપાઈને બેઠેલી હશે, તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ જે કાન્તિ કરશે તેમાં અને તે કાન્તિ પછી જે રાજ્યતંત્ર અને સમાજતંત્ર પ્રસ્થાપિત કરશે તેમાં આ દુષ્ટ વૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ પડશે જ. સશસ્ત્ર કાન્તિના માર્ગમાં આ જ મોટો દોષ રહેલો છે. અને સશસ્ત્ર કાન્તિ પછી ન્યાયને નામે અન્યાયની પ્રસ્થાપના થયાનો અનુભવ ઇતિહાસમાં વારંવાર થાય છે તેનું પણ આ જ કારણ છે. ન્યાયી સમાજરચના સ્થાપવી એટલે જ અહિંસાની સ્થાપના કરવી, એ સામાજિક કાન્તિનું ધ્યેય હોય છે એમ કહેવું જોઈએ. સત્સનિષ્ઠ અને પ્રેમમય માનવોનો સમાજ નિર્માણ કરવો, એ જ દરેક કાન્તિનું જાહેર ધ્યેય અથવા સાધ્ય હોય છે; પણ કાન્તિકારીઓ શસ્ત્ર ધારણ કરે અને ગમે તેવાં સાધનો દ્વારા પોતાના હાથમાં સત્તા લેવાનું નક્કી કરે, એટલે તેમની જ વિવેકશક્તિ બધું થવાનું જોખમ પેદા થાય છે. વિશેષતઃ સમાજમાં સર્વોંગી કાન્તિ કરાવવાના પ્રયત્નમાં આ જોખમ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. સમાજની બધી જ વ્યવસ્થા ધરમૂળથી ઉખાડી નાખવાનો આ પ્રયત્ન હોય છે, અને તે સફળ થયા પછી થોડા વખત

સુંધી આખી સમાજજીવનરચા જ નવેસર ગોઠવીને તેને શસ્ત્રગળનો ટેકો આપવો પડે છે. આ કાર્ય હિંસક સાધનો દ્વારા કરવામાં આવે તો અપૂર્ણ અને વિકૃત થવા વિના રહેતું નથી. આ અપૂર્ણતા અને વિકૃતિમાંથી જ નવા અન્યાયો નિર્મોલ્ય થાય છે. એટલા માટે જ નિશ્ચય સત્યાગ્રહી ક્રાન્તિશાસ્ત્ર નિર્મોલ્ય થયું છે. એ યશસ્વી થાય તો મૂડીવાદી લોકશાહીમાંથી મમાજસત્તાક લોકશાહીમાં જવાનો એક અહિંસક માર્ગ ઉપલબ્ધ થશે અને મૂડીવાદી લોકશાહીની વિકૃતિ નષ્ટ થઈને તેને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. આ એકવર્ગી સમાજની શુદ્ધ લોકશાહી ઓછી હિંસક, વધારે ન્યાયનિષ્ઠ અને વધારે પ્રેમમય હશે. સાધનની શુદ્ધિ સાધ્યની શુદ્ધિને સુરક્ષિત રાખે છે અને સાધનની અશુદ્ધિ સાધ્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, એ જ સિદ્ધાન્તને આધારે મત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાન સશસ્ત્ર ક્રાન્તિમાર્ગને હક્કો લેખે છે. અસંખ્ય, ગુલામીમાં સજા કરવા કરતાં સશસ્ત્ર ક્રાન્તિ કરવી એ બહેતર છે અને જેમનામાં સત્યાગ્રહનું અવસંખન કરવાનું નૈતિક સામર્થ્ય ન હોય તેઓ સશસ્ત્ર ક્રાન્તિનો આશ્રય લે એ પણ તેમને માટે સાપેક્ષતાએ ધર્મ જ કહે.

૧૦૫. લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિમાં ઓછામાં ઓછી હિંસા છે

રાજ્યસંસ્થા અધ્યાવવામાં હિંસાનો આશ્રય લઈને ન્યાય રચાવન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ખરો; પણ લોકશાહી રાજ્યમાં આ હિંસા બની શકે તેટલી ઓછી થાય અને તે

ન્યાયપ્રસ્થાપનાને માટે જ છે એમ સિદ્ધ થયા પછી કરવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા હોય છે. નાગરિકોના મૂળભૂત હકો કાયદાથી મુરશિન હોય છે અને નિષ્પક્ષ બહેર તપાસ દ્વારા ગુનેગાર દરાવ્યા વિના કોઈનાં પણ જન, માલ કે સ્વતંત્રતાને હાનિ ન પહોંચે એવી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. કાયદાને બંદુસ્ત્રમ્ય પ્રજાજનોની સંમતિ મેળવવી પડે છે; અન્યાય કરનારા પક્ષનો અન્યાય લોકો આગળ રજૂ કરીને તે પક્ષને મળતો લોકમતનો ટેકો નષ્ટ કરીને પોતાના હાથમાં સત્તા લેવાની સ્વતંત્રતા બીજા પક્ષને હોય છે. તેથી ન્યાય-પ્રસ્થાપનાને નામે થનારી હિંસા પણ બને તેટલી ઓછી થાય એવી યોજના કરેલી હોય છે. આવા રાજ્યયંત્ર મારફત થતી હિંસા અને ક્રાન્તિકારક પક્ષ તરફથી થતી હિંસા એ બે વચ્ચે ભારે પ્રમાણભેદ છે. ક્રાન્તિના વખતમાં હિંસા કરનારાઓ ઉપર કાનદેસર બધારણું કે લોકમતનું બધન ટકી શકતું નથી. ક્રાન્તિકારકો કેવળ પોતાના અતરાત્માને જ જવાબદાર હોય છે. દેશમાં યાદવાસ્થળી જામેલી હોય છે; અને જુદા જુદા પક્ષો પોતપોતાનું બળ સંગઠિત કરીને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાને ગમે તેવાં સાધનો દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે. સામાન્ય જનતા મૂઝાર્થ ગચેલી હોય છે, અને સત્તા મેળવવા માટે શરૂ થયેલા માત્સ્યન્યાયમાંથી કોને સફળતા મળશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. અન્યાયોથી પીડાતા દુર્બળ લોકોને આતી પરિસ્થિતિમાં દાદ મળે એ તદ્દન મુશ્કેલ હોય છે. આ અંધાધૂંધીની પરિસ્થિતિ ખત્રાસ થયા પછી પણ લાંબા વખત સુધી વિજયી થયેલા પક્ષની

વડાવી જઈને અહિંસાની મર્ખાંઠ પાળનારું એક સત્યામઘી ક્રાન્તિશાસ્ત્ર નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. તેનો આશરો લેવામાં આવે તો મૂડીવાદી લોકશાહીનું સમાજસત્તાક લોકશાહીમાં રૂપાંતર કરવાનો યાંત્રિકો માર્ગ મળી શકશે, એવી દરી આશા જોખી થઈ છે. લોકશાહીના ધ્યેય સુધી આવી પહોંચેલી માનવ સરકૃતિની ગાડી અનિયંત્રિત પક્ષસત્તાની રચાપના કરીને પાછી ન લઈ જનાં, આગળ લઈ જવાનો અને મૂડીવાદના વમળમાં સપડાયેલી લોકશાહીનો પ્રવાહ તે વમળને ફેડીને તેને આગળ વહેવડાવવાનો આ એક સર્વોદયકારી માર્ગ છે.

૧૦૭. સત્યામઘ અને રાજકીય અહિંસા

અહીં સુધી સત્યામઘનો કેવળ એક રાજ્યક્રાન્તિ કરવાના માર્ગ તરીકે વિચાર કર્યો. હવે તેની જ મદદથી રાજ્યસંરચાનું હિંસક સ્વરૂપ નષ્ટ કરીને આત્મરાજ્યની હિંસામાં આપણી સરકૃતિની પ્રગતિ કરવાની શક્તિ આપણને શરૂ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેનો વિચાર કરીએ. સત્યામઘ એ એક રાજ્યક્રાન્તિનો માર્ગ છે એમ સિદ્ધ થાય તો રાજ્યસંરચા મારફત થતી હિંસા નાબૂદ કરવા માટે એ જ માર્ગનો ઉપયોગ થશે એ સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ નથી. રાજ્યસંરચાની મારફત બે પ્રકારની હિંસા થાય છે. જે સામાજિક સંરચાઓને તેનો ટેકો મળે છે, તે સામાજિક સંરચાઓની મારફત થતા અન્યાયોની હિંસા એ એક પ્રકાર; અને રાજ્યસંરચાનાં બંધનોનું હલ્લકાન કરવાને પરિણામે થતી શિક્ષાની હિંસા

એ તેનો ખીજો પ્રકાર છે. આ પૈકી પહેલા પ્રકારની હિંસા બંધ કરવી અને મામાનિક મંરથાઓને ન્યાયાનુમારી બનાવવી એ રાજ્યકાન્તિનો ઉદ્દેશ હોય છે. આ ઉદ્દેશ જોડવા પ્રમાણમાં મક્કળ થાય, તેટલા પ્રમાણમાં સમાજરચના અર્હિમક અને ન્યાય ઉપર અધિકૃત થયેલી બનશે અને સ્વાભાવિકપણે જ અન્યાયોને કારણે ગુના કરવા તરફ માણસની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પણ ઓછી થશે. આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવશે કે, આ ગુનાની પ્રવૃત્તિ ઓછી થવાથી રાજ્યસંસ્થાને પોતાના બંધનોનું ઉત્તરજવાબદારી માટે કરવી પડતી હિંમત પણ ઘટતી જશે, એ દેખીતું જ છે. એટલે મામાનિક સંસ્થાઓમાં ન્યાયપ્રસ્થાપના કરવા માટે કાન્તિ કરવાને લીધે રાજ્યસંસ્થા પણ વધારે ને વધારે અર્હિમક થશે એમ દેખાઈ આવશે.

૧૦૮. સત્યાગ્રહ અને આધ્યાત્મિક કાન્તિ

પણ સત્યાગ્રહ દ્વારા રાજ્યકાન્તિ કરતી વખતે સમાજના અંતરગમાં પણ કાન્તિ થાય છે સ્વાર્થજુદ્ધિ અને ન્યાયજુદ્ધિ એ બે વચ્ચેની રસાક્ષીમાં સ્વાર્થજુદ્ધિ પર ન્યાયજુદ્ધિનું પ્રજ્વલ્ય સ્થાપન કરવા માટે ગમે તેના કષ્ટ સહન કરવાની દીક્ષા સત્યાગ્રહી કાન્તિકારકોએ લીધેલી હોય છે અને તેમને અનુમરનારી જનતામાં પણ આ ન્યાયનિજાની અને અર્હિસાની વૃત્તિ દાખવ થાય છે. માનવી અત કરણમાં આવી કાન્તિ યથા વિના કેવળ બાહ્ય, ભૌતિક અથવા મામાનિક ક્રાંતિથી અનુભવસમાજમાં ન્યાયપ્રસ્થાપના થવાની

નથી ગુનાઓ અપકવાના નથી, અને તેથી રાજ્યસંરેધાની તેમ જ તેની હિંમતી પણ આવશ્યકતા લોકોને જણાયા વિના રહેવાની નથી એથી ઊનદુ કેવળ આ અતરની ક્રાન્તિ પૂરતી છે, બાહ્ય સામાજિક અને ભૌતિક ક્રાન્તિ પ્રવાની જરૂર નથી એમ કહીએ, તો તેથી પણ ઈષ્ટ માયસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અથવા થઈ શકશે નહિ સમાજના અતરગતમાં થયેલી ક્રાન્તિનો આવિષ્કાર તેના બાહ્ય સ્વરૂપમાં પણ થવો જોઈએ તેમ જ સત્યનિષ્ઠ અને અહિંસાવાળી સાધુઓએ સમાજરચનામાં રહેતા અન્યાય અને અહિંસા દૂર કરવા તરફ દુર્બક્ષ કરવું ન જોઈએ, એમ સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે આવી રીતે સમાજમાં આત્મમોક્ષ ક્રાન્તિ કરવાનું આ શબ્દ છે, તેથી તેના અરથ બનથી સામાજિક અન્યાયના મૂળિયા જ ખોલી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય તેમ છે આ બાબતો અતર ક્રાન્તિના પ્રયત્ન દ્વારા જ બંધાવાના આત્મરાજ્યનો પાયો ન ખાઈ રહ્યો છે

૧૦૬ અરાજ્યવાદ અને આત્મરાજ્યવાદ

રાજ્યસંરેધા એ એક હિંસક મરથા છે અને તેનું હિંસક સ્વરૂપ નંદ યના વિના સમાજમાં ન્યાયપ્રરથાપના થઈ એમ કહી શકાય નહિ એ તાત્કાલિક તત્ત્વજ્ઞાનને માન્ય છે અરાજ્યવાદ કે અમાજવાદ અથવા સમિયવાદ એ બધા જ એમ એક રીતે સમાજને દડવીન અવસ્થા તરફ સર્પ જઈ ગયા છે, અથવા સર્પ જતા ધડકે છે, તે જ પ્રમાણે અત્યાચાર પણ એ જ દિશામાં સમાજને સર્પ જતા મામે છે પણ કેવળ ભૌતિક બાબત ક્રાન્તિથી

સમાજને દંડહીન અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકશે એમ તેને લાગતું નથી. તેમ થવા માટે આણુસોના અંતઃકરણમાં ક્રાન્તિ થવી જોઈએ અને તેમાં આત્મરાજ્યની સ્થાપના થવી જોઈએ, એમ સત્યાગ્રહને લાગે છે. આ આત્મરાજ્ય સ્થાપન થયા વિના બાહ્ય રાજ્યસંસ્થા નષ્ટ નહિ થાય; અને તેથી સત્યાગ્રહીઓને ઇષ્ટ એવી અંતિમ અથવા આદર્શ અવસ્થાને 'અરાજ્ય અવસ્થા' એવું નામ ન આપતાં 'આત્મરાજ્ય' એવું નામ અને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતને 'આત્મરાજ્યવાદ' એવું નામ આપવું એમ યોગ્ય લાગે છે. આમ કરવાથી બ્રાહ્મણ અથવા કોપોટકિનના ભૌતિક અરાજ્યવાદથી ટોસ્ટોય અથવા મહાત્મા ગાંધીના 'અરાજ્યવાદ'ની વિશેષતા વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

૧૧૦. સત્યાગ્રહની સાપેક્ષ દષ્ટિ

સત્યાગ્રહની દષ્ટિથી રાજ્યસંસ્થા હિંસક છે અને તેથી બધી જાતની હિંસાનો અંત આણવા પ્રવૃત્ત થયેલા સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાને રાજ્યસંસ્થાનો પણ અંત આણવો રહ્યો એ વિશે શંકાને સ્થાન નથી. પણ આ રાજ્યસંસ્થા એકદમ ખત્યાચારથી નષ્ટ કરવાથી સમાજમાં અહિંસા વધશે એવો વિવેકશૂન્ય વિચાર માત્ર સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાનને માન્ય નહિ પાવ. આજે રાજ્યસંસ્થાનો નાશ કરવામાં આવે તો સમાજ વધારે અહિંસક બનવાને બદલે વધારે હિંસક બનશે, અને તેની આ વધેલી હિંસક પ્રવૃત્તિમાંથી બીજા વધારે' હિંસામય રાજ્યપદ્ધતિ નિર્માણ થશે, આટલી તારતમ્ય બુદ્ધિ, આટલો વિવેક જ્ઞાનામાં નહિ હોય તે

અપરિગ્રહના વ્રત લેના જોઈએ, એટલે કે, તેણે યતિ બનવું જોઈએ આવેા માણસ સ્વસરક્ષણ માટેની હિસાનો પણ ત્યાગ કરી શકે છે અને પોતાનું એટલે પોતાના સત્ત્વનું, સ્વત્ત્વનું અથવા નિઠાનું રક્ષણ તે કેવળ આત્મબળથી કરી શકે કે આત્મની અનામકિત અને અપરિગ્રહી વૃત્તિ સામાન્ય જનનામા ઊતરેલી ન હોનાથી સામાન્ય પ્રજાને સ્વસરક્ષણ માટે હિસા કરવાને કાયદેસર અનુમતિ આપવી જોઈએ એમ પણ સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારે છે જોયો પોતાનું તેમ જ પોતાના મત્ત્વનું રક્ષણ આત્મબળથી જી શકના નથી તેઓ તે માટે હિસાનું અવલબન બને કરે, પણ તે રાજ્યમર્યાદાને પૂરક થાય, એટલે કે જ્યાં રાજ્યસર્યા સરક્ષણ જી શકે નહિ, ત્યાં જ જાતે હિસા કરવાનો હક નિરુપાયે પોતાના સ્વસરક્ષણ માટે વાપરવો, અને તે હક એ મર્યાદામા જ વાપરવામા આ યો છે એમ અલંબન આગળ સિદ્ધ કરવું જોઈએ, એવી પ્રજાધર્મની હિસાની મર્યાદા છે

૧૧૨ રાજધર્મમા રહેલી હિસાનો અંત કયારે થશે ?

રાજધર્મની હિસાની મર્યાદા આથી વધારે વ્યાપક છે પ્રજાજનોના જનમાનના અને સ્વત્ત્વના સરક્ષણ માટે પોલીસ, લશ્કર વગેરે મર્યાદાઓ રાખવી અને ન્યાયને અનુસરીને દડ, શાસન અથવા સગ્ન કરવી એ રાજધર્મનું આચરણ કરનારાઓનું કર્તવ્ય છે અલબત્ત, પ્રજાજનોની અહિસા વૃત્તિ જેટલા પ્રમાણમા વધશે તેટલા પ્રમાણમા રાજધર્મની હિમા નિરુપયોગી નીવડશે અને પ્રજા સંપૂર્ણ અહિસા

બનશે, તેની સાથે જ રાજધર્મનો પણ લોપ થશે, અને

નૈવ રાજ્ય ન રાજાઽઽસીત્ ન ચ દણ્ડો ન દાષ્ટિક ।

ધર્મેન્નૈવ પ્રજા સ્વા રહન્તિ સ્મ પરસ્પરમ્ ॥

એવી મહાભારતમા વણુવેળી સત્યયુગની કે આત્મરાજ્યની રિયતિ પ્રાપ્ત થશે

સત્યાગ્રહની આવી દૃષ્ટિ ડોરાથી તે આહુ માના પ્રચારની શરૂઆત યતિધર્મથી કરે છે, અને પછી પ્રજાધર્મ માથી રાજધર્મ મા તેનો પ્રવેશ થશે એમ જાણીને તે પોતાનું કામ કરે છે રાજ્યકાન્તિ શી રીતે કરવી એ પ્રજાધર્મનો વિષય છે અને તે રાજ્યકાન્તિ અહિં સાથી શી રીતે પગી શકાય તે બનાવી આપનાની જગ્યાદારી સત્યાગ્રહી યતિનર્મને શિરે છે આ જવાબદારી બે તે વર્ગ યોગ્ય રીતે પાર પાડે તો રાજ્યકાન્તિ માટે કરવી પડતી હિંમત પ્રજાધર્મ માથી નષ્ટ થશે, અને અનિયતિન મત્તામાંથી લોચાકીમાં અને મૂડીવાળા લોચાકીમાંથી સમાજસત્તાક લોચાકીમાં સમાજને સર્પ જતી વખતે થનારી હિંમત ટાળી શકાશે, અને આ બાજુ કાન્તિની માથે જ સમાજના અંતરમાં પણ કાન્તિ થશે અને આત્મરાજ્ય માટેની પૂરતેારી થઈ શકશે

૧૧૪ સમાજસત્તાક લોકશાહી અને નત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ

આમ થઈ શકે તે માટે કેવળ મમાજમત્તાક લોકશાહીની સ્થાપના થાય એવું જ જમ નથી, પણ આ મમાજ સત્તાક લોકશાહીની ગજમત્તાનું પણ અનેક મથાએમાં વિકેન્દ્રીકરણ થવું જોઈએ, એટલે કે તે મત્તા અનેક સરથા

એમાં વહેંચાવી જોઈએ. સમાજસત્તાક લોકશાહી રાજ્યમાં રાજ્યસંસ્થાના કાર્યનો પસારો ખૂબ વધે છે અને તેની સાથે અધિકારી વર્ગની સંખ્યા, સત્તા અને મહત્ત્વ, એ બધું વધતું જાય છે. તેથી આ બધો અધિકારી વર્ગ કેવળ મધ્યવર્તી સરકારના કાબૂ નીચે હોય, અને તે મધ્યવર્તી સરકાર ઉપર લોકપ્રતિનિધિઓની સત્તા હોય તોપણ તે વર્ગનો જુલમ લોકો પર થતા વિના રહેતો નહિ. એવા માટે રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક વિભાગો પાડીને રાજ્યસત્તા તે તે પ્રદેશના લોકોની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં સોંપવી જોઈએ. સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ લોકશાહીને મારક હોય છે અને સાચી અસરકારક લોકસત્તા નાના પ્રદેશો ઉપર જ ચલાવી શકાય છે. એ દૃષ્ટિથી રાજ્યસત્તાનું આવી રીતે વિકેન્દ્રીકરણ થાય એ લોકશાહીની દૃષ્ટિથી જરૂરનું છે. તે જ પ્રમાણે રાજ્યસંસ્થાની હિસા કરવાની વૃત્તિ ઓછી થાય અને કેવળ સંરક્ષક ખાતાની આ પ્રવૃત્તિ કેળવણી, ધનોત્પાદન વગેરે રાષ્ટ્રસંવર્ધનનાં અગ્રગણ્ય કાર્યો ન થાય એ દૃષ્ટિએ પણ આ આવશ્યક છે.

તે જ પ્રમાણે બધું મોટા પાયા પરનું ધનોત્પાદન સરકારી માધકાનું બનાવી દીધું એટલે તેમાં કામ કરનારાઓ ઉપર થતો જુલમ સાદા નાબૂદ થશે અને તેમને સ્વતંત્રતાનો અનુભવ થતા લાગશે એમ પણ કહી શકાય નહિ. આ ઉલોગધંધાઓનું પણ સારી પેઢે વિકેન્દ્રીકરણ થવું જોઈએ અને તેમાં કામ કરનારા લોકોને તેના નિયંત્રણમાં હિસ્સો

મળવો જોઈએ. આ નિયંત્રણના હકને વ્યાવસાયિક સ્વરાજ કહે છે. આમ સ્થાનિક સ્વરાજ અને વ્યાવસાયિક સ્વરાજ એ બેનો જોમ જોમ વિકાસ થશે તેમ તેમ રાજસત્તાનું કેન્દ્રીકરણ ઓછું થશે; અને તે જોમ જોમ ઓછું થશે તેમ તેમ અધિકારી વર્ગનો અથવા નોકરશાહીનો જુદમ નાશ પામશે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થાનિક અને વ્યાવસાયિક સ્વરાજ્યના વિકાસ માટે તેમ જ રાજકીય સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણની પ્રગતિ માટે અઘાગિક વિકેન્દ્રીકરણ અને સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક આર્થિક સ્વયંપૂર્ણતા સ્થાપન કરવાની પણ આવશ્યકતા છે. રાજસત્તાની જમરદસ્તીનો તેમ જ રાજ્યસંસ્થાની હિંસાનો અત લાવવાને માટે આ બધા સુધારાઓની જરૂર છે. રાજ્યનો દરેક વિભાગ આર્થિક દૃષ્ટિએ બને તેટલો સ્વયંપૂર્ણ બને, સ્થાનિક અને વ્યાવસાયિક સ્વરાજ્યની વૃદ્ધિ થાય, રાજસત્તાને આ જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે, અને આ બધાં કેન્દ્રોમાંના લોકોને એકબીજાં લોકશાહીનો અનુભવ થવા લાગે, એટલે તેમની આક્રમક હિંસાવૃત્તિ નાબૂદ થશે; અને આ બધા સુધારા તેઓ સત્યમાહી વૃત્તિથી કરાવી શકે તો આત્મરાજ્યની પૂર્વતૈયારી પૂરી થશે અને રાજ્યસંસ્થાના કવચ વિના આપણે આપણા બધા વહેવારો ચલાવી શકીશું, એવો આત્મનિશ્વાસ લોકોમાં પેદા થશે.

૧૧૪. સત્યાગ્રહી લોકશાહી અને લોકરાજ્યનો અંત આમાં સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વયંશાસિન સત્યાગ્રહી રાજ્યોને પરકીય રાષ્ટ્રના આક્રમણનો બચ રહેશે નહિ, અને તેમની

ઉપર ચકાઈ કરીને તેમની ઉપર આર્થિક અને રાજકીય ગુલામી લાદવી શક્ય નથી તેમ જ લાભદાયક પણ નથી, એમ ખીન્ન રાજ્યોને પણ જણાશે; અને આવી સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરવાની દૃષ્ટિ ત્યાંની જનતામાં પણ વધવા લાગશે. આવી રીતે સત્યાગ્રહી સમાજસત્તાકે લોકશાહી સંસ્કૃતિ એ જ સાચી માનવ મંસ્કૃતિ છે, એવી દુનિયાની ખાતરી થશે અને દરેક રાજ્યની આમ જનતા તેમ જ તેમાં વસતા સાધુદૃષ્ટિવાળા લોકનાયકો તેનો સ્વીકાર કરવા માંડશે. આમ થતાં લશ્કરશાહીનો આપોઆપ જ લોપ થશે, અને માનવીની બધી શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક શક્તિ સંહારશાસ્ત્રના વિકાસ પાછળ ન વપરાતાં પારમાર્થિક અર્થ-શાસ્ત્રના અને ઉત્પાદનશાસ્ત્રના સંશોધન પાછળ, કલાના વિકાસ પાછળ અને આત્મોન્નતિ પાછળ વપરાવા માંડશે. આટલું ઉજ્જવળ બાવિ લોકશાહી સંસ્કૃતિની આગળ પડ્યું છે, પણ તેણે આત્મગળનું અને સત્યાગ્રહનું અધિષ્ઠાન સ્વીકારવું જોઈએ. સત્યાગ્રહી ભારતનો આજની દુનિયાને આ જ ઉજ્જવળ સંદેશ છે.

૧૧૫. આધુનિક ભારતનો દુનિયાને સંદેશ

આધુનિક ભારતે રાષ્ટ્રીયતાનો અને લોકશાહીનો પ્રથમ સ્વીકાર યુરોપ પાસેથી કર્યો એ વાત ખોટી નથી. લગભગ સો વરસ પહેલાં રાષ્ટ્રીયતા અને લોકશાહીના પાઠ ભારતીય આગેવાનો યુરોપ પાસેથી લેતા હતા. આજે આ જાણ બાળ સાથે પાછું ચૂકવવાનો કાળ આવેલો છે. આવો

સમય પ્રાપ્ત થવાનું ઘણુંખરું શ્રેય પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ કરનારાઓને લાગે જતું નથી, પણ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના આધ્યાત્મિક પાપા પર સત્યાગ્રહી નવસંસ્કૃતિ નિર્માણ કરનારા મ. ગાંધીને તેમ જ તેમની પૂર્વે ભારતીય સંસ્કૃતિનું આધ્યાત્મિક અધિશાન જાગ્રત અને પ્રભાવી બનાવવાના જેમણે પ્રયત્નો કર્યો તેમને આપણું ધટે. લોકશાહી સંસ્કૃતિનું ભાવિ સર્વોચ્ચ આ સત્યાગ્રહી પાપા પર અવલંબે છે, એવી અમારી શ્રદ્ધા છે. તે તેવી ક્રમ છે તેનું થોડુંક વિવેચન આ પુસ્તકમાં કર્યું છે.

સૂચિ

અંગ્રેજ લોકચાહીની કાન્તિ
૩૮-૩૯

અનિયત્રણ (લેસા ફેર) નો
સિદ્ધાન્ત ૧૦૧

અનિયત્રિત મન્દરચાહી
૧૦૯, ૨૦૩, -સામ્યતત્રની
આવશ્યકતા ૨૦૨

અનિયત્રિત સત્તા -અને
સમાજના ચારિત્ર્યની
બ્રહ્મતા ૭૮-૮૧, -અને
સામાજ્ય લોભ ૯૨-૯૩,
બધારીઓની બ્રહ્મતા ૭૭-
૭૯, બની અપરિહાર્ય
દુષ્પરિણામો ૮૪-૮૫,
બની નવા પ્રકારો ૯૮-૭૧,
બની ઉત્પત્તિની મીમાસા
૮૭-૮૯, બની ઠાવકામતા
અને અનર્થકારિતા ૮૫-
૮૭

અનિયત્રિત રેટેલિનચાહી
૨૦૫

અપરિમિદ અને અદ્વિસાની
લોકનાયકને જરૂર ૧૬૨-
૬૩

અવ્યાસ ૧૦૫

અમેરિકન -ડેમોક્રેટિક પક્ષ
૧૬૫ ૧૬૬, -રિપબ્લિકન
પક્ષ ૧૬૫, ૧૬૬, -સ્વાભાવ

પહેવાની અધાધૂધી ૫૦,
-સ્વાભાવનુ જાહેરનામું
૪૯-૫૦

અમેરિકા બની મહાજન સમા
૧૪૪, બનુ સ્વાભાવ્ય બુદ્ધિ
અને ગરીબ વર્ગ ૪૭-૪૯,
બની સમાજવાદી પક્ષ
૧૬૮, બમાના પક્ષભેદો
૧૬૫-૬૯

અસામ્ય અવસ્થા ૨૦૪

અસામ્યવાદ ૧૬૪, -અને
આત્મસામ્યવાદ ૮, ૨૧૪
અદ્વિસા બની ત્રણ કક્ષાઓ
૨૧૭ ૧૮, બૃત્તિ અને
લોકચાહી ૩૦ ૩૫

આત્મભાગ ૧૯ -અને બુદ્ધિ
બાગ ૨૫ બની આવશ્યકતા
૨૧૦, બની કાન્તિ ૨૧૦,
બનુ રાજકારણ ૧૨૨-૨૪,
બની સિદ્ધાન્ત ૨૬ ૨૯
આત્મસામ્ય ૮, બની
પ્રસ્થાપના ૧૬૨, માટેની
ર્થ તૈયારી ૨૧૬, ૨૨૧
આત્મસામ્યવાદ ૧૬૪

આત્મવચનાની વૃત્તિ ૧૫૬-
૬૦

આધુનિક યુરોપની અનિય-
ત્રિત રાજ્યવૃદ્ધિઓ ૮૬,

-યુરોપીય સંસ્કૃતિનો

જન્મ ૩૭-૩૮

આધુનિક લોકસાહીના આદ-

ર્શની ઉત્પત્તિ ૩૮

આત્માત્મિક કાન્તિ અને

ભોતિઃ કાન્તિ ૨૧૩-૧૪

આન્નર રાષ્ટ્રીય -બધુ ભાવના

૩૫, -સાન્તિ અને લોક-

સાહી ૩૫-૩૬

આર્થિક -કાન્તિના વિરોધમાં

સંગઠન ૪૨-૪૩; -અક્તિ

વાદ ૧૦૦, -અવસ્થા

અને સંસ્કૃતિ ૧૭૮-૭૯,

-સ્વય પૂર્ણતા ૨૨૧

ઈન્ડિયન અને ક્રાન્સના

બધારણે ૧૩૪; ંના

ધનિક વર્ગની શિક્ષણ

સંસ્થાઓ ૧૮૫-૮૬;

બની મદ્દાજન સત્તા

૧૪૩ ૪૪, બનું લોકસાહી

રાજ્યનું ૧૩૪-૩૬; બનેા

રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ ૧૬૪-૬૫;

બના સમાજવાદી પક્ષ

૧૬૪-૬૫, બમાના પક્ષ-

બેરો ૧૬૩-૬૪

ઇતિહાસની ભૌતિક મીમાંસા

૧૭૭-૭૮

ઉદ્યોગ ધધાઓનું વિકેન્દ્રી-

કરણ ૧૧૪, ૨૨૦-૨૧

એન્ટીસ ૫૪, ૨૧૧

ઔદ્યોગિક વિકેન્દ્રીકરણ

૧૧૪, ૨૨૦-૨૧

કસરસ્વાત-અનો હક ૧૦૭

કાયદાનો ભંગ ન કરનારા

અને પુણ્યશીલ ૧૬૧-

૬૭

કાયમી -અધિકારીઓની

નિમજૂદા ૧૫૩, -અધિ-

કારી વર્ગ ૧૫૨-૫૪,

-અને લોકસાહીની ભાવના

૧૫૫

હોર્નવોલ્ડિસ, હોર્ડ ૫૦

કોપોટીનનો ભૌતિક

અસામ્યવાદ ૨૧૫

કોમ્મોન્સ, ઓલિવર ૩૮, ૩૯;

બની કાન્તિના પરિણામે

૪૦; બની લગ્નસાહી ૪૩

માંધી, મદ્દાત્મા ૧૧૦, ૧૧૨,

૨૨૩; બનું સમસામ્ય ૮;

બનેા અસામ્યવાદ ૨૧૫

ગુમ મનદાન પદ્ધતિ ૧૪૬

અથપ્રામાણ્ય વિ. અધિ-

પ્રામાણ્ય ૮૯

આનુવંશીક નિર્માણ ૧૮૦

-૮૧

આર્ટિસ્ટ અનુવંશ ૪૫

આદર્શ-૧ લો ૩૮; -૨એ ૪૦

જવાબદાર પ્રધાનમંડળ
અને પ્રમુખ-અધીન
પ્રધાનમંડળ ૧૩૭-૪૦

નહેરુ લોકમત ૮૨
નૂરીની પદ્ધતિ ૧૫૬
નોડ, અંયાપક ૨૭, ૨૮
નેમ્સ રૂલ્સ ૪૦

ટિગક, લોકમાન્ય ૬, ૭, ૮
ટોફરટોય, લીઓ ૧૯૪, ૦નો
અરાજ્યવાદ ૨૧૫

ઠાકરાતરાહીનો યુગ ૭૦

ઈંગ્લીશ સમાજ ૧૬૪

દ્વિપક્ષી રાજકારણ ૧૭૧-૭૨

ધાર્મિક સુધારકો ૬૬

નામરિક - નીતિની કેળવણી

૭૬; ૦નું આરિથ્થસ વર્ધન

૭૬; -સ્વાત્ત્વ ૧૦

નાઝીવાદની રચાપના ૬૧-૬૨

નિયંત્રિત આર્થિક વ્યવ

સ્થાની નીતિ ૧૦૨

નિયમ સેવાનુ રાજકારણ

૧૫૮-૧૦

નિષ્ફળ આર્થિક ક્રાન્તિના

ગ્રીક ૪૦-૪૨

નિરાશ્ર મત્સ્યમહી ક્રાન્તિ-

સાગ્ર ૨૦૮

નેપોલિયનની સરકારસાદી પર

ન્યાયની અદાલતોની રચના

૨૧૧ ૧૧૫-૫૭

ન્યાયની સુલભતાની સમવડ
૧૫૬

ન્યાયસંશોધન - અને

વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ૮૩,

-તે સતત ચાલુ રહેવાની

જરૂર ૮૧-૮૩, ૦માં

નડતા અતરાયો ૮૩-૮૪

ન્યાયાધિકારીઓની નિમણૂકો

૧૫૭

પક્ષ વિરોધ, દ્વિત વિરોધ

અને વર્ગયુદ્ધ ૧૭૪-૭૫

પક્ષાતીત અધિકારી વર્ગ

૧૪૭

પાપ પ્રવૃત્તિનું કારણ

સામાજિક પરિસ્થિતિ

૧૬૫-૬૬

પાલ્ક મેન્ડન્ટુ - ધનિકસાદી

૨૫૩૫ ૪૫-૪૬

પ્રભધર્મની અતિ સા ૨૧૭-

૧૮

પ્રધાનમંડળના બે પ્રમરો

૧૩૭-૪૦

ફ્રાન્સી તત્ત્વજ્ઞાન અને સમાજ-

વાદી તત્ત્વજ્ઞ ૧ ૬૪

ફારસીવાદ - અને લોકસાદી

૭૩; ૦ના દેશાભાનો

૭૩-૭૫, ૦ની દ્વિતમુદ્દી

૭૨-૭૩

ફાર્ગિસતાની રચાપના ૬૦ ૬૧

- કાન્સ ઠના પક્ષબેદો ૧૬૯-૭૧, બુદ્ધિયોગ — અને બુદ્ધિવાદ
 ઠના સ યુક્ત પ્રધાનમ ડળો ૧૬૧, — અને સત્યામક
 ૧૭૦, ઠના મહાગન- ૧૬૨
 સભા ૧૪૪, ઠના શિક્ષણ- બુદ્ધિવાદ અને બુદ્ધિયોગ ૧૬૧
 સ્થાપ્તો ૧૮૭-૮૮, ઠનુ બુદ્ધિવાદી સંજ્ઞાસણ ૧૪૬
 બ ધારણ ૧૭૬, ઠમા બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય ૧૦૪, — અને
 લોકશાહીનો જન્મ ૯૦ લેખ અને હિ સા ૧૯૧-
 દેવ રાજ્યકાન્તિ — અને વર્ગ- ૯૨, — અને સામાજિક
 યુગ ૫૧-૫૨, ઠના પ્રશ્નો ૧૦૦
 વખતના સમાજવાદી બેમુક ૫૪, ઠની જુલાની
 કાન્તિકારીઓ ૫૪-૫૫ ૫૫, ઠનો બજવો ૫૫
 બ ધારણીય સમાજવાદ મોલ્ગોવિક કાતિ ૫૫
 ઠની નિબંધતા ૧૨૦, ભૌતિક — અસાન્યવાદ ૧૬૬,
 ઠનો ઉદય અને અસ્ત — કાન્તિ અને આધ્યાત્મિક
 ૧૧૮-૨૦ કાન્તિ ૨૧૩-૧૪
 બન્ધુભાવના ૨૧, — અને બ્રહ્મ લોકશાહી ૫૮-૬૦
 રાષ્ટ્રીય ભાવના ૨૨ મનુર પક્ષનો ઈન્સાનમા
 બહુમતીનો ન્યાય ૨૫ જન્મ ૪૬
 બાકુનિનનો ભૌતિક અસાન્ય મધ્યયુરોપની યુદ્ધપછીની
 વાદ ૨૧૫ સ્થિતિ ૮૬-૯૨
 બુદ્ધ, ગૌતમ ૧૬૨ મહાજનસભા — અને પ્રતિ
 બુદ્ધિપ્રામાણ્ય વિ મય નિધિસભા ૧૪૫ — ડ
 પ્રામાણ્ય ૯૯ પ્રતિગામિત્વ ૧૪૩
 બુદ્ધિબળ — અને આત્મબળ માકર્સ, કાર્લ ૫૪ ૨૧૧
 ૨૬, ઠનુ અધૂરાપણ મુસોવિની ૯૧
 ૧૨૫, ઠનુ કાયદેસર મૂલીવાદનો પાયો ૧૭૮ ૭૯
 રાજકારણ ૨૧૧, ઠનો મૂલીવાદી — વ્યક્તિવાદ ૯૫;—
 સિદ્ધાન્ત ૨૭ સમાજનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય

- ૧૧૧-૧૩;-સંસ્કૃતિ અને
વ્યક્તિવાદ ૧૮૬
- મૂડીવાળો વર્ગ અને તેની
અપાત્રતા ૨૦૧
- મેકડોનલ્ડ, રેમ્સે ૧૧૩
- ‘મન્ડેટ’ પદ્ધતિ ૬૨, ૬૫
- યતિધર્મની અદ્વિસા ૨૧૭
-૧૮
- યુરોપ ંની ધર્મકાન્તિ ૩૭;
બની સામાન્યસાહીઓની
હરીકાઈ ૬૦-૬૧; બનો
વિકૃત રાષ્ટ્રવાદ ૧૨૮
- યુરોપીય લોકસાહી: ધનિકોની
લોકસાહી ૪૩
- રશિયાનું લોકસાહી રાજ્ય
બંધારણ ૨૦૪
- રાજકારણ બના ત્રણ પ્રકાર
૧૨૧-૨૪, બનું અધ્યાત્મી-
કરણ ૧૬૦
- રાજકીય અન્યાયોના ત્રણ
પ્રકાર ૬૩-૬૪; -પક્ષ
સંગઠન ૧૫૮; -પક્ષો
અને સત્યાગ્રહી વૃત્તિ ૧૫૮
-૬૦; -દ્વિ સાની મીમાંસા
૧૬૫
- રાજધર્મની અદ્વિસા ૨૧૭;
‘બનો અંત ૨૧૮
- રાજ્યકર્તાઓની લાયકાત અને
લોકસાહી ૭૫-૭૭
- રાજ્યકારભાર બની આવડતની
કસોટી ૭૫; બની કળાના
આવશ્યક ગુણો ૭૭
- રાજ્યતંત્રનો લોપ ૨૦૨
- રાજ્યસંસ્થા દ્વારા ધની
દ્વિવિધ દ્વિસા ૨૧૨
- રાષ્ટ્રસંધ - અને લોક-
સાહીનો આભાસ ૬૨ ૬૩;
બની નિષ્ફળતા ૬૩; બની
- નિષ્ફળતાની મીમાંસા
૬૩-૬૬
- રાષ્ટ્રવાદનો સિદ્ધાન્ત ૧૨૬
- રાષ્ટ્રાધિમાનને લીધે થતું
પાપાચરણ ૧૬૬
- રાષ્ટ્રીય બાવના બના બે પ્રકાર
૧૨૬-૨૭; બની વિકૃતિ
૬૬-૬૭
- રૂઝવેલ્ટ, પ્રમુખ ૧૧૭, ૧૬૮,
૧૭૧
- રેબિસ્પાયર ૫૪
- સરકારસાહીનો ઉદય અને
લોકસાહીનો અસ્ત ૧૦-૧૧
- લિલબર્ન અને વિસ્ટેનલ ૪૧
- લુઈ સોળમો ૫૧
- લેનિન ૫૪
- લેવલેસ અને ડિગર્સ ૪૧
- લોક નાયકોની નિર્મિતિ ૮૧
- લોક રાજ્ય અને આત્મ રાજ્ય
૧૬૪
- લોકસાહી: માનવસંસ્કૃતિનો
એક આદર્શ ૩; -અને

અહિંસક ક્રાન્તિદ્વારા
આદર્શ માનવસમાજની
રચના ૨૦૫-૦૬; અને
અહિંસાવૃત્તિ ૩૦-૩૫,
- અને આંતરરાષ્ટ્રીય
શાન્તિ ૩૫-૩૬; અને
કેળવણી સંસ્થાઓ ૧૮૫-
૮૬, - અને નાગરિક નીતિ
૧૮૬-૯૦, - અને બહુ-
ભાવના ૧૯-૨૧; - અને
બહુમતીનું રાજ્ય ૨૦; -
અને લોકસ્વાતંત્ર્ય ૬-૧૨;
- અને સત્યનિષ્ઠા ૨૩;
- અને મત્તામહી સ પ્રદાય
૨૭, - અને સમાજક્રાન્તિ
૨૧૧-૧૨, - અને સંસ્કૃતિ
૧૯૩, - અને સામાજિક
ક્રાન્તિ ૧૨૦-૨૧; - અને
સામાજિક-સમતા ૧૫-૧૮,
- અને સ્વતંત્રતા ૫, - અને
સ્વરાજ્ય ૫-૬; અને
આત્મબળની જરૂર ૮૪,
અને મળેલું ધનિકશાહી
વલણ ૪૩-૪૪, અને
સત્યાગ્રહના અધિષ્ઠાનની
જરૂર ૩૦, અને પ્રથમ
ઉચ્ચ ૮૬; અને સિદ્ધાન્ત
૩૬, અને જવાબદારીને
સ્થાન ૩૨, - આદર્શ અને
રાજ્યતંત્રનો ૫૨-૫૨

સંબંધ ૧૩૧-૩૨, -
આદર્શના પ્રસારનો કળ
૬૧-૬૨; - નાગરિકનું
કર્તવ્ય ૧૯૦; - પરની બે
આકૃતિ ૫૩-૫૪; - બંધા
રણો ૧૩૩; - રાજ્યતંત્રની
કસોટી ૧૨; - રાજ્યતંત્રનું
સામાન્ય સ્વરૂપ ૩-૫;
રાજ્યનો આધાર ૮૭,
- રાજ્યપદ્ધતિમાં અપનમ
હિંસા ૨૦૮; - રાજ્ય-
બંધારણનું વર્ગીકરણ ૧૪૧;
- રાજ્યોનો યુગ ૧૪૨;
૭૦; - રાષ્ટ્રોની નિર્વાચનતા
૯૩-૯૫

લોકશાહી મંદુરિ ૧૭૫,
- અને બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય
૧૬૧ ૬૨, અને મંદુર
યોગ્ય આર્થિક માયો
૧૮૩-૮૪, અને વિકાસની
અંતિમ કક્ષા ૧૬૨-૬૩;
ની કેળવણી ૧૮૮-૮૯
લોકસત્તા - અને પ્રધાન મંત્રી
૧૫૦ ૫૨; અને પ્રકારો
૧૫૨; અને કાર્યો અને
અધિકાર ૧૪૮-૫૦; અને
બંધારણ અને કાર્યપદ્ધતિ
૧૪૩-૪૭

લોકોનો રાજ્યકારભાર ૧૨-૧૫
વર્ગવિશદમાંથી ક્રાન્તિનો
જન્મ ૩૬

વર્ગ સર્યા - અને લોકસાહી
૧૮૨-૮૩, ૦થી વિહિન
યથેલી લોકસાહી ૧૭૧-
૭૭, ૦ની હત્પત્તિ ૧૭૬,
૦ને તેડવાની ૭૩૨ ૨૦૦,
૦નો દૂકો ઈતિહાસ
૧૭૬-૮૨

વિજ્ઞાનના સરોધકો ૯૯

વિન્સ્ટેનલ ૪૧

વિ'સન, પ્રેસિડેન્ટ ૧૧૭

વૈજ્ઞાનિક સરોધન અને
ન્યાયસરોધન ૮૩

વૈશાખ ૧૦૫

વૌશિ મઠન, ન્યોજ ૫૦

વ્યક્તિવાદ ૬૪, - અને માલ

મિલ્લાતનો દહ ૧૦૮ ૦૬,

-અને રાષ્ટ્રવાદ અને

સમાજવાદનો સમન્વય

૧૨૬-૩૧, ૬૭-૮, -અને

સમાજવાદ ૧૦૨, -અને

સુખવાદ ૧૦૫-૦૮, ૦ની

ત્રિવિધ હત્પત્તિ ૬૮-૧૦૩,

૦નું આત્મોન્નતિ અને

મત્સરોધનમા મહત્વ

૧૦૩, ૦નું એક અને

સાચું સ્વરૂપ ૬૫-૬૬,

૦નું સાચું સ્વરૂપ ૧૦૩-૦૪

વ્યક્તિવાદી અર્થશાસ્ત્ર ૧૦૭

-૦૮

વ્યક્તિસુખવાદ ૧૦૫

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને પુષ્ટિ

સ્વાતંત્ર્ય ૧૦૩

વ્યાવસાયિક સ્વરાજ ૨૨૧

શાકરાચાર્ય ૧૬૨

શેનો બળવો ૪૮

અમલિયાગની હત્પત્તિ ૧૭૮

-૮૦

શ્રીકૃષ્ણ ૧૬૨

શ્રીમતો માટે સરનાનો

પદ્મપાત્ર ૧૬૭-૮૮

સત્તાનું વિરોધીકરણ ૧૧૪,

૨૧૬-૨૦

સત્યનિષ્ઠા અને લોકસાહી

૨૩-૩૦

સત્યસરોધન -અને

આદિ સાવૃત્તિ ૩૧, ૦ની

વૃત્તિ ૨૪, ૦ને માટે

પ્રયોગનીશતાની ૭૩૨ ૩૧

સત્યામહ -અને આત્માત્મિક

કાન્તિ ૨૧૩ અને ૧૧૪

કીચ આદિ સા ૨૧૨ -અને

રાષ્ટ્રવાદ ૧૨૫-૨૮,

-સર્વાની કાન્તિનું સાક્ષ,

૨૧૬, -સાધનવદ ૧૬૦

૦ની સાપેક્ષ દૃષ્ટિ ૨૧૫-

૧૬, ૦નો મિદ્ધાન્ત ૨૬.

સત્યામહી -કાન્તિશાસ્ત્ર ૨૧૨,

-તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યક્તિવાદ

૬૫, -તત્ત્વજ્ઞાનની

સમન્વયકારિતા ૬૭,

-ભારતનો દુનિયાને સંદેશો

૨૨૨-૨૩; -રાષ્ટ્રવાદ ૧૭૩; -રાષ્ટ્રીય ભાવના ૧૨૭ -રાષ્ટ્રીયતા ૧૨૬; -લોકશાહી અને લોક-શાહીનો અંત ૨૨૧-૨૨; -અસ્તિવાદ ૬૫, ૬૭; -સમાજવાદ ૧૭૩; -સમાજસત્તાક લોકશાહી સ રૂપિત ૨૨૨; -સ પ્રદાય, સમાજ બની ન્યાયબુદ્ધિનો ઉદ્ધાર ૩૪, બા ન્યાય-રોધન ૨૫
સમાજવાદ અને વ્યક્તિ-વાદ ૧૦૨
સમાજવાદી -ક્રાંતિ અને લોકશાહી ૫૨-૫૩; તાત્વજ્ઞાન અને ફાશી તાત્વજ્ઞાન ૬૪
સમાજસત્તા અને ખાનગી મિશ્રિત ૧૧૬-૧૭, અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર ૧૧૧-૧૩
સમાજસત્તાક લોકશાહી ૧૮૪, અને સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ ૨૧૬-૨૦; વિ. સામ્યવાદ ૧૦૬-૧૦; બું ધ્યેય ૧૧૨-૧૫, બા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ૧૧૩
સશસ્ત્ર ક્રાન્તિની સહાયતા ૨૦૭

સંયુક્ત અને એકેન્દ્રી સામ્યબંધારણ ૧૪૦-૪૨
સાથી રાષ્ટ્રીયતા ૧૨૬
સાધુત્વ ૭૫
સામાજિક -ક્રાન્તિનું ધ્યેય ૨૦૭; -ન્યાયસંરોધન ૮૧; -સત્ય ૮૨
સામ્યવાદ -અને ફાશીવાદ ૭૧-૭૩; અને ભૌતિક અસામ્યવાદ ૧૬૬-૨૦૦; બા સમાજસત્તાક લોક-શાહી સામે આશ્રેયો ૧૧૭-૧૮; બની ફક્ત ૭૨; બો પ્રચાર ૧૨૧
સામાન્યશાહી -અ કિત લોકશાહી ૫૭-૫૮; રાષ્ટ્રીય ભાવના ૧૨૬-૨૭
સાવૈરિય મતાધિકાર ૪૬; બો સિદ્ધાન્ત ૧૪૬
રહેલિન ૨૦૪
રેનોડન, ફિલિપ ૧૬૩
સ્વસામ્ય -અને મુસામ્ય ૧; -નું બાન ૧૧
સ્વાથી સત્તાનું રાજકારણ ૧૫૮-૬૦
લિટલર ૬૧, ૬૨
હિતવિરોધ ૧૭૪
હિન્દુસ્તાનનો રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદ ૧૭૩